

ISSN 2518-198X (Print)
ISSN 2663-5127 (Online)

BULLETIN

OF THE KARAGANDA UNIVERSITY

PHILOLOGY

Series

№ 3(111)/2023

ISSN 2518-198X (Print)
ISSN 2663-5127 (Online)
Индексі 74623
Индекс 74623

ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ФИЛОЛОГИЯ сериясы

Серия ФИЛОЛОГИЯ

PHILOLOGY Series

№ 3(111)/2023

Шілде-тамыз-қыркүйек
30 қыркүйек 2023 ж.

Июль–август–сентябрь
30 сентября 2023 г.

July-August-September
September 30th, 2023

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Қарағанды, 2023
Караганда, 2023
Karaganda, 2023

Бас редакторы
филол. ғыл. д-ры **Ж.Ж. Жарылғапов**

Жауапты хатишы
PhD д-ры, проф. ассист. **Б.Р. Хасенов**

Редакция алқасы

Ш.М. Мәжітаева,	филол. ғыл. д-ры, акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
У.М. Бахтикиреева,	филол. ғыл. д-ры, РХДУ ШТИ, Мәскеу (Ресей);
С.А. Матяш,	филол. ғыл. д-ры, Орынбор мемлекеттік университеті (Ресей);
М. Джусупов,	филол. ғыл. д-ры, Өзбек мемлекеттік әлем тілдері университеті, Ташкент (Өзбекстан);
Н.Ж. Шаймерденова,	филол. ғыл. д-ры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы (Қазақстан);
К.А. Төлеубаева,	филол. ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
И.С. Насипов,	филол. ғыл. д-ры, М. Ақмолла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университеті, Уфа (Ресей);
З.К. Темиргазина,	филол. ғыл. д-ры, Павлодар педагогикалық университеті, (Қазақстан);
А. Бочковска,	ғылым докторы, Николай Коперник университеті, Торунь (Польша);
Д.Д. Шайбакова,	филол. ғыл. д-ры, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы (Қазақстан);
Л.И. Мингазова,	филол. ғыл. д-ры, Казан федералды университеті, Татарстан Республикасы (Ресей);
А.Ш. Юсупова,	филол. ғыл. д-ры, Казан федералды университеті, Татарстан Республикасы (Ресей)

Редакцияның мекенжайы: 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28

Тел.: +7 701 619 36 56 (ішкі 1026); факс: (7212) 35-63-98.
E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: philology-vestnik.ksu.kz

Атқарушы редактор
PhD д-ры **Г.Б. Саржанова**

Редакторлары
Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, И.Н. Муртазина

Компьютерде беттеген
М.С. Бабатаева

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Филология» сериясы.

ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Меншік иесі: «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті» КЕАҚ.

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 30.09.2020 ж. № KZ16VPY00027386 қайта есепке қою туралы куәлігі.

Басуға 29.09.2023 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы офсеттік. Көлемі 18,38 б.т. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 88.

«Акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды ун-ті» КЕАҚ баспасының баспаханасында басылып шықты.
100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28. Тел. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, 2023

Главный редактор
д-р филол. наук **Ж.Ж. Жарылгапов**

Ответственный секретарь
д-р PhD, ассист. проф. **Б.Р. Хасенов**

Редакционная коллегия

Ш.М. Мажитаева,	д-р филол. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
У.М. Бахтикиреева,	д-р филол. наук, ИИЯ РУДН, Москва (Россия);
С.А. Матяш,	д-р филол. наук, Оренбургский государственный университет (Россия);
М. Джусупов,	д-р филол. наук, Узбекский государственный университет мировых языков, Ташкент (Узбекистан);
Н.Ж. Шаймерденова,	д-р филол. наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы (Казахстан);
К.А. Толеубаева,	канд. филол. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
И.С. Насипов,	д-р филол. наук, Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы, Уфа (Россия);
З.К. Темиргазина,	д-р филол. наук, Павлодарский педагогический университет (Казахстан);
А. Бочковска,	хабилитированный доктор, Университет Николая Коперника, Торунь (Польша);
Д.Д. Шайбакова,	д-р филол. наук, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы (Казахстан);
Л.И. Мингазова,	д-р филол. наук, Казанский федеральный университет, Республика Татарстан (Россия);
А.Ш. Юсупова,	д-р филол. наук, Казанский федеральный университет, Республика Татарстан (Россия)

Адрес редакции: 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28
Тел.: +7 701 619 36 56 (внутр. 1026); факс: (7212) 35-63-98.
E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: philology-vestnik.ksu.kz

Исполнительный редактор
д-р PhD **Г.Б. Саржанова**

Редакторы
Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, И.Н. Муртазина

Компьютерная верстка
М.С. Бабатаева

Вестник Карагандинского университета. Серия «Филология».
ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Собственник: НАО «Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова».

Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан.
Свидетельство о постановке на переучет № KZ16VPY00027386 от 30.09.2020 г.

Подписано в печать 29.09.2023 г. Формат 60×84 1/8. Бумага офсетная. Объем 18,38 п.л. Тираж 200 экз.
Цена договорная. Заказ № 88.

Отпечатано в типографии издательства НАО «Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова».
100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28. Тел. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова, 2023

Chief Editor

Dr. of philol. sciences **Zh.Zh. Zharylgapov**

Responsible secretary

PhD, Assistant Professor **B.R. Hasenov**

Editorial board

Sh.M. Mazhitaeva,	Dr. of philol. sciences, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
U.M. Bahtikireeva,	Dr. of philol. sciences, Peoples' Friendship University of Russia, Moscow (Russia);
S.A. Matyash,	Dr. of philol. sciences, Orenburg State University (Russia);
M. Dzhusupov,	Dr. of philol. sciences, Uzbek State University of world languages, Tashkent (Uzbekistan);
N.Zh. Shaimerdenova,	Dr. of philol. sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty (Kazakhstan);
K.A. Toleubaeva,	PhD. Philol., Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
I.S. Nasipov,	Dr. of philol. sciences, M. Akmulli Bashkir State Pedagogical University, Ufa (Russia);
Z.K. Temirgazina,	Dr. of philol. sciences, Pavlodar Pedagogical University (Kazakhstan);
A. Baczkowska,	Habilitation doctor, Nicolaus Copernicus University, Torun (Poland);
D.D. Shaibakova,	Dr. of philol. sciences, Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty (Kazakhstan);
L.I. Mingazova,	Dr. of philol. sciences, Kazan Federal University, Republic of Tatarstan, (Russia);
A.Sh. Yusupova,	Dr. of philol. sciences, Kazan Federal University, Republic of Tatarstan (Russia)

Postal address: 28, Universitetskaya Str., 100024, Karaganda, Kazakhstan

Tel.: +7 701 619 36 56, (add. 1026); fax: (7212) 35-63-98.

E-mail: vestnikku@gmail.com. Web-site: philology-vestnik.ksu.kz

Executive Editor

PhD **G.B. Sarzhanova**

Editors

Zh.T. Nurmukhanova, S.S. Balkeyeva, I.N. Murtazina

Computer layout

M.S. Babatayeva

Bulletin of the Karaganda University. «Philology» series.

ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Proprietary: NLC «Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov».

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscout certificate No. KZ16VPY00027386 dated 30.09.2020.

Signed in print 29.09.2023. Format 60×84 1/8. Offset paper. Volume 18,38 p.sh. Circulation 200 copies. Price upon request. Order № 88.

Printed in the Publishing house of NLC «Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov». 28, Universitetskaya Str., Karaganda, 100024, Kazakhstan. Tel. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov, 2023

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENT

ТІЛТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ ACTUAL PROBLEMS OF LINGUISTICS

<i>Менг К., Протасова Е.</i> Итоги языковой интеграции молодого поколения российских немцев в Германии	6
<i>Қазанбаева А.З., Жуынтаева З.Н., Тұрсынова М.А.</i> Батырлар жырындағы этнолексикалық қолданыстардың ерекшеліктері	17
<i>Маретбаева М.А., Каукербекова Б.С., Мукеева Б.Е., Ержанова А.С., Оспанова Г.Е.</i> Әңгімелеу мәтінінің лингвостилистикалық құрылымы	25
<i>Alzhanova A.Y., Balmagambetova J.T., Bochina T.G.</i> The Role of Mediating Text in Adapting Indirect Literary Translation	35
<i>Жалмаханов Ш.Ш., Жүсіпбек Т.З., Жартыбаев А.Е., Советова З.С.</i> Қазақ және тува тілдеріне ортақ лексиканың фонетикалық және семантикалық ерекшеліктері.....	42
<i>Kim S.</i> Discursive Practice as the Basis for the Modern Theory of Literary Translation	51
<i>Радчук О.А., Абдибекова А.Е.</i> Концепты «Небо» и «Аспан» в русской и казахской лингвокультуре	57
<i>Құрманәлі А.А., Құрманғалиев К.А.</i> Шет тілін интерактивті оқытудың лингвистикалық негіздері.....	65
<i>Ағабекова Ж.А., Маликов А.</i> Некронимдердің сакралды трансформациясы.....	72

ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ RELEVANT ISSUES OF LITERATURE STUDY

<i>Нурғали К.Р., Уайсбаева А.Г.</i> Гендерный анализ повести «Сонечка» Л. Улицкой.....	80
<i>Жарылғанов Ж.Ж., Такиров С.У.</i> Қазақ әдебиеттануында Ағыбай батыр образының зерттелуі	86
<i>Харитонова Л.М.</i> Семейная аксиология в современном романе	94
<i>Каринов А.К., Сөйлемез О.</i> Коучинг пен менторингтің әдебиетті оқытуда қалыптасуы мен дамуы.....	101
<i>Tasheкова A.T., Zhussipov N.K.</i> The role of Bekmurat Uakhatov in revealing the artistic nature of folk songs.....	114
<i>Демьянова Ю.А., Абишева В.Т.</i> Отражение действительности в устных рассказах о Великой Отечественной войне	121
<i>Sagidulliyeva S.S., Orazbek M.S., Sultangaliyeva R.B.</i> Chronotope problem in gothic works	129
<i>Қалыбекова Қ.С., Хамзина Қ.М.</i> Қазақ прозасындағы адам мен табиғат байланысының көрінісі (Қ. Ысқақов романдары бойынша)	137

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР – СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ – INFORMATION ABOUT AUTHORS	146
--	-----

К. Менг¹, Е. Протасова^{2*}

¹Лейбниц-Институт немецкого языка, Мангейм, Германия;

²Хельсинкский университет, Хельсинки, Финляндия
(E-mail: kathmeng@online.de; ekaterina.protassova@helsinki.fi)

Итоги языковой интеграции молодого поколения российских немцев в Германии

Российские немцы — это немцы, которые переселились в Россию в XVIII и XIX веках, а затем вернулись в Германию в XX веке, причем большинство из Казахстана. Многие не говорили по-немецки в силу исторических причин и испытывали трудности с языковой и культурной интеграцией, в общении с носителями языка и при получении работы. В проекте Института немецкого языка (Мангейм, Германия) прослежена языковая судьба нескольких таких семей переселенцев на протяжении более 30 лет. «Полуторное поколение» иммигрантов (дети, родившиеся в Германии, либо переехавшие в нее в раннем детстве) приобрело жизненный опыт, отличающийся от опыта их родителей, бабушек и дедушек, было свободнее в интеграции, однако сохранило некоторые культурные традиции и обычаи и способность говорить на русском языке. Авторами настоящей статьи приведены сведения о некоторых сложностях в процессе адаптации и формировании многоязычия у этого поколения. Продемонстрировано, что на языковую судьбу влияет много факторов, однако процесс саморазвития не заканчивается. Показана высокая степень владения немецким языком и разные уровни сохранения русского языка.

Ключевые слова: многоязычие, билингвизм, «полуторное поколение», образовательная среда, поддержка домашнего языка, тестирование уровня владения немецким языком.

Введение

Как известно, немцы и другие иностранцы европейского происхождения селились на территориях, впоследствии вошедших в состав Российской империи, с незапамятных времен и были купцами, военными, врачами, строителями, предпринимателями, учителями и учеными. Российские (русские, советские) немцы — это группа людей немецкого происхождения, которые исторически проживали на территории России, а их потомки продолжают жить не только здесь, но и в других странах. История основной массы этой группы началась в конце XVIII века, когда императрица Екатерина II пригласила немецких колонистов на южные и юго-западные территории Российской империи для развития земледелия. Ее примеру последовали и другие монархи. В течение следующих двух столетий немцы жили в различных регионах России и внесли значительный вклад в ее развитие. Они создали множество поселений и колоний, где развивались земледелие, промышленность и ремесло, активно участвуя в культурной и образовательной жизни страны [1].

С началом Первой мировой войны связаны дискриминационные указы о лишении российских немцев их земель и судебной защиты, увольнения, погромы и частичная высылка. С приходом советской власти возникли надежды на становление и развитие немецкой автономии, которые перестали

*Автор-корреспондент. E-mail: ekaterina.protassova@helsinki.fi

оправдываться с середины 1930-х годов, поскольку школы, газеты и церкви на немецком языке начали закрываться [2].

Когда фашисты напали на СССР, согласно официальным данным, более 1,1 миллиона российских немцев были высланы в различные области Казахстана, Сибири, Урала и других частей страны, где они вынуждены были проживать в тяжелых условиях в трудовой армии, колхозах и лагерях [3]. Многие умерли от голода, болезней и жестокого обращения. Часть немцев была вывезена в Германию. Депортация российских немцев была одним из многих примеров нарушения прав человека во время Второй мировой войны и долго сказывалась на потомках. В 1989 году Советский Союз признал депортацию российских немцев ошибкой, и только в XXI веке последовала реабилитация этого народа [4]. Массовая репатриация российских немцев из Казахстана в Германию произошла в период с 1989 по 1999 годы, некоторые возможности выезда были и до, и после этого [5].

Сегодня российские немцы являются многонациональным сообществом, которое сохраняет свою культуру и традиции. Они также активно участвуют в социальной и экономической жизни России. Несмотря на массовую эмиграцию, многие российские немцы остались в России и продолжают сохранять свою культуру и традиции. Предпринимаются шаги для поддержки и развития российско-немецкого сообщества, включая программы по сохранению и продвижению немецкой культуры, языка и образования, занятости и межкультурной коммуникации (см., например, [6, 7]).

Диалекты российских немцев были широко распространены в России с первых волн немецкой иммиграции во второй половине XVIII в. до 1990-х годов и, отчасти, сохраняются в так называемых «языковых островах», скажем, в Омской области и на Алтае. Эти диалекты под влиянием внутреннего контактирования между собой и внешнего с русским и другими языками окружения получили своеобразное развитие и во многом отличаются от европейских диалектов немецкого (ср. *онлайн-база диалектов российских немцев и словарь* prowiki.ids-mannheim.de/bin/view/Russlanddeutsch). После переезда в Германию под влиянием языков окружения (литературного немецкого и диалектов) привезенные с собой варианты речи трансформировались [8].

Для помощи в адаптации была создана Специальная программа по интеграции репатриантов, в рамках которой они получали финансовую и психологическую поддержку, языковые курсы, помощь в трудоустройстве [9, 10]. Процесс адаптации для каждого был индивидуальным, и многие столкнулись с неудачами, с предубеждениями со стороны некоторых местных немцев, особенно сразу после переезда, с трудностями в поиске работы из-за недостатка квалификации и языкового барьера. По воспоминаниям участников проекта: *«Не все немцы акцептировали тех людей, которые приехали с Русланда. Это или с времён войны у них осталось, вот этот негатив, но не все, не все. — Ну если ты по законам не будешь жить, то тебя быстро определят куда-то. Конечно, тебе приходится так жить, и стараешься...»*. Языком домашнего общения остается русский: *«Мы дома разговариваем по-русски, если кто, если коренные немцы, приходят, мы пытаемся с ними разговаривать, конечно, по-немецки. Они же не понимают по-русски. Я смотрю телевизор, концерты, кина по-русски»*. (Здесь и далее курсив наш. Ответы участников проекта воспроизведены без изменений. — Авт.). С годами многие переселенцы смогли преодолеть эти трудности, получить образование, работать и жить в достойных условиях и реализовать свои мечты в Германии. С течением времени, накоплением опыта и улучшением социально-экономической ситуации процесс приема новых иммигрантов стал относительно более легким и результативным.

Материал и методы исследования

В начале 1990-х годов в (Лейбниц) Институте немецкого языка в Мангейме было запущено несколько подпроектов по языковой интеграции российских немцев в Германии, в том числе наш, в центре которого были семьи с маленькими детьми [11]. На протяжении 30 лет мы прослеживали происходящее с разными поколениями семей, используя методы языковой биографии, тестирование, дискурс-анализ, анкетирование и интервьюирование [12, 13]. Метод языковой биографии позволяет описывать развитие языковых навыков у индивидуума в течение его жизни, что включает в себя опыт изучения языков, контакт с различными языковыми сообществами, использование языков в повседневной жизни и в профессиональной деятельности. По сути, это история языкового развития человека, затрагивающая все факторы, оказавшие влияние на его языковые навыки и знания, то есть родной язык, языковая среда, образование, культурное окружение, межкультурные контакты и другие социально-культурные факторы. Языковая биография может помочь понять, как человек учил языки, какие языки он знает и как его языковые навыки развивались во времени. Совокупность разных под-

ходов дала к лонгитюдному материалу дала возможность очертить траектории развития многоязычия у разных членов семьи.

Результаты и обсуждение

«Полуторное поколение» иммигрантов — это дети иммигрантов, которые родились и выросли в стране, отличной от страны происхождения их родителей. Этот термин обычно используется для описания иммигрантов, прибывших в страну в возрасте от 0 до 14 лет. «Полуторное» означает, что эти дети находятся между первым и вторым поколениями иммигрантов. Дети переселенцев растут в другой культурно-языковой среде, чем их родители. Сохраняя определенную приверженность своим корням, они вполне интегрированы в культуру принимающей страны. «Полуторное поколение» иммигрантов иногда сталкивается с рядом трудностей, связанных с принятием их двойной культурной идентичности, скажем, чувствуя себя чужими как в стране, где родились и выросли, так и в стране происхождения своих родителей. Преимущества «полуторного поколения» — более высокий уровень образования и языковых навыков, хорошая интеркультурная компетентность, способность адаптироваться и работать в многонациональных командах.

Основываясь на своей семейной истории, взрослые прилагали усилия, чтобы побыстрее покинуть временное общежитие для переселенцев и найти квартиру в немецкоязычном районе, что давало бы возможность общаться с носителями языка. Можно было бы найти и другие возможности вращаться в немецкоязычной среде, но их участники проекта избегали, вероятно, из-за огромного эмоционального напряжения, связанного с попытками установления контактов. На работе они часто встречались с коллегами-иммигрантами, чей немецкий язык был обычно ограниченным по словарю контактным вариантом немецкого. В то же время у некоторых взрослых сохраняются трудности с немецким языком и по прошествии десятилетий: *«Все равно есть проблемы. Сколько ни учи, все равно не знаешь... Которые ты в употреблении часто слова говоришь, ты, конечно, знаешь, а которые ты не слышал и не знаешь, конечно, ты берешь словарик или у детей спрашиваешь, чего»*. С другой стороны, не ставится задача поиска русскоязычных эквивалентов: *«Так если прочитаешь по-немецки, сам-то знаешь, как, а по-русски трудно объяснить, так тяжелей потом сказать. А так самому понимаю»*. У детей не так, по мнению родителей: *«Пока я смотрю, они без проблем, они общаются, они разговаривают, и читают, и пишут»*. Предполагается, что внуки не будут целенаправленно изучать русский: *«Разговаривать-то sowieso, так и так будем, может, какие-то слова они и будут знать. Ну, а если они пойдут в садик и в школу, конечно, они будут только по-немецки говорить»*. С точки зрения молодого человека: *«Я не знаю, если у меня будет женщина русская, я думаю, да, и я думаю, если нет, то немного немножко будет знать по русскому»*, потому что он сам будет их учить, если не забудет язык. Другой респондент сообщает: *«Раньше я не понимал, как люди понимают немецкий, а сказать ничего не могут. Вот как я. Я понимаю по-немецки дословно все, но излагать trotzdem [всё же] я не могу richtig, правильно. Потому что я в школе это не учил, у меня вот эти приставки, обороты, все на уровне бытового языка, скажем так, да.... Моя дочь, она полностью интегрировалась, она здесь ходила в школу, она пишет без ошибок, корректирует немцев конкретно»*, говорит папа. Мама добавляет: *«Да, она лучше немцев, это точно»*. Один молодой респондент сознается, что исправляет ошибки мамы, когда она пишет, говорит, как правильно и как неправильно. При этом в устной речи поправляет, *«если она со мной говорит. Если с другими людям и я слышаю, я ничего не скажу»*.

Диссонирующие моменты между поколениями никогда не были настолько выражены, чтобы взрослые в целом не могли поддерживать развитие своих детей. Дети, даже будучи подростками и молодыми людьми, чувствовали себя тесно связанными со своими семьями, хотя те, как правило, были не в состоянии поддерживать и сохранять свое влияние на развитие детей. Дети понимали, насколько далеки языковые умения родителей и их представления об устройстве современного германского общества от реальности, старались помогать им, одновременно уважая все то, чего родители смогли добиться в жизни. В то же время мировоззрение родителей продолжало отчасти влиять на ценностные установки по отношению к семейному укладу детей. Интересно, что дети, родившиеся позже, через несколько лет после приезда и принадлежащие ко второму поколению иммигрантов, выросли в других условиях, потому что со своими первыми детьми родители научились многим вещам, которые нужно знать о системе образования, а старшие дети могли помочь младшим. Не было никаких признаков отчуждения детей от их родной семьи. Напротив, повзрослев, дети подчеркнули,

насколько они были и остаются благодарны своим родителям, бабушкам и дедушкам за их постоянную поддержку (это явление семейной солидарности; ср. [14]).

Поступив в детский сад, дети обнаруживали естественным образом, что их семейный русский язык там почти никогда не нужен, и, общаясь с другими детьми и воспитателями, научились немецкому языку. Тот или иной ребенок сначала отказывался от общения на немецком языке, чтобы, в конце концов, перестать сопротивляться под давлением ситуации. Прежде чем дети начали говорить по-немецки, они обычно проходили чаще более, реже менее длительный период слушания и внутренней обработки нового языка. Позже они также начали говорить по-немецки везде. Параллельно с этим взрослые отказывались от домашнего русскоязычного общения, стараясь переходить на немецкий и всячески поощряя к этому детей. В конце концов, дети, как всем казалось, начали говорить по-немецки так же, как местные.

В большинстве случаев мы стремились установить контакт с воспитателями наших детей и узнать их точку зрения на развитие конкретного подопечного. Воспитатели отметили, что усвоение немецкого языка у детей происходило с разной скоростью. Их оценки речевых навыков в немецком языке были основаны на сравнении «наших» детей с местными немецкоязычными детьми и общими требованиями, предъявляемыми к детям, начинающим обучение в школе. Таким образом, мы узнавали о том, быстро или медленно ребенок выучил немецкий язык, говорит ли он так же, как и другие дети; сможет ли посещать обычный класс школы, требуется ли ему специальная поддержка. Вряд ли какой-либо воспитатель учитывал, что на самом деле ребенок, о котором идет речь, — билингв, овладевающий одновременно двумя языками. Еще меньше обсуждалось, как можно организовать распорядок дня детей в детском саду так, чтобы всем детям оказывалась индивидуальная поддержка, а также адресная помощь в их языковом развитии, ориентированная на конкретные цели, по крайней мере, в том, что касалось овладения немецким языком, хотя это возможно [15]. Интересно, что из интервью с повзрослевшими детьми, двадцать лет спустя, мы узнали, что никто из них не помнит момент, когда он вдруг начал говорить на немецком языке, как это происходило.

Тема поощрения двуязычного развития в детских садах, а затем и в школах не затрагивалась во время встреч с родителями в этих образовательных учреждениях. Не всегда ее поднимали и в семьях, участвовавших в нашем исследовании. Только значительно позже некоторые родители, бабушки и дедушки осознали, что в своей приоритетной ориентации на изучение немецкого языка они пренебрегли важным образовательным ресурсом для детей, поскольку не искали способов сохранить и развить у детей навыки владения русским языком, которые у них были сформированы изначально. В некоторых семьях это понимание принесло пользу младшим детям, которые тогда уже принадлежали ко второму поколению иммигрантов. Было очевидно, что срочно необходим новый подход к дошкольному и начальному образованию. Из свидетельств, полученных в начальной школе (учителя писали тексты, оценивающие успеваемость), становится ясно, что, имея скромные устные навыки владения немецким языком, многим из наших детей было трудно соответствовать требованиям школы: воспринимать новые учебные предметы, понимать задачи, особенно абстрактные, самостоятельно справляться с домашними заданиями. Им нужны были дополнительные разъяснения, повторы и практические задания. Они часто колебались при выборе ответа, долго, чем требовалось, концентрировались и испытывали трудности в сотрудничестве с другими одноклассниками.

Очевидно, что в начальной школе дети вступают в этап своего языкового и общего развития, преодоление которого имеет далеко идущие последствия для их жизни: речь идет об овладении письменными культурными и образовательными языковыми навыками. Их приобретение дается не просто и одноязычным детям, тем более двуязычным или многоязычным детям, и растягивается на годы. Продолжительность овладения языковыми навыками второго языка у двуязычных детей зависит, среди прочего, от того, насколько хорошо они владеют вторым языком, и от степени сформированности навыков письма и способности учиться на первом языке [16].

Можно отметить, что наши дети не получили в начальной школе достаточного продвижения в своих навыках немецкого языка, что совпадает и с выводами других исследований того времени [17]. Соответственно, они оказались в образовательной среде с более низким потенциалом стимулирования когнитивных способностей и общего развития. По сравнению со средними показателями той среды, где выросли участники проекта, они чаще оказывались в основной школе (Hauptschule), чем их сверстники в целом, что типично для обучаемых из социально незащищенных и/или иммигрантских семей [18]. Рекомендации школы в основном базируются на соображении о том, что детям легче учиться в основной школе, где существуют специальные программы поддержки для детей-

иммигрантов. Большинство родителей приняли рекомендацию учителей, даже если им было предоставлено право выбора типа школы более высокого уровня. Другим фактором была близость школы к дому. Родители не ожидали долгосрочного эффекта от выбора школы другого типа, они не беспокоились о будущем месте детей в высокотехнологичном информационно-ориентированном обществе и не понимали, что важно подготовить детей к жизни в нем.

О средних школах, которые посещали все участники проекта, ставшие к тому времени уже подростками, мы узнали только из сообщений их родителей. Мы не имели возможности провести собственное исследование состава учащихся и преподавателей, а также организации и оснащения школ. Наши осторожные и ограниченные, в силу обстоятельств, выводы таковы. В классах учащиеся с семейным языком, отличным от немецкого, составляли большую долю, чем в начальных школах, которые они посещали ранее, но это не казалось проблемой. Разнообразие языков этнического происхождения в окружении воспринимали в семьях как естественное явление, все были готовы к многоязычию, типичному и для Казахстана. Если в Казахстане языком межнационального общения был русский, то тут им стал немецкий. Разнообразные, в том числе дружеские, отношения с молодежью другого происхождения были обычным делом в этой среде, и тема этнического и языкового разнообразия возникала в разговорах только тогда, когда мы целенаправленно спрашивали о том, с кем участники нашего проекта дружат или с кем их родители работают. Таким образом, навыки межкультурной коммуникации были приобретены уже в средней школе, что, впрочем, окружающее общество недостаточно ценит и не использует должным образом.

Конечно, из-за большей доли учащихся, не говорящих на немецком языке, возникли особые требования к преподавателям и формированию школьного куррикулума. Учителя начальных классов считали, что детям-иммигрантам легче учиться в *Hauptschule*, потому что речь педагога упрощена, требования ниже. Вряд ли это предполагает отказ от нормального образования для детей-иммигрантов и признание их неспособными его получить. Участники констатировали, что, если они проявляли заинтересованность или показывали высокие результаты, им могли просто не поверить. В то же время их потенциал был выше, хотя им не была оказана необходимая помощь. Несколько наших участников, в основном мальчики, сообщили, что с годами занятия интересовали их все меньше и меньше. Их желание учиться не находило отклика у педагогов. Заниженные требования не стимулировали познавательного роста. Все труднее становилось находить деловой контакт с учителями, которые по большей части были ориентированы на коррекцию поведения обучаемых, а не на образовательные цели. В большинстве случаев это оказывало недостаточно продолжительный и долгосрочный эффект. Некоторые из наших подопечных узнали из комментариев своих учителей, что те не ожидали, что они будут успешно учиться в школе, потому что были иностранцами.

Все большее значение приобретала задача интеграции в группу сверстников, где нужно было проявить себя и показать свою независимость от учителей, например, демонстративно не слушать на уроках и делать глупости. Ориентация группы на самоутверждение за счет пренебрежения правилами, то есть на победу над предрассудками в настоящем, была сильнее, чем ориентация на подготовку к карьере, на будущее. В большинстве семей родители заботились о том, чтобы школьная успеваемость оставалась важной целью для их детей-подростков, но не всегда осознавали всю сложность ситуации и не догадывались, как поступить в проблемных ситуациях, чтобы защитить своего ребенка. Отчасти это происходило потому, что родители переносили свой опыт советского образования на жизнь детей, а порой полученного ими образования было недостаточно, чтобы вникнуть в ситуацию. Разными путями наши подростки получали информацию о трудовой жизни, побывали на обязательной в школьные годы трудовой практике, узнавали о рабочих профессиях. Можно отметить, что и здесь не было индивидуального подхода, учета способностей и потребностей каждого со стороны школы.

Четверо из наших подростков посещали реальные школы или аналогичные учебные заведения, где было больше представителей коренного немецкоязычного населения. Это означает, что они имели более широкий доступ к общению на немецком и лучше смогли развить свои собственные языковые навыки. У трех девочек было достаточно условий для необходимого профессионального старта, а одной не хватило одиннадцати лет подготовки, чтобы получить по немецкому оценку выше тройки. Она хотела учиться менеджменту, но не получила места в этой сфере, поэтому ей пришлось учиться еще три года в специальной бизнес-школе, чтобы получить тот результат, который ее устраивал, по всем предметам, кроме английского. Один из молодых людей столкнулся с травлей, в том числе с этнической дискриминацией (когда его обзывали глупым русским), и не смог завести друзей.

Для четырех девочек те гимназии, в которых они оказались, стали благоприятным местом для их дальнейшего развития. Этому, несомненно, способствовало то, что они находились в среде, состоявшей почти полностью из местных немецких школьников. Родители, бабушки и дедушки, ориентированные на получение качественного образования, готовые преодолевать возрастные конфликты, сыграли значительную роль в том, чтобы девочки поступили туда и преодолели трудности, связанные с выполнением школьных требований. Помимо выпускников средней школы, почти всем участникам потребовались дополнительные годы обучения перед собственно трудоустройством. Федеральное государство предоставило соответствующие учреждения для этой цели, и молодые люди не преминули этим воспользоваться. Кто-то приобрел специальность в армии, кто-то закончил несколько техникумов, а кто-то и два университета. В конце концов, все 16 человек интегрировались в трудовую жизнь, часто на важных для функционирования общества должностях, правда, от высоко- до низкооплачиваемых.

В большинстве случаев путь к достижению профессионального успеха и приобретению искомых жизненных ценностей был долгим и трудным. Он зависел, с одной стороны, от культурных и социальных ресурсов, которые семьи привезли с собой, а с другой — от школьной поддержки, которую принимающее общество открывало или блокировало для детей. Социальные ресурсы, по существу, ограничивались высоким уровнем солидарности членов семьи. Культурные ресурсы состояли из образовательных квалификаций, которые принесли с собой родители, бабушки и дедушки, которые были разными и в некоторых случаях, как исторически сложилось в результате отсутствия доступа у предыдущих поколений к образованию, даже низкими. Далее на жизненной траектории складывались приобретаемый опыт работы, случайные судьбоносные встречи и обобщение семейных традиций, которые наши участники проекта видели вокруг себя, плюс к этому стремление лучше понять принимающее общество. Более того, им следовало учитывать опыт использования немецких диалектов, передаваемых в семье и звучащих в окружении, а также транслируемый через СМИ литературный немецкий и интегрироваться в общество.

Было известно, что не все молодые люди учились читать и писать по-русски, а полученное ими образование, во всяком случае, гарантировало владение письменными навыками немецкого языка на достаточно высоком уровне, хотя и не у всех одинаковыми. В Германии разработаны так называемые *C-Tests*, позволяющие выполнять определенные задания на компьютере или в распечатке (c-test.de/deutsch/index.php). Тест носит интегративный характер, измеряя разные стороны владения письмом. Тексты, используемые в *C-Tests*, должны быть аутентичными и соответствовать уровню владения языком тестируемых, то есть они должны быть оригинальными и соответствовать тем языковым областям, с которыми обычно сталкиваются тестируемые. Тексты, которые мы использовали, однако, были основаны на популярных публикациях, ориентированных на взрослых читателей, и не учитывали каких-либо специальных знаний. В соответствии с этим можно фактически предположить, что компьютерные тесты с использованием этих текстов измеряют глобальное владение немецким языком в его письменной форме, которое ожидается от подростков и молодых людей в нынешних условиях социализации. Таким образом, они дают представление о том, насколько квалифицированными выглядят наши участники в той сфере, которая является центральной для перехода от промышленно-ориентированной экономики к обществу знаний и услуг, — переход, организация которого является важной государственной задачей.

Результаты, полученные в тестах, чрезвычайно неоднородны. Они показывают, что на самом деле только выпускники гимназий и реальных школ имеют хорошую или очень хорошую общую квалификацию (баллы выше 90). Среди них оказались все участники, получившие звание магистра. Но даже между ними все еще существуют большие различия. В целом, мы наблюдали существенный разброс данных. Кроме того, если молодой человек позже остальных получил аттестат о среднем образовании, это необязательно плохо или хорошо сказывалось на общих показателях владения немецким языком. С другой стороны, вовлечение в деятельность, связанную с интенсивным лингвистическим осмыслением содержания (учеба, повышение квалификации), оказывает определенное влияние на совершенствование языковых навыков.

Мы также протестировали контрольную группу носителей немецкого языка из монолингвальных немецкоязычных семей, члены которой соответствовали по возрасту и уровню образования нашим участникам. Сравнение результатов, полученных в обеих группах, подтвердило нашу уверенность в том, что результаты тестирования не имеют прямой и одномерной связи с миграционной историей. Средние баллы российских немцев (84,6) и местных участников (85,4) существенно не различались, и

в обеих группах мы наблюдали высокую степень неоднородности полученных баллов (стандартные отклонения 8,81 и 9,34 соответственно). Можно заметить, что, наряду с условиями получения образования, большое значение имеет культурный потенциал семьи. Вероятно, как для иммигрантов, так и для местных жителей важно, чтобы благоприятная образовательная среда как можно дольше окружала ребенка, а родители сотрудничали бы с детским садом и школой. Общество могло бы поставить перед собой цель уменьшения неоднородности в сфере общих письменных навыков немецкого языка [19].

Уровень развития русского языка

В Германии русский язык является либо родным, либо сильным языком для репатриантов и иммигрантов, однако при этом всегда необходимо учитывать возраст родителей и детей по прибытии в новую для них страну, полученное родителями образование и продолжительность пребывания семей в немецкоязычном окружении [20]. Нет ни одного участника или участницы, которые имели бы хотя бы минимального уровня в русском языке. Нет таких, степень развития русского языка у которых можно было бы охарактеризовать как очень хорошее во всех отношениях. Большинство можно охарактеризовать как имеющих уровень владения русским языком от хорошего до простого, в то время как их уровень немецкого языка колеблется от очень хорошего до хорошего. Обычной ситуацией общения на русском для них оказывается домашняя коммуникация, когда все в той или иной степени владеют немецким и сами переходят с языка на язык, вставляя в речь немецкие слова и кальки. Так, описывая, почему смотреть российское телевидение веселее, чем немецкое, один из родителей говорит: *«Тут большинство американские фильмы. Gewalt [насилие], ой. Убийство, да, там. Мне нравятся, которые немецкие echte [настоящие], вот что они там... вот связано, например, со старой деревней, это самое баурские [Bauer — крестьянин]. Это я не знаю, как сказать по-русски, баурские»*. Сказав немецкое слово в первый раз, говорящий спохватывается, что не переводит его для русскоязычного гостя, старается подобрать эквивалент, потом не замечает, что вставил немецкое слово, а потом не знает, как перевести. По словам респондентов, дети не любят смотреть телевизор по-русски, могут даже и уйти, если что-то идет на этом языке.

Соответственно, немецкий язык является более сильным языком для всех. Поэтому участникам обычно не приходится задумываться, как очистить свой язык от заимствований, как то или иное явление можно было бы назвать по-русски. Один молодой человек отвечает, кто он больше, русский или немец: *«Больше немец. Мне все легче, читать, разговаривать и писать, все. А так, если че, по-русски если с кем-то разговаривать, кто не понимает или если в отпуск куда-нибудь едешь, где по-русски только люди разговаривают, конечно, тоже нужно. Никогда нет»*. На вопрос о том, на каком языке другой молодой человек говорит дома, он отвечает: *«Я думаю, больше по-немецки, а я говорю, also [то есть] если мама со мной говорит на русском, я отвечаю на немецкий, всегда себе на немецкий... Если на русском говорить, я думаю на немецком и потом переведу на русский»*. Тем не менее его целью является совершенствование своих навыков: *«Моя цель есть also хорошо говорить и читать, писать, also вс/ все на русском хочу сделать. — Почему? — Потому что это... это моя мама, и мой папа, и мои родители, или все в семье говорят на русском, могут читать, писать, и, да всё, я это тоже хочу»*. Несколько участников отметили, что иногда стараются что-то читать по-русски и как-то заниматься этим языком. Такое положение дел означает, что в русскоязычном общении они, как правило, переходят в двуязычный языковой режим, причем некоторые могут говорить с носителем русского языка только на русском языке в одноязычном языковом режиме, а другие почти постоянно остаются в двуязычном режиме и предполагают, что все собеседники также способны переключаться с языка на язык и понимать немецкоязычные вкрапления в русском. Двое сказали, что им неприятно все чаще сталкиваться с языковыми проблемами в русскоязычном общении, что они просят прощения у собеседников и стараются перейти на немецкий.

Если сравнить индивидуальные показатели, то мы увидим, что сильные стороны устных навыков русского языка заключаются в фонетической (почти безакцентное произношение), элементарно-прагматической (понимание и употребление понятных для близких русских оборотов речи) областях и соответствующих навыках организации разговора (дискурсивная квалификация). Для реализации подобных навыков достаточно спонтанно доступного словарного запаса и ранее усвоенных морфологических и синтаксических форм. Культурный запас ограничивается бытовой стороной жизни семьи. В этом отношении люди, которые изучают русский язык как язык происхождения, отличаются от тех, кто изучает русский язык как иностранный. Ввиду усложнения требований к пониманию и роста

ожиданий определенной ответной реакции со стороны собеседника, у большинства участников нашего исследования появляются лингвистические сложности. Однако их можно было бы более или менее быстро преодолеть, если бы у них постоянно имелась возможность таким образом общаться с носителями русского языка, чтобы эта коммуникация требовала от них более существенных, целенаправленных усилий, например, если бы они надолго погрузились в русскоговорящую среду или присутствовали бы на специально организованных для них уроках русского языка. Было бы очень полезно, чтобы они дополнительно овладели навыками чтения и письма в должном объеме, не требующем слишком больших усилий для расшифровки и написания текстов. Скорее всего, этого не произойдет, если сама ситуация русскоязычного общения будет для них унизительной или бессодержательной.

Заключение

Семьи российских немцев, приехавшие в Мангейм из Казахстана и России в начале 1990-х годов, обычно хотели, чтобы дети, прежде всего, изучали немецкий язык, сохраняли свой русский язык и в целом хорошо развивались. Дети, как правило, вскоре начинали посещать детский сад, а затем ходить в школу, узнавали, что русским там пользоваться нельзя, и все больше переходили на немецкий. Насколько это было успешно и какие проблемы возникли, родители обычно не могли трезво оценить, но при этом воспитатели и учителя, чей профессионализм должен был бы включать умение работать с гетерогенной многоязычной группой, также не могли этого сделать. В то время страна уже имела более чем двадцатилетний опыт работы с семьями иммигрантов. Однако школы по своему устройству не были готовы к созданию условий для обучения детей-иммигрантов ни в смысле организации пространства, ни по учебным пособиям, ни по подготовке педагогического персонала к использованию таких стимулов и оценок, которые соответствовали бы требованиям момента. Еще меньше они были настроены на сотрудничество с родителями. Дети учились в зависимости от своих способностей более или менее успешно. Родители заметили это, но не знали, как в полной мере поддерживать своих детей. К концу четвертого класса детей рассортировали по разным школам, что в какой-то мере определило их дальнейшую судьбу. К концу обязательного школьного обучения уровень владения немецким языком был все еще ниже требуемого для успешного прохождения профессиональной подготовки. Почти всем участникам потребовались дополнительные годы предпрофессионального обучения, что удалось осуществить благодаря предоставленным федеральными землями учебным местам в соответствующих образовательных учреждениях. В конце концов, все они стали участвовать в профессиональной жизни, занимаясь значимыми для общества видами деятельности. Их немецкий язык через тридцать лет после иммиграции оказывается развит на том же уровне, что и у их монолингвальных сверстников из местных жителей, а русский язык используется только в родительских семьях, как правило, в бытовых ситуациях. Хотя все понимают, что говорят взрослые, усложненные формы дискурса им недоступны. Письменная речь и грамотность развиты не настолько хорошо, чтобы служить поддержкой в использовании языка.

Опыт интеграции участников исследования представляет собой ценный вклад в понимание разнообразия современного немецкого общества. Видимо, он неповторим, потому что такой ситуации, какая сложилась в момент распада Советского Союза и массовой репатриации русскоязычных на свою историческую родину, в мире больше не будет. Лонгитюдное исследование показало, как росли, чем живут и как говорят молодые российские немцы, приехавшие в Германию из Казахстана и вступившие как полноправные взрослые в ее трудовую жизнь.

Список литературы

- 1 Ивлева Т.В. Законодательство российского государства в отношении российских немцев / В.Т. Ивлева // Вестн. КрасГАУ. — 2012. — № 5. — С. 464–470.
- 2 Герман А.А. История немцев России / А.А. Герман, Т.С. Иларионова, И.Р. Плеве. — М.: МСНК-пресс, 2005.
- 3 Скоп Е.А. Немцы — трудармейцы г. Новосибирска: прошлое и настоящее / Е.А.Скоп // Этнические меньшинства в истории России. — СПб.: Ленинград. гос. ун-т им. А.С. Пушкина, 2021. — С. 161–168.
- 4 Лункин Р.Н. Трагедия российских немцев и российская религиозность / Р.Н. Лункин, С.Б. Филатов // Современная Европа. — 2007. — № 4. — С. 114–121.
- 5 Иларионова Т.С. Российские немцы в информационном пространстве: традиционные и новые медиа / Т.С. Иларионова // Этнографическое обозрение. — 2021. — № 6. — С. 134–147.

- 6 Луц Ю.А. Молодые российские немцы: по итогам мониторинга проекта «Российско-германо-казахстанский форум немецкой молодежи» / Ю.А. Луц, В.В. Орлова // Вестн. ТГУ. Философия. Социология. Политология. — 2016. — № 4. — С. 290–301.
- 7 Рязанцева Д.С. Российские немцы как этноязыковое сообщество: история и современное состояние молодежной возрастной группы в Москве / Д.С. Рязанцева, М.Б. Бергельсон // Вестн. НГУ. Сер. Лингвистика и межкультурная коммуникация. — 2022. — Т. 20, № 1. — С. 112–125.
- 8 Berend N. Dialektwandel und Veränderung der individuellen Varietätenrepertoires / N. Berend, E. Frick. — Mannheim: Institut für Deutsche Sprache, 2016.
- 9 Бирюкова Е.В. Социолингвистический статус группы «русские переселенцы» в Германии / Е.В. Бирюкова, Д.Д. Гришина // Вестн. Моск. гос. пед. ун-та. Филология. Теория языка. Языковое образование. — 2018. — № 4. — С. 61–68.
- 10 Kisser T.S. Russlanddeutsche in Deutschland: Identität im Netz / T.S. Kisser // Ежегодник Международной ассоциации исследователей истории и культуры российских немцев. — 2020. — № 1. — С. 119–125.
- 11 Meng K. Russlanddeutsche Sprachbiografien. Untersuchungen zur sprachlichen Integration von Aussiedlerfamilien / K. Meng. — Tübingen: Narr, 2001.
- 12 Meng K. Deutsch und Russisch: Herkunftssprachen in russlanddeutschen Aussiedlerfamilien / K. Meng, E. Protassova. — Mannheim: Leibniz-Institut für deutsche Sprache, 2016.
- 13 Meng K. Geboren in Kasachstan, herangewachsen in Deutschland. Langzeitstudie zur Integration und deutsch-russischen Zweisprachigkeit junger Russlanddeutscher / K. Meng, E. Protassova. — Mannheim: Leibniz-Institut für deutsche Sprache, 2022.
- 14 Nauck B. Zur Lebenssituation von Kindern mit Migrationshintergrund Deutschland / B. Nauck, S. Clauß, E. Richter // Bertram H. (Hg.) Mittelmaß für Kinder. Der UNICEF-Bericht zur Lage der Kinder in Deutschland. — München: Beck, 2008. — P. 127–151.
- 15 Tracy R. Mehrsprachigkeit: Realität, Irrtümer, Visionen / R. Tracy // L.M. Eichinger, A. Plewnia, M. Steinle (Hg.) Sprache und Integration. Über Mehrsprachigkeit und Migration. — Tübingen: Narr, 2011. — P. 69–100.
- 16 Cummins J. BICS and CALP. Empirical support, theoretical status, and policy implications of a controversial distinction / J. Cummins // Hawkins M.R. (Ed.) Framing Languages and Literacies: Socially Situated Views and Perspectives. — New York: Routledge, 2013. — P. 10–23.
- 17 Eckhardt A.G. Sprache als Barriere für den schulischen Erfolg / A.G. Eckhardt // Potentielle Schwierigkeiten beim Erwerb schulbezogener Sprache für Kinder mit Migrationshintergrund. — Münster: Waxmann, 2008.
- 18 Edelstein W. Schule als Armutsfalle — wie lange noch? / W. Edelstein // Overwien B., Prengel A. (Hg.) Recht auf Bildung. Zum Besuch des Sonderberichterstatters der Vereinten Nationen in Deutschland. — Opladen: Budrich, 2007. — P. 123–133.
- 19 Wockenfuß V. Diagnostik von Sprache und Intelligenz bei Jugendlichen und jungen Erwachsenen / V. Wockenfuß. — Aachen: Shaker, 2009.
- 20 Handbuch des Russischen in Deutschland / K. Witzlack-Makarevich, N. Wulff (Hg.) // Migration — Mehrsprachigkeit — Spracherwerb. Berlin: Franck & Timme, 2017.

К. Менг, Е. Протасова

Германиядағы орыс немістерінің жас буынының тілдік интеграциясының нәтижелері

Ресейлік немістер — бұлар XVIII және XIX ғасырларда Ресейге қоныс аударған, содан кейін XX ғасырда Германияға қайта оралған немістер (олардың көпшілігі Қазақстаннан). Көптеген адамдар тарихи себептерге байланысты неміс тілін білмеді және тілдік, мәдени интеграцияда, ана тілінде сөйлейтіндермен сөйлесуде, жұмысқа тұруда қиындықтарға тап болды. Неміс тілі институтының жобасында (Мангейм, Германия) 30 жылдан астам уақыт осындай бірнеше иммигрант отбасыларының тілі қадағаланды. Иммигранттардың «бір жарым буыны» (Германияда туылған немесе ерте балалық шағында көшіп келген балалар) ата-аналары мен ата-әжелерінен өзгеше өмірлік тәжірибе жинады, интеграцияда еркін болды, бірақ кейбір мәдени дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды және орыс тілінде сөйлеу қабілетін сақтап қалды. Мақала авторлары осы ұрпақты көптілділікке бейімдеу және қалыптастыру процесіндегі кейбір қиындықтар туралы ақпарат береді. Тіл тағдырына көптеген факторлар әсер ететіні дәлелденді, бірақ өзін-өзі дамыту процесі аяқталмайды. Неміс тілін меңгерудің жоғары деңгейі және орыс тілін сақтаудың әртүрлі деңгейлері көрсетілген.

Кілт сөздер: көптілділік, қостілділік, «бір жарым буын», білім беру ортасы, бастапқы тілді қолдау, неміс тілін меңгеру деңгейін тексеру.

K. Meng, E. Protassova

The results of the language integration among the young generation of Russian Germans in Germany

Russian Germans are Germans who moved to Russia in the 18th and 19th centuries and then returned to Germany in the 20th century, mostly from Kazakhstan. Many did not speak German for historical reasons and experienced difficulties with linguistic and cultural integration, in communication with local speakers and in getting a job. The project of the Institute of the German Language (Mannheim, Germany) traced the linguistic fate of several such families of immigrants for more than 30 years. One-and-a-half generation of immigrants (their children who were born in Germany or moved to it in early childhood) acquired a life experience that was different from the experience of their parents and grandparents. They were freer in integration, but also retained some cultural traditions and customs and the ability to speak Russian language. The article considers some difficulties in the process of adaptation and the formation of multilingualism in this generation. It is demonstrated that many factors influence the linguistic fate, but the process of self-development does not end. A high degree of German proficiency and different levels of Russian language retention are shown.

Keywords: multilingualism, bilingualism, one-and-a-half generation, educational environment, home language support, testing the level of German language proficiency.

References

- 1 Ivleva, T.V. (2012). Zakonodatelstvo rossiiskogo gosudarstva v otnoshenii rossiiskikh nemtsev [Legislation of the Russian state in relation to Russian Germans]. *Vestnik Krasnoïarskogo Gosudarstvennogo Agrarnogo Universiteta — Bulletin of the Krasnoyarsk State Agrarian University*, 5, 464–470 [in Russian].
- 2 German, A.A., Ilarionova, T.S., & Pleve, I.R. (2005). *Istoriia nemtsev Rossii [History of Germans of Russia]*. Moscow: MSNK–press [in Russian].
- 3 Skop, E.A. (2021). Nemtsy — trudarmeitsy g. Novosibirsk: proshloe i nastoiashchee [Germans are labor army in Novosibirsk: past and present]. *Etnicheskie menshinstva v istorii Rossii — Ethnic minorities in the history of Russia*, 161–168. Saint Petersburg: Leningradskii gosudarstvennui universitet imeni A.S. Pushkina [in Russian].
- 4 Lunkin, R.N., & Filatov, S.B. (2007). Tragediia rossiiskikh nemtsev i rossiiskaia religioznost [Tragedy of the Russian Germans and Russian religiosity]. *Sovremennaia Evropa — Modern Europe*, 4, 114–121 [in Russian].
- 5 Ilarionova, T.S. (2021). Rossiiskie nemtsy v informatsionnom prostranstve: traditsionnye i novye media [Russian Germans in the information space: traditional and new media]. *Etnograficheskoe obozrenie — Ethnographic Review*, 6, 134–147 [in Russian].
- 6 Luc, Y.A., & Orlova, V.V. (2016) Molodye rossiiskie nemtsy: po itogam monitoringa proekta «Rossiisko-germano-kazakhstanskii forum nemetskoi molodyozhi» [Young Russian Germans: monitoring results of the project “Russian-German-Kazakhstan Forum of the German youth”. *Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta. Filosofii. Sotsiologii. Politologii — Bulletin of Tomsk State University. Philosophy. Sociology. Political science*, 4, 290–301 [in Russian].
- 7 Riazantseva, D.S., & Bergelson, M.B. (2022). Rossiiskie nemtsy kak etnoiazykovoe soobshchestvo: istoriia i sovremennoe sostoianie molodezhnoi vozrastnoi gruppy v Moskve [Russian Germans as an ethno-linguistic community: historical development and current state of the youth group in Moscow]. *Vestnik Novosibirskogo Gosudarstvennogo Universiteta. Serii Lingvistika i mezhkulturnaia kommunikatsiia — Bulletin of Novosibirsk State University. Series Linguistics and Intercultural Communication*, 20, 1, 112–125 [in Russian].
- 8 Berend, N., & Frick, E. (2016). *Dialektwandel und Veränderung der individuellen Varietätenrepertoires*. Mannheim: Institut für Deutsche Sprache.
- 9 Biriukova, E.V., & Grishina, D.D. (2018). Sotsiolingvisticheskii status gruppy «russkie pereselentsy» v Germanii [Sociolinguistic status of the Russian Aussiedler-group in Germany]. *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta. Filologiya. Teoriia yazyka. Yazykovoie obrazovanie — Bulletin of the Moscow State Pedagogical University. Philology. Theory of language. Language education*, 4, 61–68 [in Russian].
- 10 Kisser, T.S. (2020). Russlanddeutsche in Deutschland: Identität im Netz. *Ezhegodnik Mezhdunarodnoi assotsiatsii issledovatelei istorii i kultury rossiiskikh nemtsev — Yearbook of the International Association of Researchers in the History and Culture of Russian Germans*, 1, 119–125.
- 11 Meng, K. (2001). *Russlanddeutsche Sprachbiografien. Untersuchungen zur sprachlichen Integration von Aussiedlerfamilien*. Tübingen: Narr.
- 12 Meng, K., & Protassova, E. (2016). *Deutsch und Russisch: Herkunftssprachen in russlanddeutschen Aussiedlerfamilien*. Mannheim: Leibniz-Institut für deutsche Sprache.
- 13 Meng, K., & Protassova, E. (2022). *Geboren in Kasachstan, herangewachsen in Deutschland. Langzeitstudie zur Integration und deutsch-russischen Zweisprachigkeit junger Russlanddeutscher*. Mannheim: Leibniz-Institut für deutsche Sprache.
- 14 Nauck, B., Clauß, S., & Richter, E. (2008). Zur Lebenssituation von Kindern mit Migrationshintergrund Deutschland. In: Bertram, H. (Hg.) *Mittelmaß für Kinder. Der UNICEF-Bericht zur Lage der Kinder in Deutschland*. München: Beck, 127–151.

- 15 Tracy, R. (2011) Mehrsprachigkeit: Realität, Irrtümer, Visionen. In: Eichinger, L.M.; Plewnia, A.; Steinle, M. (Hg.) *Sprache und Integration. Über Mehrsprachigkeit und Migration*, 69–100. Tübingen: Narr.
- 16 Cummins, J. (2013). BICS and CALP. Empirical support, theoretical status, and policy implications of a controversial distinction. In: Hawkins, M.R. (Ed.). *Framing Languages and Literacies: Socially Situated Views and Perspectives*, 10–23. New York: Routledge.
- 17 Eckhardt, A.G. (2008). Sprache als Barriere für den schulischen Erfolg. Potentielle Schwierigkeiten beim Erwerb schulbezogener Sprache für Kinder mit Migrationshintergrund. Münster: Waxmann.
- 18 Edelstein, W. (2007) Schule als Armutsfalle – wie lange noch? In: Overwien, B.; Prengel, A. (Hg.) *Recht auf Bildung. Zum Besuch des Sonderberichterstatters der Vereinten Nationen in Deutschland*. Opladen: Budrich, 123–133.
- 19 Wockenfuß, V. (2009) *Diagnostik von Sprache und Intelligenz bei Jugendlichen und jungen Erwachsenen*. Aachen: Shaker.
- 20 Witzlack-Makarevich, K., & Wulff, N. (Hg.) (2017). *Handbuch des Russischen in Deutschland. Migration — Mehrsprachigkeit — Spracherwerb*. Berlin: Franck & Timme.

А.З. Қазанбаева*, З.Н. Жуынтаева, М.А. Тұрсынова

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан
(E-mail: Kazanbaeva67@mail.ru, zamza_bota@mail.ru, t_marhaba@mail.ru)

Батырлар жырындағы этнолексикалық қолданыстардың ерекшеліктері

Этнолингвистика ұлт мәдениетімен, тарихымен, тілімен тікелей байланысты болып келеді. Батырлар жырындағы этнолексика — материалдық мәдениеттің негізгі көрсеткіші. Мақалада тіліміздегі этнолексиканың қолданылу ерекшеліктері мен танымдық мәні сөз етіледі. Эпостық жырлардан ұлтымыздың тарихы, мәдениеті, тілі айқын көрініп, этностың тұрмысынан, болмысынан толық ақпарат береді. Батырлар жырындағы этнолексикалық қолданыстардың берілу жолдары мен тілдік табиғаты мәтін ішінде айқындала түсіп, ұлттың материалдық лексикасынан орын алады. Этнолексикалық қолданыстар лексикамызда ерекше қолданыста болатындығы айқын көрінеді. Оған жырдан алынған мысалдар нақты дәлел бола алады. Батырлар жырындағы этнолексиканың қолданыс аясының кеңдігі анықталады. Ұлт мәдениетіне қатысты этномәдени атаулардың тілдік табиғаты қарастырылып, олардың лексика-семантикалық жүйедегі алатын орны мен қолданысы анықталып, жырлардан келтірілген үзінділер негізінде айқындалып, олардың ерекшеліктері жан-жақты ашылады.

Кілт сөздер: батырлар жыры, этнолексика, этнолингвистика, лексика-семантикалық жүйе, ұлттық материалдық мәдениет.

Kipicne

Қазіргі уақытта тіл мәселелерін сол тілді қолданушы ұлттың мәдени-рухани өмірімен байланыстыра зерттеудің маңызы айқындала түсуде. Тілдің негізгі тірегі сөз болып табылады. Тіліміздегі этнолексикалық қолданыстар — халқымыздың өткен тұрмыс-тіршілігінен ақпарат бере отырып, материалдық мәдениеттің негізін құрайды. Батырлар жырында кездесетін этнолексикалық қолданыстар, сөз тіркестері, фразеологизмдер, этноатаулар — тілдік бірліктердің ішіндегі куммулятивтік қызметі ерекше байқалатын, ғасырлар бойы дамып қалыптасқан, ұлттың өзіндік ерекшелігін айқындайтын тілдің ажырамас бір бөлігі. Этномәдени атаулар ұлт тілінде айрықша қолданылып, сол ұлт жайында этноақпарат жеткізеді. Халықтың тарихи-мәдени, рухани-әлеуметтік және дүниетанымдық әлемін танытатын этнотаңбалық тілдік бірліктер көркем шығарма, ауыз әдебиеті үлгілері мен шешендік өнер арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жетіп отырады. Жалпы алғанда ұлтқа тән сөзқолданыстарынан этностың барша болмысы мен танымы этномәдени атаулардан айқын көрініс береді. Этномәдени лексиканың мағыналары мен түпкі этимологиялық жақтары сөз ішінде айқын қолданылады. Ұлттық болмыс пен дүниетанымды айқын көрсететін көркем шығарма тілінде этномәдени лексика жиі қолданылып ерекше назар аудартады. Материалдық мәдениетке қатысты лексика ұлтымыздың салт-дәстүрінен, әдет-ғұрпынан, этнос өмірінің тіршілігінен көрініс беріп, таптырмас тілдік құралдардың бірі болып табылады. Қазақ мәдениетіне байланысты этноатаулар халқымыздың эстетикалық талғамының деңгейін, табиғатты игерудегі тәжірибесін, рухани дүниетанымның жетістігін айқындай түседі.

Лингвистикада этнолингвистиканы жүйелі қарастырған ғалымдарымыздың бірі академик Ә. Қайдар: «Этнолингвистика — этнос болмысын оның тілі арқылы танып білу мақсатында туындаған лингвистиканың жаңа да бір дербес бір саласы. «Тіл әлемінің» өзіндік табиғатын, даму заңдылықтарын толық та жан-жақты зерттеу барысында іштей жіктеліп, дүниеге келген социоллингвистика, психоллингвистика, статоллингвистика, паралингвистика, іспеттес этнолингвистика да — «этностаным» мен «тілтаным» ғылымдарының ортақ проблемасы шеңберінде тоғысу нәтижесінде пайда болған жаңа сала. Ол — этностың инсандық һәм дүнияуи табиғатын тереңнен танып-білу үшін басқа емес, тек тіл феноменінің өзіне ғана тән ғажайып мүмкіншіліктері мен қазына байлығын зерделеп зерттеуді қажет ететін ғылым» [1, 144].

Этнолексикалық қолданыстар тілімізде сақталып, рухани әрі материалдық көрсеткіш ретінде сақталып, ұлттың бүкіл тұрмыс-тіршілігінен, болмысынан айқын көрініп, тіл байлығының негізгі

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: Kazanbaeva67@mail.ru

көрсеткіші болып табылатыны анық. Тіл арқылы ұлттың тарихы, мәдениеті, әдебиеті, салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, дүниетанымы, жалпы тұрмыс-тіршілігі айқындала түсіп, сол тілден мол деректер беріп, рухани және материалдық мәдениетін нақтылай түседі. Лингвистикадағы жаңа бағыттардың бірі — тілді мәдениетпен байланыстыра зерттейтін, этномәдени және материалдық мәдениеттің байланысын, олардың қолданысын қарастыратын этнолингвистика болып табылады. Ғалым Е. Жанпейісов: «Этнолингвистика өзінің бітім-болмысы, табиғаты жөнінен жалпы тарихи категория болып табылады. Себебі ол этностың қазіргісін ғана емес, көбінесе өткенін зерттейді. Ал этностың өткені оның этномәдени лексикасынан айқынырақ көрінеді. Этномәдени лексикаға сол этнос мекен еткен аймаққа тән табиғат құбылыстарының заттық мәдениет лексикасы жатады», – дейді [2, 4]. Этнолингвистика ұлттың өткені мен бүгінінен, болашағынан толық түсінік бере отырып, этностың бар табиғатын ашып береді.

Этнолингвистикалық қолданыстардың тілдегі көрінісі, берілу жолдары, танымдық мүмкіншілігі даму тұрғысынан тарихи-мәдени әрі күрделі лингвистикалық категория болып табылады. Этноаулар ұлттың өткен тарихынан, мәдениетінен, рухани әлемінен ақпарат бере отырып, этностың бірнеше ғасырлар бойы қолданған тілінен көрініс береді. Сан ғасырлық тарихы бар ұлтымыздың өткені мен бүгіні батырлар жырындағы, көркем шығармалардағы және ауыз әдебиетінің басқа да үлгілерінде кездесетін этнолексикалық қолданыстардан айқын көрініп, ұрпақтан-ұрпаққа жетіп отырады.

Зерттеудің деректері мен әдістері

Лингвистикада этнолингвистиканың ғылыми-теориялық негіздері ғалымдар Ә.Т. Қайдар, Е.Н. Жанпейісов, М.М. Копыленко, Ж.А. Манкеева еңбектерінде індете зерттелсе, Р. Сыздық, Н. Уәлиев, Б. Қалиев, Р. Авакова, Г. Смағұлова, С. Сәтенова, Р. Шойбеков, Қ. Ғабитханұлы, А. Жылқыбаева, Ш. Сейітова, Ш. Қарсыбекова, А. Алмауытова, А. Әлімжанова және т.б. ғалымдарымыздың еңбектерінен этнолексиканың зерттелуіне, қалыптасуына, дамуына байланысты этностың рухани-материалдық мәдениетіне қатысты құнды ғылыми тұжырымдарды кездестіруге болады. Ғалымдарымыз этнолингвистика, этномәдени лексика, этнолексика жайында ғылыми тұжырымдарды ұсына отырып, ұлтымыздың тарихи құндылықтарынан, материалдық мәдениетінен, танымы мен талғамынан түсінік бере отырып, өткені мен бүгінін айқындайтын деректер болып табылатындығын баса айтады. Ғалым Е. Жанпейісов: «Этномәдени контексті зерделеудің бірден-бір ұғымды ғылыми жолы — салыстырмалы тарихи әдіс, этимология. Ал этимологияға әдетте кешенділік тән. Этнолингвистика диалектологиямен, фольклористикамен, этнологиямен, мифологиямен, жанас, жапсарлас тұрған, көп жағдайда солардың жетістіктеріне, зерттеу материалына сүйенетін және кешенді әдісті пайдаланатын іргелі ғылым. Сондықтан да тіл білімінің әр кезгі даму деңгейін, кемелдену қалпын қашанда тек дәл осы іспетті іргелі ғылым саласындағы зерттеулердің ауқым-аясы ғана нақты көрсете алады» [3, 4]. Қазіргі зерттеулер салыстырмалы-тарихи тұрғыдан этимологиялық зерттеу әдістеріне негізделіп қарастырылып жатыр. Этнолингвистиканы арнайы зерттеген ғалым М.М. Копыленко: «Этностың тұрмыс-тіршілігі, қазіргі болмысы мен тарихы, оның материалдық және рухани мәдениетінің тілдік көріністері айқындалады және жете зерттеледі», – деп анықтайды [4, 17]. Ғалым Ж.А. Манкеева «Қазіргі тіл білімінде ұлттың рухани-мәдени қазынасы ретіндегі тілді зерттеудің ауқымы кеңейе түсуде. Оның себебі: әр тіл өз бойында ұлт тарихын, төл мәдениетін, танымы мен талғамын, мінезі мен санасын, кәсібі мен салтын, дәстүрі мен даналығын тұтастықта сақтаған таңбалық жүйе. Осындай мазмұнды құрылымына сәйкес ол жай таңбалық жүйе емес, ол — мәдениет айнасы. Олай болса, ондай жүйені зерттеуде дәстүрлі құрылымдық лингвистиканың мүмкіншілігі шектеулі екені байқалады. Себебі бұл арада тілдің қызметі тек коммуникативтік емес, ол (тіл) — этномәдени ақпаратты жинап, сақтаушы, жеткізуші, келесі ұрпаққа жалғастырушы, сайып келгенде ұлтты бір бүтін етіп тұтастырушы», – деген пікірі тіл мен мәдениеттің сабақтастығын, тілдің табиғатындағы ұлттық сипатты айқындай түседі [5, 15]. Этнолингвистика теориялық және практикалық тұрғыдан қарастырылып, тіл мен ұлт мәдениетінің тұтастығы негізінде лингвистикалық талдаулар жүргізіле бастады. Этнолингвистикада тіліміздегі этноаулардың белгілі бір ұлтқа қатыстылығы мен қолданыстық сипаты этномәдени лексика аясында қарастырылады. Этнолингвистикалық зерттеулерде негізгі басты назарда болатын мәселе тілдің қызметі мен дамуына этнолингвистикалық және материалдық мәдениетке байланысты фактордың әсер етуін қарастыру болып табылады.

Қазақ тіл біліміндегі этнолексика этнографиялық, тарихи, лексика-семантикалық, этимологиялық, танымдық тұрғыдан қарастырылып келеді. Қолданыстағы сөздің этноқызметі, мағынасы оның тілдік қатынастағы жұмсалыу ерекшеліктерін айқындаумен маңыздырақ. Мәтін құрамындағы сөздің, сөз тіркесінің этнолингвистикалық қолданылу ерекшеліктерінің айқындалуы тілдің әлеуметтік ортадағы қызметі туралы жан-жақты хабар беруге бағытталады. Тіліміздегі сөздердің мәтін ішіндегі қолданысы этнолексика арқылы көрініс беріп, тұтастай бір ұлттың этномәдени, тарихи, ұлттық бітім-болмысын, таным-талғамын таныта түседі. Ж.А. Манкеева: «Тіл мәдениетпен бір бүтін тұтастық құрып, ажырамас бірлікте өмір сүреді. Ол мәдениеттің өн бойында қалыптасады, оның дамуына да ықпал етеді. Тіл мәдениеттен тыс өмір сүрмейді, яғни біздің өмір сүру образымыздан хабар беретін білік-тәжірибеміз бен идеяларымызға тәуелді» [6, 15].

Бірнеше ғасырдан бері қалыптасқан этнолексика халықтың этномәдени тарихы мен тілдік шығармашылығынан туындаған құнды этноақпараттың негізгі көзі болып табылады. Этнолексикалық қолданыстар қазақ халқының дүниетанымынан, өмір сүру салтынан көрініс береді. Этнолексикаға қатысты атаулар қолданыс барысында әр түрлі мағыналық реңктерді кеңінен қамтиды. Этнолексикалық қолданыстар, этноатаулар ауыз әдебиетімізде, көркем шығармаларда беріліп, сол ұлттың танымдық табиғатын айқындап көрсетеді. Лингвистикада этнолексика, этномәдени лексика, этнолексикалық қолданыстар туралы мағыналы ойлар ғалым Ж.А. Манкеева еңбектерінде қарастырылып, нақты әрі дәлелді тұжырымдар айтылған. Этнолексикаға былайша баға береді: «Сонымен көне тамырлы этнолексика халықтың этномәдени тарихы және тілдік шығармашылығы туралы баға жетпес «ақпарат» көзі болып табылады. Оның негізін құрайтын тұрмыстық лексиканың көпшілігі — ұлттық материалдық мәдениеттің реликті әрі рухани байлығымыздың түбірі. Себебі бұл жүйедегі сөздер тек атаушылық қызмет қана атқармайды. Қазақ тіліндегі заттық мәдениетке қатысты атаулар немесе тұрмыстық лексика қазақ халқының материалдық өндірісінің деңгейін, сипатын, түрлерін және шаруашылық пен тұрғын үй мүліктері, киім мен тұрмыс бұйымдарын әшекейлеуге қажет мұқтаждықты қамтамасыз етуге бағытталған қазақтың халықтық қолөнер бұйымдарын бейнелейді. Ал олар — қазақ халқының материалдық қана емес, рухани да байлығының көрсеткіші» [7, 7]. Ғалымның пікіріне жүгінетін болсақ, тіліміздегі этнолексиканы құрайтын аталымдардың қолданысы кең ауқымды, сонымен қатар тақырыптық аясы да жан-жақты болып келеді.

Нәтижелер мен олардың талқылануы

Эпостық жырларымызда ұлтымыздың өмірін, салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын, болмысын, танымдық көрінісін бейнелейтін этнолексика молынан кездесіп, ұлт тарихын айқындайтын ақпарат көзі болып табылады. Эпостық жырларымызда кездесетін этноатаулардың ұлттық бояу жасаудың бірден-бір құралы, негізі болатындығына көз жеткізу үшін, батырлар жырынан алынған төмендегі үзінділерді келтіруге болады.

«Қамбар батыр» жырынан үзінді келтіре кететін болсақ қазақтың тұрмысын көрсететін этноқолданыстар толықтай этноақпарат бере отырып, сөздің қуатын айқын көрсетеді.

**Қалі кілем, қара нар,
Тайтұяқ жамбы және бар,
Дабылдарын бөктеріп,
Сауыттарын төңкеріп,
Аузы түкті қалмаққа
Көп ноғай сөйтіп жаранар.
Қуанғанның белгісі
Қамқа тонға сыймады**

Қазақ тұрмысына қатысты этноатаулар **кілем, тайтұяқ жамбы, сауыт, қамқа тон** аталымдарынан этностың өмір сүру салтын байқаймыз. Қазақ қолөнеріне байланысты атаулардың рухани мәдениетпен астасып жатуы этнолингвистикалық зерттеуді қажет етеді. Жамбы сөзінің беретін мағынасы — көне түркі тілінде «ямбу» яғни, құймалы алтын немесе күміс дегенді білдіреді. Сонымен қатар бағалы заттардан жасалған құнды бұйымдар да жамбының рөлін атқара берген. Жамбы — ірі қара немесе ұсақ малдың тұяғы мүсіндес болғандықтан тайтұяқ, қойтұяқ, аттұяқ, асық жамбы, бесік жамбы және т.б. деп аталған. Жамбының жасалған материалына байланысты: таза ақ күмістен жасалған болса ақ жамбы, алтыннан жасалған болса алтын жамбы деп атаған. Жалпы жамбы ату ойынын — көшпенділер жауынгерлердің мергендік қабілетін жетілдіру үшін қолданған. Жамбыны ату үшін ең әуелі садақ керек. Садақ — сонау ежелгі дәуірдегі сақтар мен ғұндардың,

берісі Кенесары заманына дейін көшпелілердің иығынан түспеген, дәстүр-салтымен біте қайнасқан қымбат мұрасы. Ата-бабамыз адырнасын аңыратып жауға шапқан, аң атқан, тойға барып жамбы да атқан. Жамбы ату үшін садақ керек болған. Сонымен қатар садақтың да бірнеше түрін қолданған.

Қазақ халқының материалдық мәдениетінің ерекше бір көрініс беретін саласы күнделікті тұрмыс қажетін өтейтін қолөнер саласының жете дамығандығын байқаймыз. Әрбір ұлттың қолөнер кәсібі оның материалдық және рухани мәдениетінің көрінісі ретінде орын алған. Қолөнер бұйымдары — өзінің көркемдік мән-мазмұнымен, бітім-болмысымен ғасырдан-ғасырға сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отыратын қазына. Зергерлердің қолынан жасалған әртүрлі қолөнер үлгілері тек эстетикалық жағынан ғана емес, сондай-ақ ұлт өмірінен түсінік беретін этноақпараттық қазына болып табылады. Этноатаулар тек тілдік материал ғана емес, олар этностың салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын танытатын ұлттық колоритін айқындайтын материалдық мәдениеттің бір бөлігі.

Атап айтатын болсақ, ұлтымыздың тарихы, тұрмыс салты, ой-өрісі мен эстетикалық талғамдары тек оның рухани байлығы арқылы ғана емес, оның күнделікті тұрмыста қолданған құрал жабдықтарынан, үй-жиһаздарынан, киім-кешектерінен, әшекей бұйымдарынан айқын көрініс береді. Тұрмыста қолданылатын қолөнер бұйымдары — тарихи-мәдени категория. Олар дәстүрлі мәдениеттің түрлі қабаттарын құрайды. Оның әр қабатында қоғамның әлеуметтік-тарихи, материалдық-экономикалық дамудың таңбалары қалып отырады. Күнделікті тұрмыста қолданылатын қолөнер туындыларының тілдік қабатын анықтау, этноатаулардың жасалу жолдарын, тарихын, мағына-мазмұнын ашу маңызды мәселелердің бірі болып қалады. Ұмытыла бастаған осындай қолөнер бұйымдары эпостық жырларда кездесіп, түсініктеме беруді қажет етеді. Олардың кейбірі бүгінгі күні тілімізде қолданыстан шығып қалған.

Тіл мен мәдениет негізінде қалыптасқан қолөнерге байланысты туындаған этнолексика, этноатаулар белгілі бір уәжділігі бар сөзқолданыстар. Қазақ қолөнеріне байланысты туындаған атаулар сол ұлттың эстетикалық талғамының деңгейін, рухани танымының жетістігін және шығармашылық еңбегін әрі табиғатты игерудегі өмірлік тәжірибесін байқатады. Қолөнерге қатысты бұйым атаулары қазақ халқының тұрмысындағы рухани, мәдени, әлеуметтік рөлін айқындап ғана қоймайды, сонымен қатар олар ұлт мәдениетінің қалыптасқан тұтас бір бөлшегі ретінде саналады. Этнолексика ұлттық- тарихи колорит жасауда таптырмас тілдік құрал болып табылады. Академик Р. Сыздық этнолексикалық қолданыстар жайында: «Бұндай қолданыстар қазақ халқының мәдени мұрасында өте дамыған, молынан сақталып, біздің кезеңімізге жеткен ауыз әдебиеті үлгілері — батырлар жырлары, ғашықтық жырлары деп аталатын циклдегі үлгілердің тілінен, тұрмыс-салт жырлары деп аталатын алуан түрлі поэзиялық-прозалық үлкенді-кішілі шығармалардан, ертеде қалыптасқан тұрақты тіркестер құрамынан, ақын-жыраулар мен шешендер сөздерінен, мақал-мәтелдер құрамынан іздеп таба аламыз. Бұлардың ең көп материал беретіндері — фольклорлық туындылар болып табылады» [9, 26].

Олардың қолданысын батырлар жырынан айқын көре аламыз. Мысалы «Ер Тарғын» жырынан үзінді келтіретін болсақ:

Алтынды **тоны** жылт етіп,
Саулы **інгендей** ыңқылдап,
Күшігендей сұңқылдап,
Сүмбіледей жылтылдап,
Буыны түсіп былқылдап,
Алтын қалпақ **дулыға**,
Шекесінде жарқылдап

Қазақ тұрмысына қатысты этноқолданыстар **тон**, **дулыға** сөздері негізінде ұлт тұрмысының бір көрінісі болып табылады. Қазақтың тұрмысына қатысты атаулар арқылы ұлт тіліндегі ақпарат жеткізуші қолданыстар айқындала түседі.

Қамқа **тонын** киіпті,
Сары алтыннан жағасы,
Алтыннан қамыт доғасы,
Шиделкісі күмістен,
Божы арқаны жібектен,
Қызметкерлер тез жеккен.
Жегіп алды қос қара ат
Киіп алды қос манат

Жоғарыда жырда кездесетін тон — сырт киімдердің ішіндегі ең көп кездесетін, ертеден жеткен киім түрі болып табылады. Мұның этимологиясына келер болсақ, әр түрлі пікірлер бар. Қазақ тілінде «тон» көне түркі тіліндегі «киім» сөзінің көне атауы, бұл сөзден туындаған «тонанты», «тонымақ» сөздері «кию» дегенді білдіреді. Тон — түрлі жануарлардың, әсіресе малдың терісінен илеп тігілетін суықтан қорғап, жылылық сақтайтын сырт киім. Тауешкі, арқар терілерінен де тон тігілген. Жарғақ, тайжақы, қылқа жарғақ, дақы деп тай, құлын терілерінен жүнін сыртына қаратып тігілетін киімдердің түрлерін атаған. Қазіргі тілдік қолданысымызға сай тон сөзінің мағынасын қысты күні киетін киім деп түсінеміз. Тон — түркі тілдерінде өте ерте заманнан қолданылып келе жатқан сөз. Олардың барлығында дерлік, бұл сөз «киім-кешек» деген мағына беретіні белгілі. Ескі түркі тілінде тон сөзі аталған мағынадан бөлек «киім» дегенді білдіреді. Мақал-мәтелдерде де кездестіреміз. Мәселен, «Сұлу кесте — тон сәні», «Кеңесті ел азбас, кеңінен пішкен тон азбас», «Шеше көрген тон пішер, әке көрген оқ жонар», «Келісіп пішкен тон келте болмас». Тон сөзінің мағынасы әрі қарай трансформацияға ұшырап, ақ тон (бидайдың қабығы, қауызы) екінші дәрежелі аталым қызметінде жұмсалады. Мысалы, «Бидай ақ тонынан әлі айырылып болмаған екен» деп те қолданамыз. Сонымен қатар, «тон» сөзінің ауыспалы мағынада да жұмсалуды эпостық жырда мынадай көрініс береді:

Тонын жарып тұлпардың
Құлынға таныс қылады.
Сонда жатып құлындап
Бурыл тұлпар туады

«Атаның тоны балаға жарасса, ол атасын іздемейді» (М. Қашқари) — дегендегі «тон» сөзі байлықпен дәулетті тұспалдаса, «тонын жарып тұлпардың» деген сөздің мағынасы тілдегі ажарлаудың бір түрі.

Қазақ ұлтының тұрмысымен байланысты, рухани дүниесімен сабақтаса қалыптасқан этнолексика ұлт мәдениетінде ерекше қолданылып, тілдік деректер ретінде сақталады. Батырлар жырынан келтірілген үзінділер осының дәлелі бола алады.

Киім атаулары да ұлттық мәдениетті танытудың бірден-бір құралы болып табылады. Қазақ қоғамында киген киімдерінен олардың әлеуметтік ортасы да көрініс берген. Бұл мысалда да киіз үйдің кейбір бөліктері суреттеліп, ұлт тіліндегі орны айрықша көрінеді. Суреттеліп отырған этномәдени лексиканың маңыздылығы оқырманға жетуі және оның санасынан орын алып ұлт менталитетіндегі алатын орнының айрықша көрінетінінде.

«Қамбар батыр» жырында кездесетін этнолексиканың қолданысынан ұлтымыздың болмысы мен таным-талғамы айқын көрініс береді.

Қанжығам құтты болсын деп,
Байлады батыр дабылды,
Қара қасқа тұлпарға
Арпа-бидай асатты,
Қалмақтарға баруға,
Батыр Қамбар еңтікті.
Алты көш жерден деміккен
Күндік жерден кезіккен
Мойнына алды бір қару
Алтын менен гауһарлы
Түрлі кілем үстінен
Қара жерге бастырмай,
Алтыннан тіккен **отауға**
Ер Қамбарды кіргізді

Түсіндірме сөздікте отау сөзіне былайша түсініктеме берілген: ғалымдар адамның тұрағының атауы ретінде қарап, көп жағдайда оны «от» сөзімен байланыстырады. Жырда кездесетін **көш, отау** сөздері қазақ ұлтының тұрмыс-тіршілігін айқындайтын этнолексика болып табылады. Бұл қолданыстар ұлт мәдениетін, талғам-танымын көрсететін бірліктер болып табылады. Көш сөзіне түсіндірме сөздікте: «Үй-ішін, дүние-мүлкін күш көлігіне тиеп, малын алдына салып, қоныс аударған бір, не бірнеше ауылдың тізбегі, керуені», – деп түсінік берілген [10, 245]. Тілімізде аштан өліп, көштен қалды, көш артық, көшке берген тайлағыңды қайтып ал, көш жүре түзеледі, көш бойы, көш көлікті болсын, қозы көш жер секілді қолданыстар қалыптасқан.

Батырларымыз қолданған қару-жарақ атаулары да ұлтымыздың материалдық мәдениетін айқындайтын этноақпарат болып табылады. «Алпамыс батыр» жырынан мысал алатын болсақ, қару-жарақ атауларының қолданысы айқын көрініп, тіл этностың рухани, мәдени байлығынан ақпарат береді.

Атын қойған Алпамыс
Атса **мылтық** өтпейді,
Шапса **қылыш** өтпейді
Өлгенінше балаңа
Дұшпанның күші жетпейді

Мысалы, «Қамбар батыр» жырында қару-жарақ атаулары қолданылып, олардың құрал ретіндегі қолданысынан бөлек ұлт тіліндегі материалдық мәдениеттің көрсеткіші болып табылатындығы анық байқалады.

Бадана көзді берік **сауыт**,
Баса үстіне киеді,
Жау жарағын асынып,
Жүрмекке даяр болады.
Құрама болат дулыға
Шекесіне қояды
Үзеңгісін шіреніп,
Ақ найзасын сүйеніп,
Тұмсығын тығып тұлпардың
Есігінде тұрады.

Батырлар жырынан мысал келтіретін болсақ қару-жарақ атауларының бірнеше түрлерін байқаймыз.

Беліне ілді **бес қару**,
Балдағы алтын қылышты
Қалмаққа қылар қайланы,
Көрер ерлік пайданы.
Құдай берсін қайратты,
Шаншып алған сықылды,
Болаттан соққан найзаны.
Қыздар тағар қос алқа,
Ішке жағар ақ малта,
Аш беліне қаптырды.
Болаттан соққан ай балта,
Тойғызды кедей тамақты,
Ойлады батыр талапты,
Шіреніп тартса сынбаған,
Шыққан оғы қайтпаған.
Ер басына қыстырды
Өзі құйған садақты [11, 365].

Жоғарыда келтірілген мысалдан байқағанымыздай қару-жарақ атаулары: **мылтық, ақ найза, қылыш, жебе, балта, садақ** секілді қару-жарақ атаулары батырдың жауға шапқанда қолданатын негізгі қару түрлерінің бірі болған. Ұлтымыздың дәстүрлі мәдениетінде қару-жарақ атаулары құрал ретінде ғана емес, ұлттың материалдық мәдениет лексикасы ретінде де қолданыс тапқан. Батырлар қолданған қару-жарақ атаулары — ұлттық мәдениетіміздің айрықша көрсеткіші екенін байқаймыз. Батырлар жырында кездесетін қару-жарақ атаулары тек жаугершілік, соғыс құралы ретінде ғана емес, қарудың барлық түрі этностың өмір сүру салтының бір көрсеткіші болып табылады және сол халықтың өткенінен этноақпарат жеткізуші материалдық құндылықтардың бірі.

Қорытынды

«Ұлт–тіл–мәдениет біртұтас» ұғымының негізінде ұлтымыздың рухани мәдениетіне, тұрмыс-тіршілігіне, таным-талғамына, тіршілік ету салтына қатысты тілдік бірліктердің, этнолексикалық қолданыстардың табиғаты ауыз әдебиеті үлгілерінде, көркем әдебиетте айқындалады.

Этнолексикалық қолданыстардың лексика-семантикалық жүйедегі орны ұлт мәдениетінің көрсеткіші ретінде айқын көрінеді. Ұлтымыздың рухани-материалдық құндылықтарын, ғасырдан ғасырға жалғасып келе жатқан салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын, елдік қасиетін айқындайтын ұлтқа қатысты этномәдени қолданыстар батырлар жырында айқын көрініс береді. Ғалым Ж.А. Манкеева: «Тіл-мәдениетті тану кілті, рухани және материалдық мәдениеттің қалыптасуына қатысатын үлкен күш. Ол мәдениеттің жалпы сипатын анықтайды, негізгі ақпаратты жинақтайды, сақтайды және жеткізеді», – деген ойы материалдық мәдениетке қатысты ұлттық реңктің көрінісі эпостық жырлардан айқын көрінетінін айғақтай түсетінін байқаймыз [12, 157]. Сонымен байқағанымыздай, тіліміздегі этнолексикалық қолданыстар қат-қабат, ұлт тілі табиғатының көрінісінен ақпарат беретін мол қазына болып табылады. Тілдегі ең негізгі қабаттарының бірі — этнолексикалық атаулар болып табылады. Тілімізде ұлтымыздың әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрін бейнелейтін және сонымен қатар әртүрлі кәсіпке байланысты қазіргі уақытта ұмыт бола бастаған этноатаулар ауыз әдебиеті үлгілерінде молынан кездеседі. Киіз үйдің құрама бөлшектері, ұлттық киім-кешек түрлері, жаугершілікте батырларымыз қолданған қару-жарақ атаулары, әртүрлі қолөнер бұйымдары, саятшылыққа қатысты қолданыстарда, зергерлік бұйымдарда, ұлттық тағам түрлерінде және басқа да атауларда ұлтымыздың тұрмыс-тіршілігі, материалдық және рухани мәдениеті, дүниетанымы айқын көрініс береді.

Сонымен, тіліміздегі этнолексикалық қолданыстардың мағыналық астарында ұлтымыздың басынан кешкен сан қырлы тарихы мен өткен өмірінің барлық кезеңдері көрініс беріп отырады. Этнолексикалық қолданыстардың берілу жолдарын халықтың ұлттық-мәдени материалдық лексикасымен қатыстыра зерттеудің маңыздылығы қашанда құнды болып табылады. Ұлт тіліндегі этнолексикалық қолданыстардан этностың бай сөздік қоры айқын көрінеді, рухани әрі материалдық мәдениеттің негізі ретінде тілдік деректерден көріне түседі. Ұлтымыздың дүниетанымындағы қалыптасқан ұғымдар мен атаулар, этнолексикалық қолданыстар оның рухани-мәдени мұрасынан мол деректер береді және этностың табиғатынан хабар жеткізетін этноақпараттың негізін құрайды. Эпостық жырларымызда кездесетін этнолексикалық қолданыстар ұлтымыздың материалдық мәдениетімен байланысты болып келетін күрделі лингвистикалық категория, материалдық-рухани мәдениетті танып білудің негізі, ұлт мәдениетінің көрінісі ретінде тұтас күйінде жететін тілдік материал болып табылады. Батырлар жырындағы этнолексикалық қолданыстар — рухани-мәдени-тарихи құндылықтарды айқындайтын материалдық мәдениетіміздің негізгі көрсеткіші.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері / Ә. Қайдар. — Алматы, 1998. — 285 б.
- 2 Жанпейсов Е.Н. Этнолингвистика / Е.Н. Жанпейсов. — Алматы: Ана тілі, 1994.
- 3 Жанпейсов Е.Н. Этнокультурная лексика казахского языка (на материалах произведений М. Ауэзова) / Е.Н. Жанпейсов. — Алматы, 1989. — 288 с.
- 4 Копыленко М.М. Основы этнолингвистики / М.М. Копыленко. — Алматы, 1995. — 228 с.
- 5 Манкеева Ж.А. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері / Ж.А. Манкеева. — Алматы, 2008. — 356 б.
- 6 Манкеева Ж.А. Этнос тілі табиғатының ерекшеліктері / Ж.А. Манкеева // Тіл тарихы және сөз табиғаты. Ғылыми мақалалар жинағы. — Алматы, 1997. — 235 б.
- 7 Манкеева Ж.А. Материалдық мәдениет лексикасы / Ж.А. Манкеева. — Алматы, 2008. — 356 б.
- 8 Әлімжанова А. Қазақ тіліндегі әйел қолөнеріне байланысты халықтық лексиканың этнолингвистикалық сипаты / А. Әлімжанова. — Алматы: Ғылым, 2008. — 193 б.
- 9 Сыздық Р. Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар / Р. Сыздық. — Алматы, 2009. — 272 б.
- 10 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі: 5-том. / Жалпы ред. басқ. А. Ысқақов. — Алматы, Ғылым, 1980. — 640 б.
- 11 Батырлар жыры. Екі томдық: 1-том / Ред. Ә. Нұрмағанбетов. — Алматы, 1977. — 365 б.
- 12 Манкеева Ж.А. Қазақ тіл біліміндегі лингвомәдениеттанымдық зерттеулердің бағыты / Ж.А. Манкеева // Теоретические проблемы лингвистики. — Алматы, 2008. — 157 б.
- 13 Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде. Этнолингвистикалық сөздік: 3-томның 1-томы / Ә. Қайдар. — Алматы, 2013. — 728 б.

А.З. Казанбаева, З.Н. Жуынтаева, М.А.Тұрсынова

Особенности этнолексического употребления в героическом эпосе

Этнолингвистика связана с культурой, историей, языком нации. Этнолексика в героических эпосах является основным показателем материальной культуры. В статье изложены особенности применения и познавательный смысл этнолексики в казахском языке. В эпических произведениях отчетливо прослеживаются история нации, культура, язык, а также представлена полная информация о быте, бытии этноса. Пути передачи и языковая природа этнолексических применений в героических поэмах становятся все более ясными в тексте и занимают значительное место в материальной лексике нации. Очевидно, что этнолексические употребления имеют особое применение в нашей лексике. Убедительным доказательством тому служат примеры из эпосов. Выявлена широта использования этнолексики в героических поэмах. Рассмотрена языковая природа этнокультурных названий, относящихся к культуре нации, определены их место и применение в лексико-семантической системе (на основе отрывков из поэмы), а также всесторонне раскрыты их особенности.

Ключевые слова: героический эпос, этнолексика, этнолингвистика, лексико-семантическая система, национальная материальная культура.

A.Z. Qazanbayeva, Z.N. Zhuyntayeva, M.A. Tursynova

Features of ethno lexical use in the heroic epic

Ethnolinguistics is directly related to the culture, history, and language of the nation. Ethnolexics in heroic songs is the main indicator of material culture. The article describes the features of the application and cognitive meaning of ethnolexics in our language. The epic songs clearly trace the history, culture, language of our nation, and provide complete information about the way of life, the existence of an ethnic group. The ways of transmission and the linguistic nature of these lexical applications in the poems of the heroes are becoming increasingly clear in the text and occupy a place in the material vocabulary of the nation. Obviously, these lexical uses have a special application in our vocabulary. The examples from epics serve as convincing proof of this. The breadth of application of ethnolexics in the poems of the heroes is revealed. The linguistic nature of ethnocultural names related to the culture of the nation has been studied, their place and use in the lexico-semantic system have been determined, based on excerpts from poems, their features have been comprehensively disclosed.

Keywords: heroic epic, ethnolexics, ethnolinguistics, lexico-semantic system, national material culture.

References

- 1 Kaidar, A. (1998). Qazaq tilining ozekti maseleleri [Actual problems of the Kazakh language]. Almaty [in Kazakh].
- 2 Zhanpeisov, E.N. (1994). Etnolingvistika [Ethnolinguistics]. Almaty: Ana tili [in Kazakh].
- 3 Zhanpeisov, E.N. (1989). Etnokulturnaia leksika kazakhskogo yazyka (na materialakh proizvedenii M. Auezova) [Ethnocultural vocabulary of the Kazakh language (based on the materials of M. Auezova)]. Almaty [in Russian].
- 4 Kopylenko, M.M. (1995). Osnovy etnolingvistiki [Fundamentals of ethnolinguistics]. Almaty [in Russian].
- 5 Mankeeva, Zh.A. (2008). Qazaq tilindegi etnomadeni ataulardyng tanymdyq negizderi [Cognitive basics of ethno-cultural names in the Kazakh language]. Almaty [in Kazakh].
- 6 Mankeeva, Zh.A. (1997). Etnos tili tabigatynyng erekshelekteri [Features of the nature of the language of Ethnos]. *Til tarikhly zhane soz tabigaty — In Collection of scientific articles* (pp. 235). Almaty [in Kazakh].
- 7 Mankeeva, Zh.A. (2008). Materialdyq madeniet leksikasy [Vocabulary of material culture]. Almaty [in Kazakh].
- 8 Alimzhanova, A. (2008). Qazaq tilindegi aiel qolonerine bailanysty khalyqtyq leksikanyng etnolingvistikalyyq sipaty [Ethnolinguistic character of Kazakh folk lexicon related to women's crafts]. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 9 Syzdyq, R. (2009). Qazaq tilindegi eskilikter men zhangalyqtar [Old and new in the Kazakh language]. Almaty [in Kazakh].
- 10 Ysraqov, A. (Ed.) (1980). Qazaq tilining tusindirme sozdigi [Explanatory Dictionary of the Kazakh language] (Vols. 1-10; Vol. 5). Almaty, Gylym [in Kazakh].
- 11 Nurmaganbetov, O. (Ed.). (1997). Batyrlar zhyry [Song of Heroes]. (Vols. 1-2; Vol. 1.). Almaty [in Kazakh].
- 12 Mankeeva, Zh.A. (2008). Qazaq til bilimindegi lingvomadeniettanymdyq zertteulerding bagyty [Direction of linguistic and Cultural Studies in Kazakh linguistics]. In *Theoretical problems of linguistics* (pp. 157). Almaty [in Kazakh].
- 13 Kaidar, A. (2013). Qazaqtar ana tili aleminde. Etnolingvistikalyyq sozdik [Kazakhs in the world of their native language: Ethnolinguistic dictionary] (Vols.1-3; Vol. 1). Almaty [in Kazakh].

М.А. Маретбаева, Б.С. Каукербекова, Б.Е. Мукеева*, А.С. Ержанова, Г.Е. Оспанова

Қарағанды медицина университеті, Қарағанды, Қазақстан

(E-mail: maretbaeva@qmu.kz, kaukerbekovab@kgmu.kz, mukeeva@qmu.kz, a-erzhanova@qmu.kz, g.ospanova@qmu.kz)

Әңгімелеу мәтінінің лингвостилистикалық құрылымы

Бүгінгі таңда мәтінді тұтасым мен байласымға негізделген бірлік ретінде жан-жақты зерделей отырып, оның эмоция мен экспрессияға ие көркемдік жағын зерттеудің шеңбері мен әдіс-тәсілдері күннен күнге кеңейіп келеді. Мақалада лингвистикалық әдіс-тәсілдің келесідей түрлері қарастырылды: сипаттама, құрылымдық, семантикалық, кешенді синтез бен анализ. Яғни талдау, жинақтау, жүйелеу секілді көп уақыттан бері тіл білімі мен гуманитарлық ғылымдарда қолданылып қалыптасқан тұжырымды тәжірибенің әдістері арқылы жүргізілді. Зерттеудің нәтижесінде мәтіннің контекстік-вариативтік ажыратылатын бөлшектері ретінде — әңгімелеу, суреттеу, ойталқы — сөйлеуде дәстүрлі аталып жүрген КСФ-лардың (композициялық сөйлеу формалары) тақырыптық-мазмұндық ерекшеліктері анықталып, олардың тілдік-стилистикалық ұйымдасу формаларына сипаттама берілген. Ақпаратты жеткізудегі бұл композициялық сөйлеу формалары — мәтіннің құрылымдық бөлігін құраушы негізгі және тұрақты элементтер. Сол себепті көркем мәтін мазмұны аталмыш композициялық сөйлеу формаларының бірде жекеленіп, бірде кезектесіп, араласып келіп, өзара тұлғалық, мағыналық дәрежеде байланысуы арқылы ұйымдасады. Мақала мазмұны көркем мәтіннің аталмыш ерекшеліктеріне мүмкіндігінше лингвостилистикалық сипаттама беруді көздейді.

Кілт сөздер: көркем мәтін, синтаксистік-стилистикалық мәтінтүзуші құралдар, композициялық сөйлеу формалары.

Kipicne

Баяндау элементтерінің табиғи кезектесіп, тығыз ішкі байланысымен ерекшеленуі әңгімелеу құрылымына тән фразааралық байланыстардың маңызын арттырады. Уақыт жағынан кезектілік қатынаста орналасатын әрекеттер бірінен бірі туындап, толығып, дамушылық сипатта өрбиді. Осындай құрылым мәтіннің синтаксистік ұйымдасу формасын анықтауға жол ашады: сөйлем арасындағы байланыс іліктестік сипатта түзіледі. Сөйлемдердің байланысуында олардың баяндауыштары бірдей шақтық мағынаға ие, сондай-ақ, шылау, есімдік, үстеу сияқты арнайы лексика-грамматикалық амал-тәсілдер ерекше қызмет атқарады.

Әңгімелеудің заттық мазмұны өлшеусіз кеңістікті қамтиды, мезгіл тұрғысынан да шектеусіз болады. Ал композициясы тілдік деңгейде мазмұнды нақтылай отырып, кеңістік пен уақыт жағынан белгілі қашықтықты сақтау арқылы жүзеге асады. Бұл өз кезегінде объектіні бейнелеуге динамикалық сипат береді [1].

Әңгімелеу мәтіні келесі белгілер арқылы ұйымдасады:

- мәтіндегі әрекет басынан аяғына дейін бір-бірінен туып, ауысып отырады;
- аяқталған формада негізінен Кім? (не?), Қайда? Қашан? Не болды? деген сұрақтарға жауап береді;

- әңгімелеуге негіз болған белгілі бір жағдай есебінен оқиға құрылады;

Аталған белгілердің негізінде композициялық схема да басқаша құрылады:

1. Іске асып жатқан оқиғаның орны мен уақыты айтылады.

2. Оқиғаға қатысушы тұлғалар сөз етіледі.

3. Оқиғаның өту барысы жайлы айтылады.

4. Оқиғаның аяқталғандығы туралы ақпарат беріледі.

Мәтін құрамында оның қызметін фонетикалық, лексикалық, грамматикалық және синтаксистік-стилистикалық мәтінтүзуші құралдар атқарады.

Көрсетілген байланыстырушы құралдар арқылы мәтінтүзілім үдерісінде оның бөлшектерінің арасында синтаксистік байланыс орнайды. Синтаксистік байланысқа сөйлеудегі бірліктердің өзара қатынасқа түсу үдерісін жатқызамыз. Бұл қатынас жекеленген сөйлемдердің арасындағы *байланыс*

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: mukeeva@qmu.kz

ерекшелігі мен тәсіліне, сонымен қатар *құралдарына* қарай ажыратылады. Жеке сөйлемдердің синтаксистік байланысу ерекшелігіне сөйлемдердің өзара параллельді немесе тізбектік мағыналық байланыс жасау ерекшелігі жатады. Осыған байланысты параллельдік байланыс және тізбектік байланыс түрлері ажыратылады. Параллельдік байланысты қатар тұрған көршілес сөйлемдердің бірдей, ұқсас синтаксистік құрылымдарға ие болуы құрайды. Ал сөйлемдердің синтаксистік тоғысуынан тізбектік байланыс орнайды. Тізбектік байланысқа негізделген мәтіндердегі сөйлемдердің құрамы әртектес болса, параллельдік байланысқа негізделген мәтіндердегі сөйлемдер құрамының біртектес болып келетінін аңғаруға болады.

Автор өзін қоршаған болмысты әр түрлі әдіс-тәсілдермен таниды, оны баяндау формалары — әңгімелеу, суреттеу, ойталқы арқылы баяндап жеткізеді. Шағын көлемді шығармалар арасында тек бір сөйлеу формасын қамтыған немесе мәтіннің негізгі баяндау қабаты бір сөйлеу формасы арқылы ұйымдасқан баяндау формасын кездестіруге болады. Осы орайда, Мұхтар Әуезовтің «Қыр суреттері» әңгімесіне негізінен суреттеу мәтіні арқау болса, Роллан Сейсенбаевтың «Үкім» әңгімесінің негізгі баяндау тәсілі әңгімелеуге бағытталғанын атап айтуға болады. Осы іспеттес Шыңғыс Айтматовтың белгілі «Кассандро таңбасында» ойталқы мәтінінің басым екенін байқауға болады. КСФ-лардың әр мәтіндегі өзіндік артықшылығы автордың стильдік мақсатында қолданыс тапқанын танытады.

Кез келген шығарма мазмұны белгілі бір жақтағы автор бейнесінің, яғни баяншының сөзімен берілетіні мәлім. Баяншы өз шығармасында екі түрлі баяндау тілімен сөйлейді. Біріншісі — монолог, екіншісі — диалог.

Белгілі бір тұтас ойды жеткізуде қолданылатын сөйлеу формалары ретінде әңгімелеу, суреттеу, ойталқы мәтіндерін композициялық-сөйлеу формалары деп атау қалыптасқан. Олар автор баяндауында аяқталған тұтас шығарманың контекстік-вариативтік мүшеленуі арқылы ажыратылады. Аталмыш сөйлеу формалары монологтық сөйлеудің құрылымдық-стилистикалық типтерін де құрайды. Мәселен, бейнелеудің кеңістіктегі дамуын суреттеу көрсетсе, мезгілдік дамуын әңгімелеу, ал логикалық дамуы ойталқы еншісінде. Көркем прозада бұлардың таза түрде кездесуі өте сирек кездеседі, көбінесе араласып ұйымдасады. Көркем проза тілінің дамуын осы баяндау типтерінің өзіндік ерекшеліктері мен бір-бірімен қатынасу сипаттары белгілейді [1; 98].

Зерттеудің деректері мен әдістері

Қазіргі таңда көркем әдебиет стилистикасы аясында зерттелу үстіндегі мәселелер қатарына көркем мәтіндерді танудың, зерттеудің, талдаудың ұстанымдары мен әдістерін жатқызуға болады. Көркем әдебиет тілі мен көркем мәтін тілін зерттеудегі негізгі мақсат — көркем туындыға тән бейнелі құрылымның ерекшелігін ашу, көркем мазмұнды бейнелеуші тілдік құралдардың қызметін саралау. Ол алғышарттарға мыналар жатады:

1) көркем шығарма мазмұны мен формасын (тілін) бірлікте зерттеу;

2) көркем шығарманың өзара байланысын, басқа компоненттермен байланысы мен қарым-қатынасын ескеру;

3) көркем мазмұнға автор қатынасын ескеру;

4) шығарма жанрын ескеру;

5) ғылыми тәжірибедегі дамудың жаңа бағыт-бағдарларына сүйену т.б.

Бүгінгі таңда көркем шығарма тілін талдаудың біршама әдіс-тәсілдері бар, солардың ішінде ғылымда жан-жақты қолданысқа иесі: стилистикалық әдіс, құрылымдық және статистикалық әдіс түрлері. Бұлардың әрқайсысы дербес, дегенмен шартты түрде бірін көп дәрежеде, бірін аз дәрежеде, бірін негізгі, қалғандарын көмекші етіп, тіпті барлығын да бір мезетте қолдануға әбден болады.

Көркем әдебиет стилистикасының басты нысаны ретінде көркем шығарманы қарастыру барысында оның келесідей ерекшеліктері ескерілуі тиіс:

1) қатысымдық және эстетикалық қызмет бірлігі;

2) көпстильділік;

3) сөз образдылығы;

4) авторға тән дара стиль және мәнері;

5) автор бейнесі және оның шығарма стиліне әсері;

6) әдеби тілдің дамуына әсері.

Көркем мәтінге көркем әдебиет стилистикасы тұрғысынан зерттеу жүргізу барысында олардың жанрлық ерекшеліктеріне мән беру өте маңызды. Көркем мәтінді зерттеудің жолдары мен әдіс-

тәсілдерін тиімді, жүйелі жүргізуде басшылыққа алынатын проза, драма, поэзия жанрындағы шығармалардың негізгі өлшемдері мен компоненттерін білу шарт.

Мәтін — құрылымы мен жүйесі тұрғысынан күрделі жүйе. Бір бойына тұтастық, типологиялық, стилистикалық ерекшеліктер, абзац, күрделі синтаксистік тұтастықтарға бөліну, сөйлем, лексика-грамматикалық конструкциялар, мәтінішілік байланыстар, мәтіндегі сөйлемдердің тема-ремалық мүшеленуі сияқты қасиеттерді жинақтаған ірі құбылыс. Мәтін табиғатына деген қызығушылық қай кезде де іргелі зерттеулерге жетелейді.

Зерттеудің нәтижелері мен талқылануы

Тіл білімі саласында еңбегі зор, есімдері белгілі М.М. Бахтин, И.Р. Гальперин, З.Я. Тураева, В.В. Виноградов, Н.С. Болотнова, С.С. Мұстафина, Б. Шалабай т.б. ғалымдардың зерттеулері мен ғылыми тұжырымдарына сүйенсек, мәтін — тіл мен сөйлеудің, интеллектуалдық фактордың әсерінен пайда болған және солармен тығыз байланыстағы тұтастық. Бұл факторлардың әрқайсысы мәтіннің тілдік-құрылымдық бойында өз ізін қалдырады.

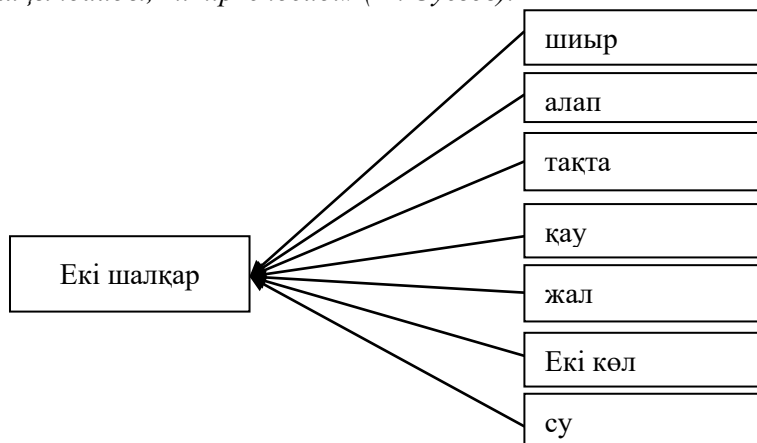
Көркем мәтіннің лингвостилистикалық тұтастығын зерделегенде, оның назарға алынатын ең негізгі қағидасы — тілдік-құрылымдық сипатын ашу, мәнін түсіну. Композициялық сөйлеу формаларының синтаксистік-стилистикалық тұрғыда ұйымдасу принциптерін саралау аталмыш құрылымдарды түсінуге жол ашады. Осы орайда сөйлеу формаларының тұтас мәтін жүйесіндегі орнын және қызметін, өзара арақатынасын белгілей отырып, қарастырғалы отырған әңгімелеу мәтінінің тілдік табиғаты мен баяндалу үлгісінің тілдік-құрылымдық ерекшелігін анықтауды көздейміз.

Мәтін құрамында оның қызметін фонетикалық, лексикалық, грамматикалық және синтаксистік-стилистикалық мәтінтүзуші құралдар атқаратыны белгілі. Көрсетілген байланыстырушы құралдар арқылы мәтінтүзілім үдерісінде оның бөлшектерінің арасында синтаксистік байланыс орнайды. Сөйлеу бірліктерінің өзара қатынасы синтаксистік байланыс түзеді. Оны жеке дара сөйлемдердің арасындағы байланыс ерекшелігі мен тәсіліне және құралдарына қарай ажыратамыз. Жеке дара сөйлемдердің синтаксистік байланысу ерекшелігіне сөйлемдердің өзара параллельді немесе тізбектік мағыналық байланыс жасау ерекшелігі жатады. Осыған байланысты параллельдік байланыс және тізбектік байланыс түрлері анықталып, әрбір сөйлеу формаларында өзіндік көрініс табады [2].

Параллельдік байланыс негізінен суреттеу мәтіндеріне тән болып келеді. Алайда бұдан тізбектік байланыс суреттеу мәтіндерінде болмайды деген қорытынды шықпайды. Суреттеу мәтіні көркем әдебиетте кең таралған, молынан қолданылатын көркемдік тәсіл болғандықтан да оның көп қырлы табиғаты бар. Көркем мәтіндегі параллельді байланысқа негізделген мәтіндердің типтік құрылымына мына мысал үлгі бола алады (1-сурет):

«Міне, біз екі шалқардың арасында тұрмыз. Қоңыр құйқалы, құнарлы шиыр. Адырсыз, жотасыз жазық алап. Керілген кең тақта. Қуаң тартқан қау.»

Батыс жағын қапталдай өскен қалың жал, көкжиекті көміп, кең жазылған кереге тәрізденіп иіліп келіп екі көлге тіреле тоқтаған. «Қос шалқар» қос босағаға орнатқан күміс бағана тәрізді екі көл. Кешкі тымыққа тынып, жадырап жатқан су ақырын ғана жағасына соғып дірілдейді. Ышқынбайды, тітіркенбейді» (М. Әуезов).

1-сурет. Параллельді байланысқа негізделген мәтін түрі

Мұндағы мәтін құрылымындағы алғашқы сөйлемнен басқалары бірінші сөйлемнің тұтасқан суретін құрайтын жеке предметтер. Сондықтан олардың әрқайсысы семантикалық жағынан бірінші сөйлеммен тікелей байланысқа түседі. Әр сөйлемде айтылған жеке сурет жиылып келіп, тұтасқан «Қос шалқардың» суретін жасауға негіз болады. Бұл жерде әр сөйлемнен алынған жеке сөз сөйлем тақырыбына тірек ретінде алынған ассоциативтік семантикалық бір өрісті құрайтын предметтер деп көрсетуге болады. Мәтіннің көркемдік әсерін арттырып тұрған эпитет сөздердің ерекше қызметін анық байқауға болады. Әңгімелеу мәтіндеріндегі байланыс пен қатынас басқаша сипат алады.

Тізбектік байланыстың қай түрі болсын белгілі бір қалыптасқан синтаксистік байланыстарға бағынады, яғни берілетін сөйлемдердің өзара құрылымдық ұқсастықтары болады.

Ал параллельдік байланыста жеке сөйлемдер арасындағы байланыс олардың құрылымындағы ұқсастықтарға негізделеді. Осылайша, сөйлемдер тізбектеліп қана байланыспайды, параллельдік құрылымдар арқылы да көрінеді. Тізбектік байланыстың формуласына $A \rightarrow B$, $B \rightarrow C$ тән болса, параллельдік байланыс келесідей белгіленеді: $A \rightarrow B$, $C \rightarrow D$. Мысалы:

Жылтыр қара мұртының астынан қып-қызыл еріндері күле түсіп, аппақ тістерін ақситып, Мәнікениң қасына ерді. Оны Ысқақ ауылына қарай жаяу ертті де, үй ішінде өткен кеңесті тыңдаумен болды (М. Әуезов).

Әзімбай да кешкі салқын түсе, үлкен үйдің көлеңкесінен тұрды. Жіңішке қайың құрық сыпталып, жонылып болған-ды (М. Әуезов) [3; 15].

Алғашқы әңгімелеу мәтіні өзара тізбектеле байланысқан, «оны» жіктеу есімдігі арқылы алғашқы сөйлемдегі кейіпкерге қатысты оқиға әрі қарай дамытылған. Тізбектік байланыста көбінесе байланыстырушы құрал ретінде есімдік сөздер, есімдікті үстеулер, жалқы есімдер, сан есімдер т.б. жұмсалады. Бұл мәтінде жіктеу есімдігі сөйлемдерді бір-бірімен мағыналық-тақырыптық, құрылымдық жағынан байланыстыруға қызмет етіп тұр. Синтаксистік байланыс бастауыш-толықтауыштық (жасырын түрдегі ол-оны $B \rightarrow T$) тәсілі арқылы жүзеге асырылған. Мұндағы екі сөйлем өзара іс-әрекеттің мезгіліне қарай шарттаса байланысып, екі сөйлем арасында шарттылық сипаттағы синтаксистік қатынас орнатуға негіз болып тұр. Сөйлемдер арасында синтаксистік шарттылық сипат алған үлгіні екінші сөйлемнен де аңғаруға болады, алайда олардың арасындағы байланыс параллельді байланысқан. Себебі әр сөйлемнің өзінің темасы мен ремасы бар және олар бір-бірімен тең дәрежеде байланысқан.

1-сөйлем: Темасы — Әзімбай, ремасы — «үлкен үйдің көлеңкесінен тұрды».

2-сөйлем: Темасы — «қайың құрық», ремасы — «жонылып болған-ды»

Мұнда жарыса, қатар жүзеге асырылған мезгілдес іс-әрекет туралы айтылған.

Тізбектік байланыста сөйлемдер бір-бірімен арнайы синтаксистік құралдар арқылы байланысса, параллельдік байланыста ол параллель құрылымдар арқылы көрінеді. 2-сөйлемдегі құрылымдардың параллельдігі — бастауыш пен баяндауыш мүшелердің орын тәртібі жағынан ыңғайлас келуінен көрінеді [4; 368].

Әңгімелеу мәтіндерінде синтаксистік байланысу тәсілі ретінде баяндауыш-бастауыштық қатынас ($B \rightarrow A$) та жиі қолданылып отырады:

Кенжекей маздатып от жақты. Жалпылдақ отын лезде тұтады... Қызыл ұшқыны сіркіреп, сытыр-сытыр жанып кетті (Ә.Нұрпейісов).

1-сөйлемнің баяндауышы 2-сөйлемде заттанып бастауышқа айналған. Бір-бірімен сабақтаса, тізбектеле байланысқан сөйлемдер өзара шарттылық қатынаста тұр. Шарттылық қатынасқа кейінгі сөйлемдегі әрекеттің орындалуына алдыңғы әрекеттің алғышарт болуы негіз болады. Шарттылық қатынастан шарттылық мән пайда болады да, ізбе-із орындалатын әрекеттің уақыт жағынан бірізділігін білдіреді. Мысалы, берілген сөйлемдердің орын тәртібін соңынан кейін қарай (3-2-1) өзгерте алмаймыз, себебі олай болған жағдайда оқиғаның, іс-әрекеттің уақытқа қатысты анықталатын логикалық бірізділігіне нұқсан келеді. Шарттылық қатынастағы әңгімелеу мәтініндегі әр сөйлем дамытыла келе, мәтіннің негізгі бөліктерінде жекелік сипат алып, бөлшектене суреттеледі. Жоғарыдағы мысалдың бірінші сөйлемі Кенжекейге қатысты болса, кейінгі сөйлемдер отқа байланысты айтылып, «жалпылдақ отын» «қызыл ұшқын» деп ауыстырылып, кейінгі сөйлемдер отынның бір бөлшегі арқылы сурет нақтыланған. [5; 246].

Әңгімелеу мәтініндегі қарама-қарсы қою логика-семантикалық қатынас түрі параллельдік байланыс арқылы да жасалады:

Көктемде соғыс бітті.

Жұрт қуанған. Мәре-сәре болған. Көпшіліктің қабағы ашылды. Кейбіреулер, тіпті той жасады. Бірақ бәрі бұрынғыша қала берді. Мұғалім төрт класты қосып оқытатын сабағын тәмамдап, жылдағы уағында балаларды таратты. Тілеубай қыс бойы баққан қойын колхозға қайырып беріп, соқаға шықты. Бригадир Берден дырау қамшысын алып, тағы да ақтабан атқа мінді. Қырманға тақау жерге, өзін жағасындағы үйреншікті орнына бастықтың боз үйі бастаған, қоңыры, қарасы аралас он шақты шаңырақ орнады. Жұрт қатарлы егіс жұмысына жегілгенмен, жеке отырғысы келген төрт-бес үй қозы-лақ, бұзау-торпағымен аяқ жетер таяу маңға көшіп қонды. Ересек балалар соқаның басын жетектеп, тоған байласып, үлкендермен бірге жұмысқа кірісті. Ұсақ балалар сирақтары жарылып, табандары дүңкиіп, күнұзақ жар жағалап жүгіруге, ертеден қара кешке дейін шалпылдатып суға түсуге, малта тас жинауға, көйлектерінің жаға, жеңін, дамбалдарының балағын буып, шабақ балық сүзуге кірісті.

Бәрі де бұрынғыша. Тек бәрі де өзгеше сияқты (М.Мағауин).

Мұндағы жеке абзац болып тұрған оқиғаның аяқталу мерзімін көрсетіп тұрған әңгімелеу мәнеріндегі сөйлем авторлық мақсатта әдейі алынған. Себебі болған оқиғаның ерекше маңыздылығы осылайша ашылған. Одан кейінгі абзацтың алғашқы 4 сөйлемі суреттеу мәнерінде мазмұндалған: $A \rightarrow B$, $C \rightarrow D$, $E \rightarrow J$, $3 \rightarrow I$ параллельдік байланысқа негізделген суреттеу мәтінінің моделі бойынша жасалған; параллельді грамматикалық құрылымдар, сөздердің бірдей орын тәртібі, етістіктердің бірдей тұлғада (derivациялық қайталау) қайталанып келуі т.б. Мәтіннің мазмұндау бөлігі 6-сөйлемнен басталады. 6-сөйлеммен анықтап-нақтылау логика-семантикалық қатынас түрінде байланысқан кейінгі сөйлемдер бірыңғай параллельдік құрылымдар болып табылады. 6-сөйлемдегі «бәрі» сөзі бұл сөйлемдерде — *мұғалім, Тілеубай, бригадир Берден, он шақты шаңырақ, ересек балалар, ұсақ балалар* деген сөздер арқылы нақты мағына, нақты сурет алған. Бұл тақырыпты ашып тұрған кілт сөздер оқиғаның дамуының негізгі лейтмотиві болып табылады. Осы сөздер арқылы мәтіннің семантикалық өрісі жасалған. Аталған әрбір сөз «бәрі» есімдігі аясында жинақталып, ауыл-ел, халық тақырыбын ашып тұр. Бұл сөздер үзінді-мәтіннің, тіпті тұтас шығарманың семантикалық ядросына ұқсайды да, мәтіннің мағыналық тұтастығын ұстап тұрады.

Үзінді-мәтін құрамындағы 2 сөйлемнен тұратын соңғы абзац — мәтіннің қорыту бөлігі кейіпкер ойын әрі жинақтап, әрі қорытып тұр. Мәтіндегі «бәрі» есімдігіне қатысты сөз-тақырыптардан ойдың даму өрісінің ассоциациялық дамуын байқауға болады [6; 49].

Мазмұнның баяндау мәнері ойдың жалпыдан жекеге қатынасы тұрғысынан берілуі де әңгімелеу мәтіндерінде кездесіп отырады:

Қисық атты дөңнен асып көрінбей кеткенше соңынан тесіле қарап тұрып қалды. Көптен жасаурамаған көзіне жас үйірілді. Белі сынып бүгілгендей болған соң, үй іргесіндегі тері үстіне отыра кетті.

Түтіннің астында ұзақ отыра алмады. Көмейі мен көзіне ащы түтін кіріп, дем алмай тұншығып бара жатқасын түтіндік астынан жүгіріп шықты. Жаны төзбей бара жатқасын ол жаппасына қайта кірді.

Құлагер өлімінен соң іле ұстасқан қарауыл мен керей арасындағы барымта лаңы ақырлап келгенде Көкшетау уезінің сырт жақтағы төрт болысына ауыртпалық болып түсті. Әсіресе әр болыста ауыл-ауыл болып қоныстанған қараша үйлер, оның ішінде Байбатыр, Шәкей, Ожымбай ұрылардың алыс жұрағат, ағайын-жамағайындары, ең арты руы бір демесе, олармен жеті атадан ғана қосылатын сегіз тананың бірі Есенбайдың ішінде Қылды, Жаулыбай, Шоқтыбай, Шұңғырша, Жақсылық рулары көбірек жапа шекті (С.Жүнісов).

Мазмұнның жалпыдан жекеге өтуі, ассоциациялық ой арқылы дамуы сөйлемдердің арасындағы анықтап-нақтылау логика-семантикалық қатынас түріне негіз болады да, мәтіндегі суретті толықтыруға қажетті деталь суреттердің жасалуына, акпаратты нақтылауға мүмкіндік береді. Мұндағы тақырып лексикалық ауыстырулар арқылы, яғни зат есім — жалқы есімдер арқылы ашылған. Анықтап-нақтылау қатынасының көркем мәтінде маңызы ерекше, себебі көркем шығарма әрдайым суреттеуде нақтылыққа ұмтылады. Бұл синтаксистік қатынас түрінде суретші тіліне бұтарлап, мүшелеп суреттеу, алдыңғы тақырыпты тарката, дамыта суреттеу тән болады. Мұндай қатынас түрінде синтаксистік байланыстырушы лексикалық құралдардың тақырыптық өрістері бір-біріне жуық болып келеді. Жоғарыдағы келтірілген мәтіндерде Қисық — көз — бел; көмей мен көз, жан сөздері жалпы адам және адамның мүшелері деген тақырып аясында бірігеді [6; 49].

Әңгімелеу мәтіндерінде баяндалатын оқиғалар себеп-салдарлық қатынас арқылы да дамытылып көрсетіледі:

Ұлдармен ере шығып еді, Нартай желкесінен алды да, қыздар ақсүйек ойнамайды деп итерін үйге кіргізіп жіберді. Бірақ бұлар бәрібір жөндеп ойнай алған жоқ. Кішкентайлары ойынға жарамдады, ересектерінің саны аз болды. Бірін-бірі қуып, бос шулап, үйді айнала жүгіре берді (М.Мағауин).

Мәтіннің 1-2 сөйлемдері арасында қарама-қарсы қою қатынасы болса, 2-3 сөйлемдер арасында себептік, 3-4 сөйлемдер арасында салдарлық синтаксистік қатынас түрлері орын алған. Оқиғаның дамуы себеп-салдарлық қатынасқа негізделген. 1-сөйлем мен 2-сөйлем «бірақ» және «бұлар» сілтеу есімдігі арқылы лексика-грамматикалық құралдары арқылы байланысқан. Сөйлемдердің арасында толықтауыш-бастауыштық (Т→Б) синтаксистік байланысу тәсілі жүзеге асқан. Мұндағы негізгі байланыстырушы белсенді құрал ретінде қарсылықты мәнді шылау сөз бен сілтеу есімдігі жұмсалған.

Жоғарыдан байқағандай, әңгімелеу мәтіндерін мағыналық-құрылымдық және композициялық тұтастыққа біріктіруде есімдік сөздер ең жиі қолданылатын бірліктер болып табылады. Жіктеу, сілтеу, жалпылауыш мәнді, өздік есімдіктері ерекше қолданысқа ие екенін, сонымен қатар фонетикалық құралдардың синтаксистіктен басқа стилистикалық мақсатта да жұмсалатынын аңғардық. Әсіресе, фонетикалық құрал қатарына жататын интонация мен ырғақ мәтіннің прагматикалық мақсат-міндетке сай ұйымдасуына, мәтіннің стилистикалық тонын қалыптастыруға белсенді түрде ат салысады.

Әңгімелеу мәтнінде іс-әрекет, оқиғаның мезгілдес-шарттаса жүзеге асыру үшін есімдіктермен қатар үстеу сөздер де оқиғаның уақытқа қатысты дамуын суреттеуге қатысады:

Кей кезде, әсіресе соңғы уақыттарда, алғашқы он кісі бір-бір кіріп шыққан соң тағы тың адамдарын да жіберетін болған. Бұлар бес-алтыдан да келеді. Кейде тіпті елеусіз болсын деп, өгіз мінгізіп, жалғыз-жарым кедей-кепшікті де жібереді. Келгендердің бәрі де ұғындырған тәртіп бойынша сауда қыла келеді. Әр күн әр ләкпеден әр алуан ұсақ-түйек алады. Бірақ бір қадақ сабын, яки бір кез шыт қана алатын болса да, саспай көп қыдырып, көп саудаласып жүретін қазақ әдетінің осы кездерде пайдасы тиген. Алушысы жоқ болып қаңырап тұрған ләкпешілерге әңгіме де керек. Сол ретпен жағалап жүріп Сұлтанмұратқа арналып жіберген хабаршы елеусіз келіп, елеусіз кететін (М.Әуезов).

«Осы уақытта», «осы кезде», «сол заматта», «бұл уақытта» т.б. есімдік + үстеу сөздері арқылы жасалған тіркестер мәтінде актив қолданылған және шартты синтаксистік қатынас жасауға ықпал еткен. Шарттылық сипаты пен мәні іс-әрекеттің, оқиғаның уақытқа қатысы арқылы анықталып тұр.

Әңгімелеу мәтіндерінде оқиға желісін дамытуда, кейіпкердің іс-әрекетін, қимылын баяндауда ең көп қолданылатын лексика-грамматикалық категория — етістік. Ал етістіктің жедел өткен шақ -ды/-ді, -ты/-ті тұлғалары оқиғаның кезең кезеңімен өту барысын бірізділікпен сипаттауға қызмет етеді. Әңгімелеу мәтініне сай бірінен соң бірі болған әрекетті жеткізуге жедел өткен шақ өте бейім келеді:

Құдайберген құлаған жоқ. Траптың көлденең ағашына арқасы соғылды да тұрып қалды. Ивлев оңдап тағы бір салды. Құдайберген сасар емес. Өз тілінде әлдене деді де, көзі қанталап Андрейдің кеудесін сол қолымен бүріп, оң қолын түйіп, бастан салып қалды. Балғадай жұдырық Ивлевті мұрттай ұшырды. Құдайберген тіл қатпастан траппен жоғары өрлеп кетті. Жұрт күліп жатыр. Біреуі Андрейдің басына шелектеп су құйып жіберді. Әлі есімде, Андрей орнынан тұрған соң мені көріп, бетінің ұшына қан жүгіріп, көзін тайдырып әкетті... (Р.Сейсенбаев).

Бұл жерде жедел өткен шақ грамматикалық қызметпен бірге көркем шығармаға тән қосымша қызмет атқарып тұр. Жедел өткен шақ сөйлеп тұрған уақытқа дейін болып өткен іс-әрекет қимылды білдіргенмен, бұл жерде оқиғаны нақ осы сәтте (шығармада), көз алдымызда өтіп жатқандай етіп елестетуге қатысып тұр [7; 239].

Әңгімелеу мәтіндерінде етістіктер көсемшенің -а/-е/-й қосымшалары арқылы да жасалады.

Мен дүниені ұмыттым. Қарағұл мені ұмытқан. Тек шобыр ғана «жөлаушының жолы жүрсе өнер» дегендей мимырт кібіртігінен аумайды, ауыспайды. Қарағұлдың желкесінен көз алмаймын (С.Сматаев).

Әңгімелеу мәтіндерінің жасалуына грамматикалық құралдар да белсенді түрде қатысады. Оларға негізінен қыстырма конструкцияларды, жалғаулық шылауларды, синтаксистік параллелизм мен сөздердің орын тәртібін жатқызамыз.

Темір Қанғұл деген әдемі алаңында сайрандауға шықты. Үйткені ол далаға шықса, қай жаққа өлім себу керектігін көзімен көргендей болып қайтатын еді. Айналаға көз жіберіп, жердің етегіне

дейін көргісі келді. Темірдің көзі жететін жердегі адам баласының бәрі де, тышқанға ұқсап, індеріне кіріп кетіп еді (Ғ.Мүсірепов)

Жұрт қуанған. Мәре-сәре болған. Көпшіліктің қабағы ашылды. Кейбіреулер, тіпті той жасады. Бірақ бәрі бұрынғыша қала берді (М.Мағауин).

Алдыңғы сөйлемде айтылған пікірге, оқиғаға қарсы мән тудыру мақсатында жалғаулық шылаулар ұтымды жұмсалады.

Шал теңізге соңғы рет бұрылып қарап еді, кешкі қараңғылыққа тоғысқан тұманды, бұлтты аспан ештеңе аңғартпады. Үрейлі толқын шуы мен порт басындағы жүкшілердің айғайлары ғана құлаққа шалынады. Портқа тұмсық тіреген алып кемелер көрінбей қалыпты. (Кемелер бүгін түн теңізге шықпады). Жиырма бір жыл портта жүк тасып еңбек еткен Құдайберген қапы ойлап бара жатқан жоқ. Шал көз алдына өңсіз, сұлық тұрған кемелерді елестетіп келе жатып, оқыстан тағы бір көлденең сұраққа ұрынды. Лезде жауабын да тапқандай еді, таптым-ау деп ойлағаны мұң екен, орнында кілт тұрып қалды (Р.Сейсенбаев).

Қыстырма сөздер, айқындауыш мүшелер сияқты қыстырынды конструкциялар көбінесе мәтін оқиғасына, кейіпкер іс-әрекетіне қатысты субъективтік қарама-қарсы, ыңғайлас, толықтырушы көзқарасты, ойды, бағалауды көрсету үшін қолданылады [8; 134].

Стилистикалық-синтаксистік байланыстырушы құралдардың қатарына мәтінтүзуші анафора, эпифора, дамыту, қайталау, троп арқылы байланыстыру сияқты стилистикалық амал-тәсілдер жатады. Әрине, стилистикалық құралдар мен тіл құралдарын бұлайша бөлудің өзі шарттылыққа құрылғанын ескеру керек. Себебі көркем шығармада кез келген тілдік құрал әрі грамматикалық, әрі стилистикалық мәнге де ие болуы мүмкін. Мысалы:

Қыс ортасында Көбеген шал да қара кемпір мен Сақыпжамалдың соңынан аттанды. Ерте тұрып, қой қораның түбінде шылжырға асылып қапты. Бұл жолы Яков жылады. Егіліп, шын жылады. Көнбіс Көбеген үшін. Бақытсыз Сақыпжамал үшін. Оқ астында қанға батып өлген бейтаныс әйел — өзінің туған анасы үшін. Тіпті, өмірін аурумен, азаппен өткізген сөйлеуік қара кемпір үшін. Түптен келгенде өзі үшін. Кісі қолына қарап, біржолата жетім қалғаны үшін. Өзін қанша басқанмен тоқтай алмады (М.Мағауин). Мәтіндегі «жылады» етістігі мен «үшін» шылауының қайталанып келуі мәтін мазмұнына себеп-салдарлық мән үстеп, оны өзектендіріп тұрғанын байқаймыз. Кейіпкердің ұзақ, қатты қайғырып, түңіліп және таусыла жылаған бейнесін суреттеуде етістік пен шылаудың қайталанып келуі стилистикалық құрал ретінде жұмсалған. Ал септеулік шылау сөйлемнің соңында келіп, әрекеттің маңыздылығын арттыруға, себеп-салдарлық мағына беруге ерекше ықпал етіп тұр [9].

Суреттеу мәтінімен салыстырғанда әңгімелеу мәтіндерінде троп түрлерін көркем мәтіндерді байланыстырушы құрал ретінде жұмсау жиі қолданысқа ие құбылыс. Троп түрлері шығарманың тұтас стилистикалық композициясы мен стиліне, жанрына да байланысты қолданылады. Осы орайда, Ғ.Мүсіреповтің символдық мәнге ие ана тақырыбындағы циклдік шығармаларында және тағы да басқа кейбір шағын көлемді шығармаларының баяндау тілінде троп түрлерінің жиі ұшырасқанын көруге болады. Мысалы:

Тоқпақтай тиетін тоқпақ жсілік, «күрзідей» тиетін ортан жсілік, шоқпардай тиетін асықты жсіліктер жарқ-жұрқ етіп, әр жерден өре тұра келді. Бәрінің көздегені келген батырдың шекесі сияқты (Ғ.Мүсірепов) — бұл тұста синекдоха кейіпкерді суреттеуде ұтымды қолданылған. Әңгімелеуде троп қолданысы шығарма «мінезіне» тән «асқақтық», «көтеріңкі» көңіл-күй мен эмоцияны жасауға үлес қосқан [10].

Ертеңіне есіліп ақ тау, жосылып жота жол берді, жол үзігі жалғанып қалды екі шек қосылып. Поезд да өтті, ең далада еркін салып айғайын, будақтатып көсіліп. Есрафил да бұл алыстан түңілді, жас алыптан — жаңа адамнан үміт кесіп, тосылып. Бар ашуы алқымына тығылып, қалжыраған, бір тұрып, бір жығылып, кетті қайтып мұз жеріне, түбегіне, қанды іздері қалды қарда жосылып... (Ғ.Мүсірепов) — әңгімелеу мәтініне өзек болған тақырып — ертеңіне болған оқиғаның өту барысын сипаттауда көсемшенің -ып/іп/п тұлғалары шеберлікпен қолданылған. Мұндай деривациялық қайталау әңгімелеу мәтіндерінде стилистикалық қызметте келуі жиі кездесетін құбылыс. Деривациялық қайталау оқиғаның бір күйден екінші күйге ауысу сипатын бейнелеуде ұтымды қолданылған.

Кенжекей маздатып от жақты. Жалпылдақ отын лезде тұтады... Қызыл ұшқыны сіркіреп, сытыр-сытыр жанып кетті. (Ә.Нұрпейісов) — мұнда екі айтылым-сөйлемді байланыстыруға дәнекер болып тұрған сөздердің етістіктері кейінгі сөйлемде эпитетті зат есімге айналып, оның сын-

сипатын бейнелеуге қатысып тұр. Сонымен қатар түбірлес сөздердің қайталанып келіп, байланыстырушы қызмет атқаруы да әңгімелеу мәтіндерінде жиі кездесетін құбылыс болып табылады [11].

XX ғасырдың 70-жылдарынан бастап қалыптасып, бүгінде дұрыс даму жолындағы мәтін лингвистикасы жеке сала ретінде өркениетті ғылыми ой-санадағы үлкен бір белестен хабар береді. Қазіргі уақытта мәтін лингвистикасының даму бағытына тән бірнеше негізгі ағымды атауға болады.

1. Тұтастық пен тығыз байланыстылық негізгі қасиеттері болып табылатын, ең жоғары жүйе ретіндегі мәтіндік зерттеулер.

2. Мәтін типологиясын коммуникативтік көрсеткіштер мен соларға қатысты лингвистикалық белгі-қасиеттер сай құрастыру.

3. Мәтін түзуші бірліктерді қарастыру.

4. Айрықша мәтіндік категорияларды анықтау.

5. Мәтін әсерінен туындайтын тілдік бірліктердің сапалық дәрежелерін, жүзеге асырылуының әр түрлі деңгейлерін айқындау.

6. Фразааралық байланыстарды, қатысым теориясын зерттеу [12].

Мақалада мәтін лингвистикасы аясында сараланған теориялар мен тұжырымдар негізінде төмендегідей пайымдаулар жасауға болады:

1. Мәтінді сөйлемдегі қарапайым құрылымнан күрделі тұтасқан құрылымдық-семантикалық бірлік сипаты ерекшелейді. Бұл бірлік коммуникативтік тұтастықпен жымдасып, мағыналық, грамматикалық жақтан аяқталған тұтас ой, логикалық, грамматикалық және семантикалық байланысқа түскен бір бүтін ретінде қабылданады. Осы тұста, мәтінді зерттеу барысында оның ауқымды құрылымдық базасын құрайтын сыртқы және ішкі құрылымдық қарым-қатынастарын бақылау — зерттеудегі ең жемісті бағыттардың бірі болмақ.

2. Мәтін типологиясында объектілік қайшылықтар мен үздіксіз вариативтік қиыншылықтар мен кедергілердің болуы заңды. Дегенмен, аталмыш бағытта жемісті еңбектер де аз емес. Бүгінгі күнге дейін тіл білімінде ертегілер, балладалар, лирикалық өлеңдер мен мифтер, детективтер, қысқа газет мақалалары мәтіндерінің коммуникативтік, құрылымдық, семантикалық ерекшеліктерінің сипаттамасы жасалғаны белгілі.

Мәтінге деген қызығушылық қатарында көркем мәтінді зерттеуге ерекше назар аударылып келеді. Мәтінді түсіну, қабылдау, оның тілдік-стистикалық сыр-сипатын сезіну оқырманнан белгілі білім-білік дағдыларын талап ететін шығармашылық үдеріс.

Осы мақсатта көркем мәтінді құраушы композициялық сөйлеу формаларының бір түрі әңгімелеу мәтініне арнайы тоқталдық. Оның лексикалық, грамматикалық, стилистикалық тұрғыда ұйымдасу ерекшеліктері тілдік тұрғыдан талданды [13].

Қорытынды

Философиядағы жалпы, жеке, ерекше ұғымдарына сүйенетін болсақ, жекенің өзі жалпының құрамында өмір сүреді. Ал ерекшелік ұғымы осы жалпы мен жекенің тоғысқан жерінен көрінеді. Бұған дейін жеке-дара қарастырылып жүрген троп, стилистикалық құралдарды жалпы көркем шығарма мазмұнымен, мәтінөндіруші автормен тұтастықта алып қарау бүгінгі таңдағы зерттеулерде белең ала бастаған, қажеттіліктен туған ерекшелік болып табылады. Мәтін болмысын жаңа қырынан тануға деген бетбұрыс жалпы ұлттың қазіргі жаһандану заманында өзін-өзі тану арқылы осы үдеріске қосылуға деген ұмтылысынан туған үрдіс екені белгілі. Жаһандану, яки интеграциялану құбылысы жалпыға бірігу дегенді ғана емес, дара, айрықша болмыстың жалпыға кірігуін де білдіреді.

Кез келген тілдің бірінші міндеті — қатысымдық қызметті жүзеге асыру болып табылады. Қатысымдық үдеріс барысында қандай да бір имплицитті, эксплицитті жасырын ақпараттар беріліп, сол арқылы қарым-қатынас жүзеге асырылады. Мәтін қатысым бірлігі болғандықтан, оның ең басты қасиеті — ақпараттық-мазмұндық ерекшелікке ие болуында. Мәтіндегі ақпараттың берілуінде әр КСФ түрліше ұйымдасып, ақпараттық-мазмұнының ұйымдасуына қарай да бір-бірінен ажыратылады. Оған талдау жасау үшін мәтін бірлігі болып есептелетін сөйлем-айтылымның тема/ремалық бөліктерінің ақпараттық мазмұнын анықтау өте маңызды болады.

Мәтіннің тақырыптық мағыналық тұтастығын айтылымның темалық бөлігі ұстап тұрса, ал оның құрылымдық тұтастығын ремалық бөлік ажыратып тұрады. Суреттеу мәтінінің ремалық бөлігі сапалық, атаулық мәнде ұйымдаса келіп статикалық сипат алса, әңгімелеу мәтінінің ремалық бөлігі негізінен оқиғалы, қимыл-етістікті болып келіп динамикалық сипатта ұйымдасады.

Әрбір КСФ нақты мағыналық-логикалық құрылымға сай ұйымдасады. Әңгімелеу мәтіні оқиғаның, кейіпкер іс-әрекетінің уақытқа қатысты дамуын көрсетсе, ойталқы логикалық категорияларға қатысты, ал суреттеу кеңістікке қатысты дамуын бейнелейді.

Әңгімелеу мәтіні грамматикалық құрылымының ұйымдасуы сан алуан болып келеді. Оның бірліктері қалай болса солай емес, арнайы синтаксистік байланыстырушы құралдар мен тәсілдер арқылы байланысады. Әңгімелеу мәтінінде актив қолданылатын синтаксистік байланыстырушы құралдардың мынадай 4 түрі бар:

1. Фонетикалық құралдар
2. Лексикалық құралдар
3. Грамматикалық құралдар.
4. Синтаксистік-стилистикалық құралдар

Көрсетілген байланыстырушы құралдар мәтін бірліктері арасындағы тізбектік, параллельдік байланысқа, олардың арасында орнайтын бастауыш-бастауыштық, толықтауыш-бастауыштық, баяндауыш-бастауыштық т.б. синтаксистік байланысу тәсілдерін, мезгілдес-шартты, себеп-салдарлық, қарама-қарсылықты, анықтап-нақтылау, толықтыру синтаксистік қатынас түрлерін жасауға тірек болады. Сонымен қатар автордың стилистикалық мақсатына сай да жұмсалынады. Ал фонетикалық құралдар мәтіннің эмоционалды-экспрессивтілік категориясының тілдік механизмдерін жасауға белсенді түрде қатысып, тұтас мәтіннің стилистикалық тонын, сөйлеушінің, кейіпкердің көңіл-күйі мен эмоциясын жеткізудегі ырғақтың жасалуына ықпал етеді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш / А. Байтұрсынов. — Алматы: Атамұра, 2003. — 208 б.
- 2 Хомутова Т.Н. Язык для специальных целей [Электронный ресурс] / Т.Н. Хомутова // Изв. РГПУ им. А.И. Герцена. — 2008. — Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article>.
- 3 Нелюбин Л.Л. Лингвостилистика современного английского языка: учеб. пос. / Л.Л. Нелюбин. — 5-е изд. — М.: Флинта; Наука, 2008. — 128 с.
- 4 Оразбаева Ф.Ш. Тілдік қатынастың теориялық негізі / Ф.Ш. Оразбаева // Тіл әлемі. Мақалалар. Зерттеулер. — Алматы: Ан Арыс, 2009. — 368 б.
- 5 Ерназарова З.Ш. Қазақ сөйлеу тілі синтаксистік бірліктерінің прагматикалық негіздері: филол. ғыл. докт. ... дисс. / З.Ш. Ерназарова. — Алматы, 2001. — 246 б.
- 6 Аханов К.А. Тіл білімінің негіздері / К.А. Аханов. — Алматы: Санат, 1993. — 49 б.
- 7 Виноградов В.В. Вопросы синтаксиса современного литературного языка / В.В. Виноградов. — М.: Высш. шк., 1950. — 239 с.
- 8 Винарская Е.Н. Выразительные свойства текста / Е.Н. Винарская. — М.: Высш. шк., 1989. — 134 с.
- 9 Қашқынбаева К.С. Ғылыми мәтіндердегі лингвостилистикалық ерекшеліктерді зерттеудің маңыздылығы туралы / К.С. Қашқынбаева. — Алматы: Ғылым, 2006. — Б. 205–213.
- 10 Бүркітов О. Қайталамалардың лингвостилистикалық жүйесі: филол. ғыл. докт. ... автореф. 10.02.02 — қазақ тілі / О. Бүркітов. — Алматы: А. Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институты, 2001.
- 11 Елемесова Ш.М. Көркем мәтіндегі ұлттық мәдениеттің тілдік релеванттары: филол. ғыл. канд. ... автореф. 10.02.02 — қазақ тілі / Ш.М. Елемесова. — Алматы: А. Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институты, 2003.
- 12 Саткенова Ж.Б. Кейіпкер тілінің когнитивтік аспектісі: филол. ғыл. канд. ... дисс. 10.02.02 — қазақ тілі / Ж.Б. Саткенова. — Алматы: әл-Фараби ат. ҚазМУ, 2006.
- 13 Ахметова М.К. Суреттеу мәтінінің құрылымы: филол. ғыл. канд. ... автореф. 10.02.02 — қазақ тілі / М.К. Ахметова. — Алматы: А. Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институты, 2002.

М.А. Маретбаева, Б.С. Каукербекбаева, Б.Е. Мукеева, А.С. Ержанова, Г.Е. Оспанова

Лингвостилистическая структура повествовательного текста

Сегодня при комплексном изучении текста как единицы, основанной на целостности и связи, день ото дня расширяются рамки и методы изучения его художественной стороны с эмоциональностью и экспрессией. В статье рассмотрены следующие виды лингвистических методов: описательный, структурный, семантический, комплексный синтез и анализ. То есть анализ, компиляция, систематизация осуществлялись методами практического опыта, давно применяемыми в языкознании и гуманитарных науках. В результате исследования определены тематические и содержательные особенности компо-

зиционных речевых форм, которые традиционно называются в речи контекстуально-переменными частями текста, — повествованием, описанием, отражением, и их лингвостилистические формы воплощения. Описаны организации. Эти сложные формы речи при передаче информации являются основными и устойчивыми элементами, составляющими структурную часть текста. Вот почему содержание художественного текста организуется сочетанием названных составных речевых форм, иногда поодиночке, попеременно и вперемешку. Содержание статьи направлено на максимально полное лингвистико-стилистическое описание отмеченных особенностей художественного текста.

Ключевые слова: художественный текст, синтаксико-стилистические текстовыделительные средства, композиционно-речевые формы.

М.А. Maretbayeva, B.S. Kaukerbekova, B.E. Mukееva, A.S. Yerzhanova, G.E. Ospanova

Linguistic and stylistic structure of the narrative text

Today, with a comprehensive study of the text as a unit based on integrity and connection, the scope and methods of studying its artistic side with emotionality and expression are expanding day by day. The following types of linguistic methods are considered in the article: descriptive, structural, semantic, complex synthesis and analysis. That is, analysis, compilation, systematization, etc. were carried out by methods of practical experience that have long been used in linguistics and the humanities. As a result of the research, the thematic and content features of the CFS (compositional speech forms), which are traditionally called contextually variable parts of the text in speech — narration, description, reflection, and their linguistic and stylistic forms of embodiment, are determined. Organizations are described. These complex forms of speech in the transmission of information are the main and stable elements that make up the structural part of the text. That is why the content of a literary text is organized by a combination of these composite speech forms, sometimes singly, alternately and mixed. The content of the article is aimed at the most complete linguistic and stylistic description of the noted features of the literary text.

Keywords: literary text, syntactic and stylistic highlighting means, compositional and speech forms.

References

- 1 Baitursynov, A. (2003). *Adebiat tanytqysh [Literature guide]*. Almaty: Atamura [in Kazakh].
- 2 Khomutova, T.N. (2008). *Yazyk dlia spetsialnykh tselei [Language for special purposes]*. Rossiiskii Gosudarstvennyi Pedagogicheskii Universitet imeni A.I. Gertsena — Russian State Pedagogical University named after A.I. Herzen. Retrieved from <http://cyberleninka.ru/article> [in Russian].
- 3 Neljubin, L.L. (2008). *Lingvostilistika sovremennogo angliiskogo yazyka [Linguostylistics of modern English language]* (5d ed.). Moscow: Flinta; Nauka [in Russian].
- 4 Orazbayeva, F.Sh. (2009). Tildik qatynastyn teoriialyq negizi [The theoretical basis of language communication]. In *Til alemi. Maqalalar. Zertteuler – Language World. Articles. Research*. Almaty: Arys [in Kazakh].
- 5 Ernazarova, Z.Sh. (2001). Qazaq soileu tili sintaksistik birlikterinin pragmatikalыq negizderi [Pragmatic foundations of syntactic units of the Kazakh spoken language]. *Doctor's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 6 Akanov, K.A. (1993). *Til biliminin negizderi [Fundamentals of linguistics]*. Almaty: Sanat [in Kazakh].
- 7 Vinogradov, V.V. (1950). *Voprosy sintaksisa sovremennogo literaturnogo yazyka [Questions of syntax of the modern literary language]*. Moscow: Vysshaya shkola [in Russian].
- 8 Vinarskaja, E.N. (1989). *Vyrazitelnye svoistva teksta [The most remarkable features of the text]*. Moscow: Vysshaya shkola [in Russian].
- 9 Kashkinbaeva, K.S. (2006). *Gylymi matinderdegi lingvostylistikalыq ereksheликterdi zertteudin manyzdylygy turaly [On the importance of studying the linguistic stylistic features of scientific texts]*. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 10 Burkitov, O. Qaitalamalardyn lingvostylistikalыq zhuyesi [Linguistic system of repetitions]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Almaty: A.Baitursynov atyndagy Til bilimi instituty [in Kazakh].
- 11 Yelemesova, Sh.M. (2003). Korkem matindegi ulttyq madeniettyn tildik [Linguistic significance of national culture in a literary text]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Almaty: A.Baitursynov atyndagy Til bilimi instituty [in Kazakh].
- 12 Satkenova, Zh.B. (2006). Keipker tilinyn kognitivty aspektisy [Cognitive aspect of the language of symbols text]. *Candidate's thesis*. Almaty, al-Farabi atyndagy Qazaq ulttyq universiteti [in Kazakh].
- 13 Akhmetova, M.K. (2002). Suretтей matininyn qurilimy [The structure of the descriptive text]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Almaty: A.Baitursynov atyndagy Til bilimi instituty [in Kazakh].

A.Y. Alzhanova^{1*}, J.T. Balmagambetova², T.G. Bochina³,^{1,2}Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan;³Kazan (Volga Region) Federal University, Kazan, Russia

(e-mail: ainuralzhanova@bk.ru, janna1965@rambler.ru, Tatyana.Bochina@kpfu.ru)

The Role of Mediating Text in Adapting Indirect Literary Translation

Translatology of modern Kazakhstan has actualized the problem of translation of Kazakh literature into world languages. The active process of literary translation has increased the interest of foreign readers in the national culture, creativity, and identity of the Kazakh people. It set a new vector for the research of Kazakh scholars in translation studies. However, owing to the lack of professional translators, direct translation from Kazakh into English has always been problematic, so Kazakh writers' works were translated indirectly from Russian into foreign languages. The article presents the problem of defining "indirect translation" by Western, Russian, and Kazakh linguists. Authors consider ways of adapting the direct and indirect translations by comparing them with the source text of A. Nurpeisov's novel "Songy Paryz". The paper aims to reveal the ways of implementing linguocultural, pragmatic aspects of the original text and strategies for transferring art and pictorial means of the Kazakh language in direct and indirect translations. Experts in linguistics, translation studies, cognitive science, linguocultural studies, and literary criticism will be interested in the research results.

Keywords: intermediary translation, source text, direct translation, indirect translation, literary translation, translation adaptation, mediating text.

Introduction

International contacts play a significant role in developing an independent Kazakhstan and in strengthening its image on the world stage. In this respect, the quality work of professional translators is the key to successful inter-lingual communication.

Translation studies in Kazakhstan is a young scientific field, and literary translation remains one of its current problems. During the Soviet Union, as we know, many Kazakh literary works were translated from Russian into different languages. This tendency was first because Russian was the language of censorship in that period and second, the impossibility of direct international contacts and the lack of bilingual specialists speaking Kazakh and a foreign language to provide direct translations.

We acknowledge the efficiency of Russian-language mediation in translating Kazakh literature into foreign languages. However, as Kazakhstan enters the global community as an independent state, there is a question about the appropriateness of indirect translations as inferior to direct ones. Comparative studies of direct and indirect translations, actualized in recent years, help to answer this question.

We build our study on the comparative method of the outstanding novel "Songy Paryz" by the Kazakh writer and translator A. Nurpeisov and its direct translation (DT) into Russian and indirect translation (ITr) into English. A. Nurpeisov tells about an ecological disaster intertwined with social problems and the characters' fates.

The novel includes two parts: "And there was day..." and "And there was night...". The book, entitled "Paryz", was first published in 1983. A direct translation in Russian, entitled "Poslednii Dolg", was done by Gerold Belger and Anatolii Kim. The book was later republished under the title "Songy Paryz" in 2000. It was translated by Anatolii Kim. In 2013, an American translator Catherine Fitzpatrick translated the book from the mediated Russian translation and published it under the title "Final Respects".

Nurpeisov's works attract the close attention of modern scholars. Thus, poetics, mythological aspects, compositional features, peculiarities of translation of expressive lexical units, phraseological units, the category of literary space, and metaphors have been investigated. Among them are scientific articles by L.M. Beisekulova (2012), E.T. Kakilbaeva (2013), A.B. Temirbolat (2015), A.K. Dildabekova (2016), G. Dzhakipova, A. Toleubaeva, M. Zholshaeva, B. Kerimbekov, G. Muratova (2017), R.M. Meiramgalieva (2018), R.A. Dosmakhanova, K.O. Azhiev (2019), A.U. Zhusupova (2019),

* Corresponding author's e-mail: ainuralzhanova@bk.ru

E.T. Kakilbaeva (2020), A.Y. Alzhanova, Sh. Mazhitaeva, J.T. Balmagambetova (2022). In addition, two doctoral dissertations have recently been defended. One of them is by A.M. Toleubaeva on “Peculiarities of translation of metaphors as linguocultural lacunas in the work of A. Nurpeisov’s “The Last Duty”. The second one is by A.U. Zhusupova on “The Problem of Translation of Ethnocultural Identity in A. Nurpeisov’s Trilogy “Qan men ter”.

Our previous article was dedicated to analyzing translation strategies of inter-lingual adaptation on the material of Nurpeisov’s trilogy “Qan men ter”. The paper presented a comparative analysis of the source text with its direct and indirect adaptations. It focused on identifying ways of implementing translation strategies through translation transformations [1].

This paper aims at the problem of defining the concept of “indirect translation” by Western, Russian, and Kazakh scientists. It considers methods of adapting translated texts by comparing the direct and indirect translation with the source text of the novel “Songy Paryz” by A. Nurpeisov. The paper attempts to identify ways of implementing linguocultural, pragmatic aspects and strategies for translating artistic and pictorial means of the Kazakh language in direct and indirect translations.

Materials and methods

The method of the question comprises the works of foreign, Russian, and Kazakh scientists devoted to the theoretical and applied aspects of indirect translation. Among foreign scholars, we can distinguish H. Kittel (1991), B. Edström (1991), G. Toury (1988, 1995), Y. Xu (1998), C. Dollerup (2000), E. Pajares (2000), N. Jiménez Carra (2008), M. Marin-Lacarta (2008), P. Boulogne (2009), H. Pięta (2012), K. Washbourne (2013).

Among Russian scientists, we should mention Z.G. Proshina (1998, 2006, 2013), V.N. Bazylev (2010), and A.R. Stanislavsky (2015). Most papers were published in journals.

The works of A.K. Zhumabekova (2019) and A. Akkalieva (2022) were dedicated to the problems of indirect translation research in Kazakhstan.

Along with this, the following articles by contemporary Kazakhstani scientists were studied [2-5].

One of the first scientists who declared the valuable role of indirect translation research was G. Toury. Since he published his book in 1988, later supplemented and republished as “A Lesson from Indirect Translation” (1995), sufficient researchers focused on indirect literary translations, which received proper systematic study only in recent decades.

The lack of established terminology and conceptual agreement on indirect translation is because of the limited amount of studies conducted until recently.

Let us look at the existing definitions of indirect translation. Admittedly, a text translated from a mediated source is called indirect translation. An indirect translation in foreign sources abbreviates as “ITr” (intermediary translation). ITr is defined as “a translation of a translation” [6; 113] or “translation into language C based on a translation into language B of a source text in language A” [7; 34]. Kittel and Frank underline that indirect translation involves the usage of three different texts in three different languages. They define ITr as “the translation based on a source which is itself a translation into a language other than the language of the original, or the target language” [8; 3].

Moreover, indirect translation, called mediated translation (MT) or second-hand translation is an old and widespread practice that is still understudied and lacks academic terminology to describe dominant processes [9; 129-146].

In addition, indirect translation has other definitions. For instance, Coll-Vinent uses the term “mediated translation” defined as “translations made from previously produced, intermediate translation” [10; 58]. Saint-André uses the same term defining it as “the translation of a translated text (either spoken or written) into a third language” [11; 230]. Ringmar uses the term “relay translation”, the process involves “a chain of (at least) three texts, ending with a translation made from another translation: (original) ST > (intermediate text) IT > (end) TT, where “ST” refers to the source text, “IT” to intermediate text and “TT” to target text. The indirect translation is opposed to direct translation, which is made directly from the source text” [12; 141].

As for Russian scientists, L. Nelyubin defines ITr as “a translation carried out not from the initial text, but from its translation into another language” [13; 95]. A.L. Semenov notes that indirect translation is also called secondary or indirect [14; 68]. I.N. Zhukova interprets corresponding to L.L. Nelyubin’s interpretation “ITr is a translation made not from the original text, but from its translation into some other language” [15; 300].

Thus, under ITr, we consider an indirect translation of the source text from a previously translated version or through a mediated text, i.e., translation from translation.

Often, “indirect translation” has a negative connotation due to the prevailing opinion of scholars, arguing that ITr is a copy of the ST of a lower quality than the direct translation.

The original text, intended for one cultural society, cannot be translated into another language without semantic, pragmatic losses. Indirect translation increases the probability of such losses and decreases equivalence. However, indirect literary translation makes contacts of geographically, historically, and linguoculturally distant cultures possible.

In defense of indirect translation, Ringmar [16] argues that ITr does not always lead to a worse result. However, this implies an increased distance between the ITr and the ST. For instance, cultural corrections, through omissions and additions, made in the mediated text may be inappropriate in the TT. Pięta [17; 15-34], St. André [18; 71-94], and Lie [19; 708-709] mentioned the positive effects of ITr to balance the negative views associated with this practice.

Thus, we also agree with M. Shuttleworth and M. Cowie, who believe that ITr is essential in spreading the literary works of peripheral or distant cultures. In their view, the authors of the source text would not have acquired worldwide recognition without ITr [20].

Results and discussion

Let us consider some differences between ST (source text), DT (direct translation), and ITr (indirect translation), which we have identified in the course of their comparison.

Using transformational techniques of omission and addition to adapt the translated texts can both have positive and negative effects. In one case, the content and expression plan does not change significantly, and the translated text remains the closest to the original. In the other case, the source text’s semantic load is distorted, which leads to a different translation.

Example 1

ST:... *майдаһнан бір аяғын жұлдырып келген балықшы әкесі баяғыда қайтыс болды; пенсияға шыққан бес-он тиынын алып от басында, ошақ бұтын күзетіп отырған қарт анасынан басқа қол ұшын беретін ешкім жоқ; ағайын-туған сірә да жоқ; рас, әкесінің немере інісі — Сары Шая... Бірақ ол қырттың барынан жоғы...* [21; 5].

DT: *Твой отец, рыбак, безногим вернувшийся с войны, давно умер. Ты мог полагаться только на старую мать-пенсионерку да на собственные мозластые руки. Сильных родичей и близких нет и во все. Правда, двоюродный брат отца Сары Шая... Однако этого стервеца лучше бы у тебя и не было... А много ли достигнешь в этой жизни, уповая лишь на одного себя?* [22; 6].

ITr: *Your father, the fisherman, had returned legless from the war and died long ago. You could only rely on your old mother, a pensioner, and your own calloused hands. You had no strong kin or friends at all. True, there was your father’s cousin, Sary Shaya... But it was better without that son of a bitch...* [23; 14].

Our translation: *His father, a fisherman who returned from the war with one leg, died long ago. He has no one to rely on except his retired mother, who receives a pittance and keeps an eye on the house; there are no relatives. Only his father’s grandnephew, Sary Shaya..., and that blabbermouth is of little use.*

In this excerpt, we can observe several examples of elimination and addition use. The following expressive description of the social and material status of the protagonist’s mother is omitted in translations: *пенсияға шыққан бес-он тиынын алып от басында, ошақ бұтын күзетіп отырған қарт анасынан...* Perhaps the translator has found this information unnecessary to mention in the direct translation. Therefore, it is also eliminated in indirect translation.

The direct translation added the phrase *мозластые руки*, meaning bony hands. However, the English translation has distorted the meaning by translating it as *calloused hands* (*мозолистые руки*).

The phrase *ағайын-туған сірә да жоқ* in the direct translation is represented as *Сильных родичей и близких нет и во все*. The ITr translates it as *You had no strong kin or friends at all*, adding the lexeme *strong*, referring to “powerful” relatives who can provide financial support. However, the original text does not mention any relatives specifying their social status. So, the character has no one to rely on but himself and his mother.

Likewise, in the direct translation of the expression *ағайын-туған* corresponds to *родичей и близких*, but in the ITr, we see a discrepancy as *kin or friends* meaning relatives and friends. This discrepancy is lexical, where *kin* in the English translation is transformed into *friends*. It is due to cultural differences and norms of the language. Here, the direct translation more accurately conveys the concept of *ағайын-туған*.

The lexical discrepancy of the lexeme *қырт* is also revealed in the following expression: *ол қырттың барынан жоғы...* In the Kazakh language, the lexeme *қырт* means *болтливый, балабол, пустослов*. In direct translation, the lexical unit *стервец* is also part of the invective vocabulary and means *подлец, негодяй*. The ITr uses the crude expression *son of the bitch*, which means *сукин сын, ублюдок, сволочь, подонок, мерзавец*.

Thus, translators applied a stylistic transformation to this sentence. The origin of this phrase is a Kazakh proverb: *Жаманның барынан жоғы, Ашын — тоғы*. The author changes the expression, replacing the word *жаманның* with *қырттың*, thereby using stylistically reduced vocabulary. When translating the mentioned phrase, the author used the technique of adding the lexical unit *артық* (=лучше бы / it was better) to convey the implicit semantic components of the original text. The complete phrase should have sounded: *ол қырттың барынан жоғы артық*. As we can see, translations have distorted the original meaning of the lexeme “*қырт*”.

Example 2

ST: *Пойыз орнынан қозғалып, жылжып бара жатты. Сен асыққан жоқсың. Бұндайда көстеңдеген сирағына сенетін әдемі. Қатты жүріп кеткен пойызға жүгіріп жетіп, соңғы Гурьев вагонының басқышына бір-ақ ырғыды* [21; 6].

DT: *Поезд тихо тронулся. Ты несколькими прыжками достиг последний вагон, вскочил на подножку* [22; 6].

ITr: *The train began to move quietly. With several jumps, you reached the last car and jumped up onto the footboard* [23; 14].

Our translation: *The train started moving. You took your time, trusting your clumsy legs out of habit. As the train picked up speed, you jumped onto the footboard of the last Guryev car.*

“*Сен асыққан жоқсың. Бұндайда көстеңдеген сирағына сенетін әдемі*” — this passage, which describes Jadiger’s reluctance to say goodbye to Bakizat and his attempt to postpone the separation, is omitted in both translations. We believe the passage should have been translated, as it describes the protagonist’s deep feeling of affection for his future wife. Consequently, the author’s intention is not conveyed.

The excerpt “*Қатты жүріп кеткен пойызға*” and the Guriyev railroad car name are eliminated in translations. In the first case, the omission is probably due to the translator’s reluctance to allow repetition in the direct translation. Since, the train departure has already been mentioned earlier in the text. In the second case, it may be due to the inexpediency of specifying the car name. The same techniques are used in ITr. Thus, the ITr is consistent with the direct translation.

Example 3

ST: *Қиқы-жиқы көшелерді кезе-кезе кенеп ботинканың тұмсығы ақ жем болды* [21; 8].

DT: *Бесплодное хождение по узким и кривым улочкам Аральска становилось невыносимым и унижительным, и вскоре носки твоих истоптанных парусиновых ботинок протерлись до дыр* [22; 8].

ITr: *The fruitless rounds grew unbearable and humiliating and soon the tips of your canvas shoes had worn through completely* [23; 16].

Our translation: *The endless wandering through the crooked streets soon wore out the tips of your canvas shoes.*

Both direct and indirect translations used addition, describing the protagonist’s hopeless situation caused by the futile job hunting. The passage contains the following expressions: “*бесплодное хождение ... становилось невыносимым и унижительным*” which equals “*The fruitless rounds grew unbearable and humiliating in indirect translation*” (literal translation: *Бесплодные обходы становились невыносимыми и унижительными*).

Concretization used in direct translation of the passage “*Қиқы-жиқы көшелерді кезе-кезе*” has adapted the sentence in the following way: *по узким и кривым улочкам Аральска*. Despite this, concretization was missed in indirect translation. We believe that addition and concretization techniques used in translations enhance the expressiveness of the texts, not distorting the original meaning.

Conclusion

We should mention that foreign scholars pay close attention to indirect translation. The bulk of studies on indirect translation is presented in scientific articles. In recent years, there has been an increase in the number of works devoted to indirect translation. It illustrates the interest and relevance of the topic among Russian and Kazakh scholars. However, their number is inferior to the number of studies conducted by Western scientists.

We should emphasize that the views of Western scientists contradict the Russian and Kazakhstan ones. The former view indirect translation as a poor copy of the copy and sees its negative impact. While the latter sees its positive aspects.

We believe it unfair to deny the role of mediated translation in the translation of literary works. Without the Russian intermediary translation, the acquaintance of world literature with Kazakh fiction would be impossible. Conversely, Kazakh readers of the Soviet period would have no chance to read world literature. However, these days, since Kazakhstan is open to global communication and occupies a particular place in the political space, we should recognize the efficiency of direct contacts and direct translations of fiction in particular.

Additionally, the ambiguity of the term “indirect translation” makes it difficult to define its characteristics and consolidation in translation theory.

We should remember that the original message in direct and indirect translation is often distorted because of linguistic and cultural differences, not to mention intentional or unintentional shifts caused by translations. For this reason, translators use adaptation strategies to facilitate their communicative equating in different languages.

The result of comparing the translated texts with the original, we concluded that:

- using omissions and additions when adapting the texts brought the translations to insignificant differences in terms of content but significant in terms of expression;
- the indirect translation corresponds to the direct translation with minor deviations;
- discrepancies in the translated texts concern individual lexemes, which do not affect the general sense of the original content.
- addition techniques increase the expressiveness of translated texts.

According to the results of the comparative analysis of the source text with the indirect translation, we can state that the direct, authorized translation into Russian influenced the quality of the indirect translation and the tolerance of minor deviations in the main idea of the original.

Thus, it proves the view that the information presented in the original text is already mediated by the direct translation, in which case even minor distortions in the mediated translation are inevitable.

References

- 1 Альжанова А.Ы. К проблеме определения стратегий при прямом и опосредованном переводе / А.Ы. Альжанова, Ш. Мажитаева, Ж.Т. Балмагамбетова // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. Филология. — 2022. — № 2 (106). — С. 26–33.
- 2 Жарылғапов Ж.Ж. Қасым Аманжолов — көркем аударма шебері / Ж.Ж. Жарылғапов, Б. Оразова // Қарағанды университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. — 2022. — № 1(105). — Б. 110–116.
- 3 Жарылғапов Ж.Ж. Қазақ әдебиетіндегі лирикалық проза / Ж.Ж. Жарылғапов, Д.Ш. Омирбекова // Қарағанды университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. — 2020. — № 2(98). — Б. 64–69.
- 4 Aubakir N. Translation Quality Assessment of popular science material (on the material of the «National Geographic» article): Juliane House’s model / N. Aubakir // Bulletin of the Karaganda University. Philology Series. — 2019. — № 4(96). — P. 30–35.
- 5 Абдуллина Н.У. Концептуалдау және категориялау мәселелері когнитивтік құрылымдар негізі ретінде / Н.У. Абдуллина, Қ.Ж. Айдарбек // Қарағанды университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. — 2019. — № 3(95). — Б. 38–42.
- 6 Assis Rosa A. Theoretical, Methodological and Terminological Issues regarding Indirect Translation: An Overview / A. Assis Rosa, H. Pięta, R.B. Maia // Translation Studies. — 2017b. — Vol. 10(2). — P. 113–132.
- 7 Landers C.E. Literary translation: A practical guide [Electronic resource] / C.E. Landers. — Clevedon, UK: Multilingual Matters, 2001. Access mode: https://www.researchgate.net/publication/307753121_Landers_Clifford_E_Clevedon_Literary_translation_a_practical_guide.
- 8 Kittel H. Interculturality and the Historical Study of Literary Translations / H. Kittel, A.P. Frank. — Berlin: Eric Schmidt, 1991. — 151 p.
- 9 Toury G.A. Lesson from Indirect Translation. Chap. 7 Descriptive Translation Studies and Beyond / G. Toury. — Amsterdam: John Benjamins Publishing, 1995. — 311 p.
- 10 Coll-Vinent S. The French connection: Mediated translation into Catalan during the interwar period / S. Coll-Vinent // The Translator. — 1998. — No 4(2). — P. 207–228.
- 11 St. André J. Routledge encyclopedia of translation studies (2nd ed.), eds. M. Baker and G. Saldanha / J. St. André // London: Routledge. — 2009. — P. 230–232.

- 12 Ringmar M. Relay translation. Handbook of translation studies (Vol. 3). Eds. Y. Gambier and L. Van Doorslaer / M. Ringmar // Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 2012. — P. 141-144.
- 13 Нелюбин Л.Л. Толковый переводческий словарь / Л.Л. Нелюбин. — 3-е изд., перераб. — М.: Флинта; Наука, 2003. — 320 с.
- 14 Семенов А.Л. Теория перевода: учеб. для студ. учрежд. высш. проф. обр. / А.Л. Семенов. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Изд. центр «Академия», 2013. — 224 с.
- 15 Жукова И.Н. Словарь терминов межкультурной коммуникации / И.Н. Жукова, М.Г. Лебедько, З.Г. Прошина, Н.Г. Юзюкович; под ред. М.Г. Лебедько и З.Г. Прошиной. — М.: Флинта; Наука, 2013. — 632 с.
- 16 Ringmar M. Roundabout Routes: Some Remarks on Indirect Translations [Electronic resource] / M. Ringmar // Selected Papers of the CETRA Research Seminar in Translation Studies, — 2007. — Access mode: <https://www.arts.kuleuven.be/cetra/papers/files/ringmar.pdf>.
- 17 Pięta H. What Do (We Think) We Know About Indirectness in Literary Translation? A Tentative Review of the State-of-the-art and Possible Research Avenues. / H. Pięta // Lleida: Punctum. 2014. — P. 15-34.
- 18 St. André J. Lessons from Chinese History: Translation as a Collaborative and Multi-stage Process. / J. St. André // TTR: Traduction, Terminologie, Rédaction. — 2010. — No 23(1). — P. 71-94.
- 19 Lie R. Indirect Translation. Encyclopedia of Literary Translation into English edited by Olive Classe. / R. Lie. — London: Fitzroy Dearborn, 2000. — P. 708-709.
- 20 Shuttleworth M. Dictionary of Translation Studies / M. Shuttleworth, M. Cowie. — Manchester: St. Jerome Publishing, 2014. — 252 p.
- 21 Нұрпейісов Ә. Соңғы парыз: Роман / Ә. Нұрпейісов. — Алматы: Жазушы, 1999. — 472 б.
- 22 Нурпейсов А. Последний долг: роман / А. Нурпейсов. Пер. с каз. Г. Бельгера, А. Ким. — М.: РИК «Культура», 2002. — 384 с.
- 23 Nurpeisov A-J. Final Respects. Translated from Russian by Catherine Fitzpatrick / A-J. Nurpeisov. — New York: Liberty Publishing House, 2013. — 412 p.

А.Ы. Альжанова, Ж.Т. Балмагамбетова, Т.Г. Бочина

Жанама көркем аударманы бейімдеудегі делдал мәтінінің рөлі

Заманауи қазақстандық аударматану қазақ көркем әдебиетін әлемдік тілдерге аудару мәселелерін өзектендіруде. Әдеби шығармаларды аударудың белсенді процесі шетелдік аудиторияның қазақ халқының ұлттық мәдениетіне, шығармашылығына, өзіндік ерекшелігіне назарын аударуға ықпал етеді. Бұл өз кезегінде қазақстандық ғалымдардың аударма теориясы саласындағы зерттеулердің жана векторын белгілейді. Алайда, кәсіби аудармашылардың болмауына байланысты қазақ тілінен ағылшын тіліне тікелей аудару қиынға соғады, осыған байланысты қазақ жазушыларының шығармалары әдетте орыс тілінен шет тілдеріне жанама аударылады. Мақалада батыстық, ресейлік және отандық ғалымдардың жанама аударманы зерттеу тарихы ұсынылған. Сонымен қатар, А. Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» роман-диалогиясы мен оның тікелей және жанама аудармаларын салыстыру әдісі арқылы аудармаларды бейімдеу тәсілдері қарастырылған. Роман қоғамның әлеуметтік мәселелерімен және кейіпкерлердің тағдырымен тығыз байланысты экологиялық апат туралы баяндайды. Сондай-ақ, мақала аясында, авторлар түпнұсқаның лингвомәдени, прагматикалық аспектілерін іске асыру тәсілдерін, қазақ тілінің көркемдік-бейнелеу құралдарын тікелей және жанама аудармалармен беру стратегиясын анықтауға тырысады. Зерттеу нәтижелері лингвистика, аударма, когнитивистика, лингвомәдениеттану, әдебиеттану саласының мамандары үшін қызықты болады.

Кілт сөздер: түпнұсқа, тікелей аударма, жанама аударма, көркем аударма, көркем проза, аударманы бейімдеу, делдал тілі.

А.Ы. Альжанова, Ж.Т. Балмагамбетова, Т.Г. Бочина

Роль текста-посредника в адаптации непрямого художественного перевода

Переводоведение современного Казахстана актуализировало проблему перевода казахской литературы на мировые языки. Активный процесс перевода литературных произведений повысил интерес иностранных читателей к национальной культуре, творчеству и самобытности казахского народа. Таким образом, это задало новый вектор для исследований казахстанских ученых в области переводоведения. Однако из-за отсутствия профессиональных переводчиков прямой перевод с казахского на английский язык всегда был проблематичным, поэтому произведения казахских писателей переводились опосредованно, как правило, с русского на иностранные языки. В настоящей статье представлена проблема определения понятия «косвенный перевод» западными, русскими и казахскими лингвиста-

ми. Авторы рассмотрели способы адаптации прямого и косвенного переводов, сравнивая их с исходным текстом романа А. Нурпеисова «Соңғы парыз». Роман из двух книг рассказывает об экологической катастрофе, переплетенной с социальными проблемами и судьбами героев. Целью статьи является выявление способов реализации лингвокультурных, прагматических аспектов оригинального текста и стратегий передачи художественных и изобразительных средств казахского языка в прямом и косвенном переводах. Результаты исследования будут интересны специалистам в области лингвистики, переводоведения, когнитивистики, лингвокультурологии, литературоведения.

Ключевые слова: исходный текст, прямой перевод, косвенный перевод, художественный перевод, художественная проза, переводческая адаптация, язык-посредник.

References

- 1 Alzhanova, A.Y., Mazhitaeva, Sh., & Balmagambetova, Zh.T. (2022). K probleme opredeleniia strategii pri priamom i oposredovannom perevode [To the Problem of Determining Strategies in Direct and Indirect Translation]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Filologiya — Bulletin of the Karaganda University. Philology Series*, 2(106), 26–33 [in Russian].
- 2 Zharylgapov, Zh.Zh., & Orazova, B. (2022). Qasym Amanzholov — korkem audarma sheberi [Kassym Amanzholov is a master of literary translation]. *Qaragandy universitetinin khabarshysy. Filologiya Seriiasy — Bulletin of the Karaganda university. Philology Series*, 1(105), 110–116 [in Kazakh].
- 3 Zharylgapov, Zh.Zh., & Omirbekova, D.Sh. (2020). Qazaq adebietindegi lirikalyq proza [The lyrical prose in the Kazakh literature]. *Karagandy universitetinin khabarshysy. Filologiya Seriiasy — Bulletin of the Karaganda University. Philology Series*, 2(98), 64–69 [in Kazakh].
- 4 Aubakir, N. (2019). Translation Quality Assessment of popular science material (on the material of the “National Geographic” article): Juliane House’s model. *Bulletin of the Karaganda University. Philology Series*, 4(96), 30–35.
- 5 Abdullina, N.U., & Aydarbek, K.Zh. (2019). Kontseptualdau zhane kategoriialau maseleleri kognitivtik qurylymdar negizi retinde [Conceptualization and categorization as basis for the formation of cognitive structure]. *Qaragandy universitetinin khabarshysy. Filologiya Seriiasy — Bulletin of the Karaganda University. Philology Series*, 3(95), 38–42 [in Kazakh].
- 6 Assis Rosa, A., Pięta, H., & Maia, R.B. (2017b.). Theoretical, Methodological and Terminological Issues regarding Indirect Translation: An Overview. *Translation Studies*, 10(2), 113–132.
- 7 Landers, C.E. (2001). Literary translation: A practical guide. Clevedon, UK: Multilingual Matters. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/307753121_Landers_Clifford_E_Clevedon_Literary_translation_a_practical_guide.pdf.
- 8 Kittel, H., & Frank A.P. (1991). Interculturality and the Historical Study of Literary Translations.
- 9 Toury, G. (1995). A Lesson from Indirect Translation. Chap. 7 In *Descriptive Translation Studies and Beyond*. Amsterdam: John Benjamins Publishing.
- 10 Coll-Vinent, S. (1998). The French connection: Mediated translation into Catalan during the interwar period. *The Translator*, 4(2), 207–228.
- 11 St. André, J. (2009). Routledge encyclopedia of translation studies (2nd ed.), eds. M. Baker and G. Saldanha. London: Routledge.
- 12 Ringmar, M. (2012). Relay translation. Handbook of translation studies (vol. 3), eds. Y. Gambier and L. Van Doorslaer. *Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins*.
- 13 Nelyubin, L.L. (2003). Tolkovy perevodcheskii slovar [Explanatory Dictionary of Translation]. Moscow [in Russian].
- 14 Semenov, A.L. (2013). Teoriia perevoda: uchebnik dlia studentov uchrezhdenii vysshego professionalnogo obrazovaniia [Translation Theory: Textbook for Students of Higher Professional Education]. Moscow [in Russian].
- 15 Zhukova, I.N. (2013). Slovar terminov mezhkulturnoi kommunikatsii [Dictionary of Intercultural Communication Terms]. Moscow [in Russian].
- 16 Ringmar, M. (2007). Roundabout Routes: Some Remarks on Indirect Translations. *Selected Papers of the CETRA Research Seminar in Translation Studies*. Retrieved from <https://www.arts.kuleuven.be/cetra/papers/files/ringmar.pdf>.
- 17 Pięta, H. (2014). What Do (We Think) We Know About Indirectness in Literary Translation? A Tentative Review of the State-of-the-art and Possible Research Avenues. *Lleida: Punctum*.
- 18 St. André, J. (2010). Lessons from Chinese History: Translation as a Collaborative and Multi-stage Process. *TTR: Traduction, Terminologie, Rédaction*, 23(1), 71–94.
- 19 Lie, R. (2000). Indirect Translation. Encyclopedia of Literary Translation into English edited by Olive Classe. London: Fitzroy Dearborn.
- 20 Shuttleworth, M., & Cowie, M. (2014). Dictionary of Translation Studies. Manchester: St. Jerome Publishing.
- 21 Nurpeisov, A. (1999). *Songy paryz [Final Respects]: Roman – Novel*. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 22 Nurpeisov, A. (2002). *Poslednii dolg [Final Respects]. Roman – Novel*. G. Belger, A. Kim. (Trans). Moscow: RIK “Kultura” [in Russian].
- 23 Nurpeisov, A-J. (2013). *Final Respects*. Translated from Russian by Catherine Fitzpatrick. New York: Liberty Publishing House.

Ш.Ш. Жалмаханов^{1*}, Т.З. Жүсіпбек¹, А.Е. Жартыбаев², З.С. Советова³

¹Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан;

²«Болашақ» академиясы, Қарағанды, Қазақстан;

³Ғұмарбек Дәукеев атындағы Алматы энергетика және байланыс университеті, Алматы, Қазақстан
(szhalmakhanov@bk.ru, zhussipbektz@buketov.edu.kz, as.zhar@mail.ru, zaure.sovetova@mail.ru)

Қазақ және тува тілдеріне ортақ лексиканың фонетикалық және семантикалық ерекшеліктері

Қазіргі түркі тілдерінің жалпы салыстырмалы грамматикасы зерттелгенмен, алыс немесе жақын туыстықтағы түркі тілдері өзара нақты грамматикалық аспектіде салыстыра қарастырылмай келеді. Сондықтан да алыс туыстықтағы қазақ және тува тілдерінің ортақ лексикасын фонетикасы мен семантикасын салыстырудың өзектілігі бар деп білеміз. Зерттеу материалы ретінде ортақ лексиканы алудың басты себебі — ортақ лексика ғана тілдердің туыстығының басты көрсеткіші. Ал ортақ лексиканың дыбыстық құрамының ұқсастығы мен айырмашылығын білу тілдердің туыстық деңгейін анықтаудың формалық, семантикалық ұқсастығы мен айырмашылығын білу мазмұндық көрсеткіші болып саналады. Нәтижесінде нақты қыпшақ-ноғай шағын тобындағы қазақ, ұйғыр тукю шағын тобындағы тува тілдерінің материалында дыбыстық және мағыналық ұқсастықтары арқылы олардың туыстығын, ерекшеліктері арқылы дербес тіл екендігі дәлелденді. Қазақ және тува тілдерінің ортақ лексикасын дыбыстық және мағыналық аспектілерде талдау арқылы туыстық деңгейі нақты фактілермен айқындалды.

Кілт сөздер: қазіргі түркі тілдері, алыс туыстықтағы тілдер, фонетикалық, семантикалық ұқсастықтар, ерекшеліктер, мазмұндық, формалық көрсеткіштер.

Kipicne

Туыс тілдер алыс туыстықтағы, жақын туыстықтағы тілдер болып бөлінетіні белгілі. Тілдер туыстығының алыс-жақындығы бір тілдік семьядағы тілдердің бұтаққа, тармаққа, топқа, шағын топқа бөліне келе бір шағын топқа жататындығымен айқындалады. Осы тұрғыдан келгенде, Н.А. Баскаковтың классификациясы бойынша, қазақ тілі батыс хун бұтағының қыпшақ тобындағы қыпшақ-ноғай шағын тобына жатып, ноғай, қарақалпақ тілдерімен ең жақын туыстықта болады. Ал тува тілі шығыс хун бұтағының ұйғыр-оғыз тобының ұйғыр тукю шағын тобына жатады [1]. Демек қазақ және тува тілдері — басқа бұтақ, басқа топ, басқа шағын топқа жататын болғандықтан, алыс туыстықтағы тілдер.

Туыс тілдер дегеніміз — көне түбір-қосымшалары ортақ, грамматикалық ережелері ұқсас тілдер. *Тақырыптың өзектілігі* алыс туыстықтағы тілдердің бір-бірінен ерекше белгілерінің фонетикалық және семантикалық аспектілерде түркітануда әлі де нақты анықталмағандығында жатыр. Фонетикалық, грамматикалық талдаулар тілдердің материалдық көрсеткіші болса, семантикалық талдаулар олардың идеялық көрсеткіші. Сондықтан да аталған тілдерді синхрондық және диахрондық тұрғыларда кешенді қарастыру қажет.

Қазақ және тува тілдеріне ортақ лексиканың фонетикалық және семантикалық ерекшеліктерін салыстырып, олардың ұқсастықтары мен ерекшеліктерін айқындаудағы *мақсат* — алыс туыстықтағы тілдердің фонетикалық, семантикалық көрсеткіштерін анықтау. Ізденіс мақсатын іске асыру үшін ортақ лексиканың түбір және туынды сөздерін: 1) фонетикалық, яғни оларды алдымен дыбыстық айырмашылығы бар, дыбыстық айырмашылығы жоқ деп бөліп, дыбыстық айырмашылығы бар сөздерді ғана талдау нысаны етеміз, түбір сөздерді бастапқы (анлаут), ортаңғы (инлаут), соңғы (аулаут) позицияларға бөлеміз, 2) семантикалық, яғни сөздердің аталмыш тілдердегі мағыналарының ұқсастығы мен ерекшелігін анықтап, қазақ сөзінің этимологиялық негізін айқындауға зер саламыз, екі тілдегі ерекшеліктері деген *міндеттерді* орындауымыз керек болады.

Түркітанудың *тарихы* түркі тілдерінің лексикасын фонетикалық, семантикалық және грамматикалық аспектілерде зерттеуден басталады. Түркі тайпаларының тілдерінің алғашқы ізденіс

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: szhalmakhanov@bk.ru

нысаны болуы араб және парсы өркениетінің орталықтарынан басталғанымен, нағыз түркітанудың отаны — Ресей. Оның басталғаны төрт ғасырдан астам уақыт болды [1; 19-29].

Қазіргі түркі тілдерінің ортақ лексикасын фонетикалық, семантикалық аспектілерде салыстыра талдауға арналған еңбектерді бірнеше топқа біріктіруге болады. Олар: этимологиялық сөздіктердің лұғаттық мақалалары [2], жалпы этимология теориясына арналған [3], түркі тілдерінің нақты топтарына [4], алтай семьясының тілдеріне арналған [5], түркі тілдерінің қазіргі немесе тарихи грамматикасына арналған монографиялар [6], оқу құралы [7], белгілі лексикалық-тақырыптық топқа жататын сөздердің этимологиясын талдаған мақалалар [8]. Тақырыптың зерттелу тарихына шолудан қазіргі түркі тілдерін өзара салыстыра қарастырудың тың жатқан ізденіс нысандары екенін байқаймыз. Сондықтан да бұл мәселе өзінің өзектілігін жоғалтқан жоқ.

Зерттеудің деректері мен әдістері

Ізденіс барысында лингвистика ілімінің көптеген әдіс-тәсілдері, амалдары, құралдары және жолдары қолданылады. Мақала қазіргі қазақ және тува тілдерінің лексикасына негізделгендіктен, жұмысымызда негізінен сипаттама, салыстыру, синхрондық, индукциялық, дедукциялық әдістер қолданылды. Екі тілдегі дыбыстық және мағыналық өзгерістер салыстырылатын, тілдік динамика тарихи процесс болғандықтан, диахрониялық әдіс те пайдаланылды. Лексикалық қорды салыстырмалы-сипаттамалы аспектіде зерттеу үшін ортақ лексиканы зерттеу материалы ретінде таңдап алынды. Себебі белгілі бір тілдерге ортақ сөздер арқылы ғана олардың формалық (фонетикалық) және мазмұндық (мазмұндық) ерекшеліктерін анықтауға болады.

Фонетикалық материалды талдау барысында дыбыстарды жіктеу (дауысты, дауыссыз), сөздің буындық құрылымына талдау (анлаут, инлаут, ауслаут), сөз түбірін дыбыстық құрамына талдау (дауысты, дауысты-дауыссыз, дауыссыз-дауысты, дауыссыз-дауысты-дауыссыз), сөзді орфографиялық талдау (фонетикалық, морфологиялық, дәстүлі принциптермен жазылуы) тәсілдері қолданылады. Салыстырылып отырған тілдерде дыбыстарды жіктеу тәсілімен оларда неше дауысты, неше дауыссыз дыбыс бар екендігі, сөздің буындық құрылымы тәсілімен басқы, ортаңғы, соңғы буын позицияларындағы ерекшелік, сөз түбірін дыбыстық құрамына талдау арқылы тілдердің түбір сөздерінің модельдері, сөзді орфографиялық талдау нәтижесінде қазақ және тува тілдерінің лингвальдық немесе лабиальдық сипаты анықталады.

Семантикалық материалды талдау барысында сөз мағынасын компоненттік талдау, сөз мағынасын комплекстік талдау, лексикалық-семантикалық, лексикалық-тақырыптық, лексикалық-грамматикалық топтарға талдау тәсілдері, этнолингвистикалық, этимологиялық талдау әдістері пайдаланылады. Салыстырылып отырған тілдерде сөз мағынасын компоненттік талдау белгілі бір лексеманың басқа туыс тілдердегі семалары, сөз мағынасын комплекстік талдау туыс тілдерге ортақ лексеманың көп мағыналылығын, қай сема қай тілде қолданылатынын анықтауға септігі тиеді.

Лексикалық-семантикалық, лексикалық-тақырыптық, лексикалық-грамматикалық топтарға талдау тәсілдері ортақ сөздердің тура, ауыспалы, туынды, сараланған мағыналарда, атайтын объектісінің өзгешелігін, қандай сөз таптарына жататындығын айқындауға жол ашады. Этнолингвистикалық талдау әдістері ортақ сөздердің атауы мен мағынасының ұлттық айырмашылықтарын салт-дәстүр, әдет-ғұрып, наным-сенімдерінің негізінде дәлелдеуге, этимологиялық талдау жекелеген сөздер мен сөз тіркестерінің құрамындағы сөздердің төркіні мен тарихын ашуда көмегі зор.

Зерттеудің материалы ретінде эксперименттік мақсатта қазақ және саха тілдеріне ортақ а, б, д дыбыстарынан басталатын 330 ортақ сөз алынды.

Талқылаулар мен нәтижелер

1. Фонетикалық талдау

Алыс туыстықтағы тілдердің ұқсастықтары мен ерекшеліктерін айқындаудың бір жолы сөз түбірлерінің дыбыстық, яғни морфонологиялық құрамымен тікелей байланысты. Тува тілінің әліппесінде 35 әріп бар [9]. Қазақ тілінде 42 әріп болса, соның 5 әрпі (ә, қ, ұ, і, е) тува тілінде жоқ. Демек тува тілінде ол дыбыстардан сөздер құралмайды. Бұдан қазақ және тува тілдеріндегі сөздердің дыбыстық құрамының әр түрлілігінен келіп дыбыстық алмасулар туындаған деген ой туындайды.

Қазақ және саха тілдеріне ортақ а, б, д дыбыстарынан басталатын 330 ортақ сөз бар. Олардың дыбыстық айырмашылығы бары 275 сөз, дыбыстық айырмашылығы жоқ сөздер 52 сөз. Дыбыстық айырмашылығы бар буындық ерекшелігі бар сөздердің әрқайсысы бастапқы (анлаут) позицияда,

ортаңғы (инлаут) позицияда, соңғы (ауслаут) позицияда ерекшеліктері бар сөздер болып бөлінеді. Дыбыстық айырмашылығы бар сөздерді 1 буынды (55 сөз), 2 буынды (145 сөз), 3 буынды (57 сөз), 4 буынды (13 сөз) сөздер деп жіктейміз.

1 буынды сөздер: а, ас, аът, дағ, бағ, баш, бе I, бег, беш, бог, бош, даш, бут I, бус I, бус II, бут, бүт, быт, дағ, дай, дал I, дал II, даң I, дап I, даш, дег, деш, дем I, дең I, дең III, дер, дил, диш, дос, дой I, дол, доң I, дөр, дөрт, дөш, дун, дус I, дус II, дуяғ, дүш I, дүш II, дүк I, дүк II, дүн, дүп, дүш, дыл, дыт, дег, даш.

2 буынды сөздер: аа, аа, аал, аар, аас, ава, авай, агар I, агар II, агла, агым, ада I, ада II, адак, адан, адығ, адыр I, адыр II, ажығ I (ажы), ажық I, азығ I, айыт, демир, кодан, албыс, алды, алдын, алыш-бериш, арбай, аргар, артыш, ары, арығ, арық, аска, атташ, ача (ачай), айттан, айттығ, аыш-чем, аяар, чорук, баар I, баар II, багла, базым, бакта, бала III, балды, балдыр, балдыр-бээжек ырак, базын, башка, башкы II, башта, баштығ, бедик, бекте, бижек, бирик, бирик-билик, билзек, билиг, болза, бопук, бөгүн, бөдей, чүрек, чечек, бөлүк, бөрү, бөзек, будук, бузук, буйла, булак, бұлан, булат, булут, бурган, бургт-сарт, бурун (бурунгу), буур, бүге, бүгү, бүдүн, бүргүт, бүрү I, быгын, былга, бышкы, бышкыр, бээр I (бер), бээр II, даван, дага, дагын, дайна, дайнам, дакпыр, далган, далгы I, далда, дамды, дамыр, дары, деге, дежик, безер/дес, демир I, деңге, деңзи, дептер, дерлик, дески, диин, дилги, дилег, дилен, дириг, довуқ, докпак, долга, долдур, долу II, дорзук, доруг, дорум, дөгер, дөжек, дугай, дуза, дузак, дуран, дүкпү, дүлей, дүндүк, дүнгүр, дүндер, дыгый, дыңна, дыра, дырбак, дырыш.

3 буынды сөздер: аартык, аарығ, агаар, агылдыр, адакта, адакташ, адактал, ада-чурт, адырык, ажыткы (ажынды), азыра, азырал, салаа, айыыр, быдаа, коргулчун, алдыы, арага (арака), аралаш, арзылаң, арттынчак, арыгла,

аытсыра, базаар, баскыыш, боогда, бораан, бугажык, бузунду, булгаар, булганыр I (булган), бурундук, буура, буурул, бүүрек, бүшкүгүр, бызаа, даалык, делегей, дакпырла, далганна, дамбала, дамбыра, дашкаар, даянгыыш, диленчи, довурак, доктаа, доозун, допчула, дорала, сөөгү, думаа, дүлгүүр, дүштеки, дырышкак, дээрбе.

4 буынды сөздер: аарыыр, ааттынчак, агарла, адырылбас, азыракчы, азыранды, айызаар, айылаар, арагачы, арыглакчы, баганала, базаарла, долагана.

1 буынды 55 сөздің басқы позициясында (анлаутта) кездесетін дыбыс алмасулар: с~з, д~т, г~у, ш~с, г~к, о~уу, у~ұ, ү~і, ы~и, а~ә, г~й, н~ң, ы~і, ы~ү, ег~и, дыбыстың қосылуы: +л, +и, дыбыстың түсіп қалуы: -ъ, -г, -с. 1 буынды сөздердің басқы позициясында ең көп кездесетін дыбыс алмасулары: д~т 33 рет, у~ұ 7 рет. 1 буындыда дауысты дыбыстардың жуан-жіңішке (а~ә, ы~и, ы~і), жуан-жуан (ы~ұ), жіңішке-жуан, жіңішке-жіңішке алмасулар жоқ. Еріндік-еріндік (о~уу, у~ұ), езулік-еріндік (ы~ұ), еріндік-езулік (ү~і), езулік-езулік (ы~и, а~ә, ы~і), дауыссыз дыбыстардың ұяң-қатаң (д~т, г~к, ш~с), қатаң-ұяң (с~з), үнді-үнді (н~ң), қатаң-қатаң, ұяң-ұяң, үнді-қатаң, қатаң-үнді ұяң-үнді алмасулары жоқ. Дауыссыздың дауыстыға г~у болып алмасуы кездеседі. Дауыстыларда ең жиі алмасатын (7 сөзде) у~ұ, дауыссыздарда д~т (33 сөзде): демек 1-буында қыпшақ тілдерінде жуан ұ дауыстысы, қатаң т дауыссызы, ұйғыр тілдерінде жіңішке у дауыстысы, ұяң д дауыссызы.

2 буынды 145 сөздің басқы позициясында кездесетін дыбыс алмасулар: а~у, г~у, ж~щ, д~т, с~к (қ~с), а~ә, ш~с, ч~ж, г~й, а~о, э~ө, е~и, ди~иі, б~п, и~ы, о~а, ө~ү, б~к, ө~е, ч~ш, у~ұ, у~о, г~к, б~м, ы~ұ, ы~і, д~ш, д~б, е~ә, и~ү, ө~о, у~ү, ү~ө, дыбыстың қосылуы: +ж, +й, дыбыстың түсіп қалуы: -ъ, -э. 2 буынды сөздердің басқы позициясында ең көп кездесетін дыбыс алмасулары: д~т 44 рет, у~ұ 11 рет. 2-буында дауысты дыбыстардың жуан-жіңішке (а~ә, ы~и, ы~і), жіңішке-жуан (ө~о), жуан-жуан (а~о, о~а, ы~ұ), жіңішке-жіңішке (е~ә, и~ү, ү~ө, ө~ү, ө~е), еріндік-еріндік (ө~ү, у~ұ, у~о, ө~о, у~ү, ү~ө), езулік-еріндік (а~у, ы~ұ, а~о, э~ө, и~ү), еріндік-езулік (о~а, ө~е), езулік-езулік (а~ә, е~и, и~ы, ы~і, е~ә), дауыссыз дыбыстардың ұяң-қатаң (д~т, ш~с, б~п, б~к, г~к), қатаң-ұяң (ч~ш), ұяң-ұяң (д~ш, д~б), қатаң-қатаң (с~к (қ~с), г~к), ұяң-үнді (б~м), үнді-үнді, үнді-қатаң, қатаң-үнді алмасулар жоқ. Дауыссыздың дауыстыға г~у болып алмасуы кездеседі. Дауыстыларда ең жиі алмасатын (11 сөзде) у~ұ, дауыссыздарда д~т (44 сөзде): демек 2-буында сөздерде де қыпшақ тілдерінде жуан ұ дауыстысы, қатаң т дауыссызы, ұйғыр тілдерінде жіңішке у дауыстысы, ұяң д дауыссызы.

3 буынды 57 сөздің басқы позициясында кездесетін дыбыс алмасулар: а~у, г~к, ы~и, оо~ө, у~ұ, б~ы, б~м, ы~ұ, д~т, а~о, ш~с, ө~ү, ү~і, э~и, дыбыстың қосылуы жоқ, дыбыстың түсіп қалуы: -а, -ъ, -ш. 3 буынды сөздердің басқы позициясында ең көп кездесетін дыбыс алмасулары: д~т 13 рет, у~ұ 5 рет. 3 буындыда дауысты дыбыстардың жуан-жіңішке (ы~и, оо~ө), жуан-жуан (а~у, у~ұ, ы~ұ, а~о), жіңішке-жіңішке (ө~ү, ү~і, э~и), еріндік-еріндік (оо~ө, у~ұ, ө~ү, ү~і), езулік-еріндік (а~у, ы~ұ, а~о), еріндік-езулік (ү~і), езулік-езулік (э~и), дауыссыз дыбыстардың ұяң-қатаң (г~к, д~т, ш~с), ұяң-үнді

(б~м), ал жіңішке-жуан, қатаң-ұяң үнді-үнді, ұяң-ұяң, қатаң-қатаң, үнді-қатаң, қатаң-үнді алмасулар жоқ. Дауыссыздың дауыстыға б~ы болып алмасуы кездеседі. Дауыстыларда ең жиі алмасатын (5 сөзде) у~ұ, дауыссыздарда д~т (13 сөзде): демек 3-буында сөздерде де қыпшақ тілдерінде жуан ұ дауыстысы, қатаң т дауыссызы, ұйғыр тілдерінде жіңішке у дауыстысы, ұяң д дауыссызы.

4 буынды 13 сөздің басқы позициясында кездесетін дыбыс алмасулар: а~у, т~к, д~й, ыг~у бір-бірден ғана кездеседі. Дыбыстың қосылуы жоқ, дыбыстың түсіп қалуы: -а, -гаа. 4 буындыда дауысты дыбыстардың езулік-еріндік (а~у), дауыссыз дыбыстардың қатаң-қатаң (т~к), ұяң-үнді (д~й), езулік-еріндік (ыг~у) алмасулар бар. Демек дауыстылардың дыбыс алмасуларының 8 түрінің 1 түрі ғана, ал дауыссыздардың дыбыс алмасуларының 8 түрінің 3 түрі кездеседі.

2 буынды 145 сөздің ортаңғы (инлаут) позициясында кездесетін дыбыс алмасулар: с~з, в~п, а~ы, р~с, м~с, д~т, д~й, д~йу, ж~ш, ыг~у, ш~с, б~п, г~к, пыш~ша ы~а, ч~к, а~е, г~лы, ш~ч, у~ы, з~с, ж~б, е~а, ж~т, у~а, ү~і, ч~ш, у~ы, л~д, у~ұ, г~х, т~к, г~к, г~ғ, кы~пек, э~е, в~б, д~ш, ыі, ж~с, г~л, ки~те, и~і, н~н, в~у, е~а, ан~бі, пү~ірік, д~к, й~з, н~д, б~н, дыбыстың қосылуы: +ы, +у, +і, +г, +е, +л, +шік, +т, +д, +н, дыбыстың түсіп қалуы: -а, -ыг, -г, -ы, -й, -е, -у, -ү, -н. Екі тілдегі үі алмасуының ортаңғы, соңғы буындарда көп кездесуін емелілік, яғни орфографиялық, орфоэпиялық мәселе деуге болады.

Қазақ және тува тілдеріндегі 2 буынды сөздердің ортаңғы позициясында ең көп кездесетін дыбыс алмасулары: д~т 8 рет, ү~і 8 рет г~к 6 рет, г~к 5 рет, г~ғ 4 рет. Ал тува тіліндегі г ұяң дауыссыздың қазақ тіліндегі ұяң ғ дауыссызына, қатаң к, қ дауыссыздарына алмасуы 15 рет кездесуі — өзінше бір ерекше заңдылық.

3 буынды 57 сөздің ортаңғы позициясында кездесетін дыбыс алмасулар: ы~у, а~у, д~й, д~т, ж~ш, з~с, г~ғ, у~а, ыг~у, а~е, г~к, ч~ш, ө~й, ү~і, к~г, ш~с, э~і, дыбыстың қосылуы: +ш, +ыс, +т, +е, дыбыстың түсіп қалуы: -д, -у, -үг, -а, -г, -о. 3 буынды сөздердің ортаңғы позициясында көп кездесетін дыбыс алмасулар: д~й 4 рет, у~ы 4 рет.

4 буынды 13 сөздің ортаңғы позициясында кездесетін дыбыс алмасулар: ы~е, з~с, к~у, дыбыстың қосылуы: +а, дыбыстың түсіп қалуы: -ы, -а, -га.

3 буынды 57 сөздің соңғы (ауслаут) позициясында кездесетін дыбыс алмасулар: ы~р а~у, ш~с, ч~ж, у~ұ, л~у, ч~с, у~ы, л~т, н~н, ш~ж, ү~і, ы~а, н~д, ч~ш, в~п, у~а, н~ң, г~к, бе~мен, дыбыстың қосылуы: +й, +т, +ы, +у, дыбыстың түсіп қалуы: -г, -ар, -ы, -а, -ыр, -ү. 3 буынды сөздердің соңғы позициясында көп кездесетін дыбыс алмасуы — у~ы 5 рет, көп кездесетін дыбыстың түсіп қалуы: -ы 5 рет, -а 7 рет. Бұл — басқа буындарда қосылу, түсіп қалуда ерекше жиі кездесетін құбылыс.

4 буынды 13 сөздің соңғы (ауслаут) позициясында кездесетін дыбыс алмасулар: ч~ш, а~е, б~м, к~у, дыбыстың қосылуы +у, дыбыстың түсіп қалуы -аар.

Түйіндей айтсақ:

1) қазақ және тува тілдеріндегі дыбыстық айырмашылығы бар 275 сөздің 1-буындарында, яғни басқы позицияларында ең жиі дыбыстық алмасулар д~т (90 рет), у~ұ (23 рет) деген түйін жасауға болады. Оның басты себебі тува тіліндегі сөз басында т қатаң дауыссызынан емес, д ұяң дауыссызынан басталуы ұйғыр-оғыз тобына жататындығымен, алғашқы буындарда қыпшақ тілдеріне қарағанда у дыбысының қолданылатындығымен байланысты;

2) басқы буында дыбыс алмасулар сөздің буын саны артқан сайын азая береді (1 буындыда 20 дыбыс алмасуы, 2 буындыда — 38, 3 буындыда — 17, 4 буындыда — 6);

3) ортаңғы, соңғы позицияларда алмасатын, қосылатын, түсіп қалатын дыбыстардың сипаты әр түрлі болады. Нақты бір дыбыстық алмасулар көп не аз деп айтуға келе қоймайды;

4) дауыстылар (жуан-жіңішке жуан-жуан жіңішке-жуан, жіңішке-жіңішке, еріндік-еріндік, езулік-еріндік, еріндік-езулік, езулік-езулік) мен дауыссыздардың (ұяң-қатаң, қатаң-ұяң, үнді-үнді, қатаң-қатаң, ұяң-ұяң, үнді-қатаң, қатаң-үнді, ұяң-үнді) барлығы 16 түрлі дыбыс алмасулары сөздің басқы буынында сөз буыны көбейген сайын азая береді.

2) Лексикалық-семантикалық талдау

Лексикалық-семантикалық талдау академик К. Мұсаев айтқандай: «Сравнительное исследование лексики играет значительную роль при решении проблемы наиболее точной и тонкой генетической классификации тюркских языков... Сравнительное исследование лексических и семантических сходжений и расхождений тюркских языков окажет несомненную услугу при установлении относительной хронологии дифференциации групп тюркских языков, при выяснении исторических условий их формирования и взаимодействия, выявит особенности автономного развития отдельных языков» [10]. Лексикалық-семантикалық талдау сонымен бірге салыстырудың нәтижесі белгілі бір

тілдің, мәселен, қазақ тілі *сөздерінің төркінін, тарихын, мән-мағынасын анықтауға* мүмкіндік береді. Оған тува және қазақ тілдеріне ортақ лексиканың семантикасын салыстыру арқылы көз жеткізейік [11–12].

Тува тіліндегі кейбір сөздер арқылы қазақ тіліндегі түбірін, бастапқы мағынасын анықтауға болады. Тува тілінде *аат* деген түбірден *аат+кыыш* «бесік, әткеншек ілгіші» деген мағыналарды, *аат+тынар* «тербелу» деген мағынаны білдіретін туынды сөздер жасалады. Демек қазақ тіліндегі *әткеншек* сөзінің түбірі *ат* болғаны. Мұндай түйін жасауымызға *ат* сөзінің түркі тілдерінде негізгі 4 мағынасы бар: жылқы, есім, лақтыру, қарумен ату. *Ат* омонимиялық-полисемиялық жұп құбылысының семантикалық өрісінің алғашқы және соңғы семалары әткеншек сөзінің бастапқы түбірі *ат* сөзі екендігіне оған «ат сияқты міну», оны «лақтырып тербету» [13; 197–200] тән болғандықтан, *ат* түбірі *әткеншек* сөзінің уәждемесі (мотивировка) бола алады. Қазақтың *ауа* сөзі тува тілінде *агаар*: ауа, ауа райы, атмосфера деген 3 мағынада қолданылады [барлық тува тіліндегі мысалдар Э.Р. Тенишева редакциясымен жарық көрген сөздіктен алынды – Ш.Ж.]. Түркі тілдерінің этимологиялық түбірлеріне екі дауысты, екі дауыссыздың қатар келуі (әсіресе қыпшақ тілдеріне) тән емес, сондықтан қазақша *ауа* сөзінің тарихи түбірі «ага», яғни *г~у* алмасуы болғанын байқаймыз. Күн райы, ауа райы климаттың ауа ағысымен (циклонмен) өзгеріп отыратыны, жылу-суу, жыл мезгілдері құбылып тұратыны ғылымнан белгілі. Оған тува тіліндегі «ағыс» мағынасында *агар* — «ағыс, ағу», *ағым* — «ағыс, ағым, ауа ағысы» деген мағынадағы сөздер қосымша дәлел бола алады. *Бала III* сөзінің «кінә», «зиян» деген мағыналары бар. Ол қазақ тіліндегі *бала+ғат* сөзінің түбірі *ме* деген ой келеді... Қазақ тіліндегі *бітік* сөзі *бітік жазу* тіркесінде ғана кездеседі. Ал тува тілінде *бижик* деген формада: 1) бітік жазу, 2) жазбаша нұсқау, 3) хат, жолдау, жазба деген көп мағыналы сөз. Демек бұл сөз қазақ тілі үшін тарихи сөз (историзм) болса, тува тілі үшін актив лексика. Тағы бір қызық факт лалагүл тува тілінде *ай* деп аталады. Латынша атауы — мартагон, яғни соғыс құдайы Мартаны туған лилия гүлі. Орысша атауы «сарана, саранка» — түркі сөзі, «сары» деген сөзден пайда болған. Бұл гүлдің шынында да баданасы, дәні, жер астындағы түйнек тұқымының түсі сары болады екен [14, Яндекс анықтағышы].

Қазақ және тува тілдерінде ортақ сөздермен қатар төркіндес, туыс халықтар ретінде олардың ұқсас әдет-ғұрып, салт-дәстүр, наным-сенімдері бар екендігін бағамдау қиын емес. Мәселен, аластауды тувалықтар «алас-алас» деп аршаның түтінімен үйді аластауды атайды екен. Тувалықтардағы мифологиялық *албыс* сөзі «дала бикеші, мыстан» деген мағынада қолданылса, қазақта жабайы адамды, сүйкімсіз, жексұрын адамды «*албасты*» (қызыл басты) деп атау бар. Содан зерттеушілер *ал* – *қызыл*, *бас+ты* «қызыл бас адам» деген этимологияға талдайды. *Буйла* тува тілінде «бұйда — түйенің мұрнына өткізілетін таяқша», ал қазақта бұл таяқшаны *мұрындық* дейді, *мұрындық* шығып кетпес үшін екі жағына тығырық (шайба секілді) бекітіледі. *Бұйда* — *мұрындыққа* желбұйдамен байланып жалғанатын жіп. Тувалықтарда түйе бес түлікке (беш чузун мал) кіреді. Ал *бурундук* сөзі «бұйда, шылбыр» мағыналарында, яғни «бұқаның не түйенің мұрнына тығылатын мұрындық таяқшасының жібі». Қазақта *мұрындық* — түйенің не бұқаның мұрнына тығылатын таяқша, *мұрындық* пен *бұйда* желбұйда деген жіңішке жіппен жалғанады. *Бұйда* деген түйенің бас жібі, шылбыр — жылқыны жетектеуге, байлауға арналған жіп. *Дүндүк (түндік)* туваша: 1) киіз үйдің түтін шығатын тесігі, мұржа, 2) астрономиялық зенит жұлдызы. Қазақша *түндік* — *мұржа* емес, күндіз жарық түсетін, таза ауа алмасу үшін жасалған шаңырақтың киіз жаппасы. Бұл тұрмыстық атауларда ортақ лексика болғанмен, олардың атайтын заттары — денотаттары әр қалай болуы мүмкін екендігін көрсетеді. Тувалықтардағы *дең III* сөзінің «ат әбзелі» деген мағына беруінен қазақ халқының *тең* сөзінің «түйе өркешінің екі жағына салмағы бірдей етіп салынатын жүк» мағынасының айырмашылығынан бұл халықтардың тұрмыс-тіршілігіндегі өзгешелікті көруге болады. Себебі қазақ атқа жүк артпайды, теңді тіпті салмайды. Тува тілінде *дең* сөзінен *деңге* (1) тең, бірдей, 2) бір мезетте, бір мезгілде, 3) бірге); *деңзи* (1) салмақ, салмақ өлшеу, 2) таразы) деген туынды сөздер жасалады. Қазақ және тува тілдеріндегі *дең/тең* сөздері тарихи түбірлес болғанымен, олардан морфологиялық формалар мен семантикалық мағыналардың жасалуы өзгеше болып келеді. Оған дәлел — *деңге/теңге* сөздерінің екі түрлі мағына беруі. Қазақ тіліндегі *теңге* «жүк арт» деген мағына берсе, тува тіліндегі «таразы» деген мағына қазақ тілінде жоқ. Жалпы түркі тілдеріне ортақ *дең/тең* сөзінің *теңге* деген валюта атауының *деньги* деген орыс сөзінің тарихи түбірі екені белгілі. *Тен/дең* сөзінің түпкі төркіні сауда-саттықтың, экономиканың негізі тауар-ақша-тауар немесе ақша-тауар-ақша қатынасының бір-біріне эквивалентті айырбасы дегенді білдіреді. Яғни тауар мен ақша секілді негізгі материалдық-қаржылық құндылықтардың бағасының тепе-тең болуы. Тува тіліндегі

дес/дез/дезер сөзінің: 1) қашу, жасырыну, 2) сырғақсу, сырттау, 3) кету, 4) дезертир болу деген мағыналары болса, қазақ тілінде без, безер деген формада «қашу, зыту», «қашаған мал» деген мағыналары бар. Орыс тіліне француз тілінен енген *дезертир* сөзінің тува тіліндегі сөзбен фонетикалық та, семантикалық жағынан да сәйкес келуі қызықты жайт...

Тува тіліндегі кейбір сөздер тіліміздің диалект сөздері мен тұрақты сөз тіркестерінің құрамындағы сөздердің семантикасын білеміз. *Аыш-чем* сөзі қазақ тіліндегі *ас-жем* деген диалект сөздің «ас, тамақ, азық» деген мағыналарды береді. Қазақ тілінде «сақ, аяншақ» деген мағынадағы диалектіде аяр болып қолданылатын сөз тува тілінде *аяар* «баяу, тыныш, жайлы», «үнді дыбыс» деген фонетикалық термин мағыналарында қолданылады. Қазақ тілінде қажетті деген мағынадағы ділгір сөзі тува тілінде *дүлгүүр* «*кілт, негізгі*» деген мағына береді екен. Қазақ және тува тілдерінде дыбыстық құрамында еш өзгешелік жоқ *дүлей* сөзі бар. Тува тілінде «*керең, саңырау*» деген мағына берсе, «*дүлей адам*» дегенде «ашушаң, дөрекі», «*дүлей боран*» деген «алай-түлей, ақ түтек қарлы боранды» айтады.

Тува тілінің материалдары қазақ тіліндегі қос сөздердің мағынасы көмескіленген немесе жоғалған сыңарларының мағынасын анықтауға септігін тигізеді. *Бүге* — тува халқында «тізілген асықтардың ортасына қойылатын асық». Формасы жағынан қазақтағы асықтың алты қалпының (бүк, шік, алшы, тәйке, омпа, сомпа) бірі *бүк* қалпымен сәйкес келеді. *Бүге* формасы қазақ тілінің «Бүгешігесіне дейін» (анық-қанығын білу) деген қос сөздің және фразалық тіркестің құрамында кездеседі. Соған қарағанда, қазақ тіліндегі *бүк, шік* деген сөздер моносиллаб ретінде тува тілінің *бүге* сөзінің көне, этимологиялық түбірі болса керек. *Дириг* (тірі) сөзінде қазақ тіліндегі *өлік-тірік* қос сөзінің көне мағынасы мен формасы сақталған. *Дом I* сөзінің тува тілінде фольклорлық мәтіндерде «дуа, дәрі-дәрмек, ішірткі» деген мағыналарынан қазақ тілінде екінші сыңары мағынасын жоғалтқан қос сөздің, яғни *ем-дом* дегендегі *дом* сөзінің түпкі мағыналарын айқындаймыз. Мұндай мысалды туваның *дорум* — *тайлақ* деген сөзінен аңғаруға болады. Қазақтың *тоқты-торым* деп жалпы ұсақ малды атайтын қос сөзіндегі *торымның тайлақ* екеніне көзіміз жетеді. Тува тілінде *бүүрек* (бүйрек) сөзінің анатомиялық атаудан басқа «қол саусақтарының ұшы» деген туынды мағынасы қазақ тілінде «*бүйрек бет*» деген тіркесте кездеседі. Бышқы сөзі: 1) сүт көбігінің майын бұлғауға арналған шағын күрек, 2) қойыртпақты араластыруға арналған төрт бұрышты не дөңгелек тақтайша, 3) поршень деген мағыналары бар. Бұл — қазақтың піскі, піспек аспабы. Ерекшелігі қазақ тілінде поршень мағынасында қолданылмайды. *Даалық, даалықта* деген сөздер аттың жүрісінің бір түрі *шоқырақ, шоқырақтау* мағыналарын береді. Ал біздің тілімізде *далақтау* формасында ғана қолданылады. Мағынасы — «*мақсатсыз әрі-бері шапқылау, біреуге ермек болу*». Ал тувалықтарда аттың жүрісінің бір түрі. Бұдан қазақша далақтаудың аттың жүрісіне ұқсатудан, ауыспалы мағынасын аңғаруға болады. *Делегей* сөзі «әлемдік, дүниежүзілік» деген мағынада, қазақ тілінде телегей теңіз — мол сумағынасында плеоназм сипаты бар. Тува тіліндегі *дақпыр* бір нәрсенің еселенуін білдірсе (беш дақпыр — бес есе), туынды етістік *дақпырла*: 1) біріктіру, 2) қайталау, 3) қайталану деген 3 мағынада болады. Ал қазақ тілінде *даңқ пен дақпырт, дақпырт қылу* деген тіркестерде қолданылып, «жалған атақ, абырой» деген мағына ғана береді. Демек бұл сөз — тува тілінде семантикалық жағынан бай сөз. *Дал II* сөзі: 1) есінен танып құлау, 2) қорқудан, шошудан мелшию, сілею деген 2 мағына берсе, қазақ тілінде «өмірде кездескен қиындықтардан шығудың жолын таба алмай қиналу» деген мағынада ғана.

Екі тілдің біріндегі жұрнақ дербес сөз (шылау), көмекші есім жалғаудың (қазақ тіліндегі көмектес септігінің грамматикалық мағынасын жеке сөз береді) қызметін атқаруы мүмкін. Мәселен, тува тіліндегі *биле* жалғаулық шылауы басқа да түркі тілдеріндегідей қазақ тіліндегі *-мен, -пен* көмектес септігінің жалғауының орнына қолданылады. Тува тілінде де көмектес септігінің жеке жалғауы жоқ. Қазақ тіліндегі теңеу жасайтын *-дей жұрнағы* туватілінде жеке сөз *дег деген шылау*: 1) сондай, ұқсас, 2) тәрізді, 3) салыстыру деген мағыналары бар. Бұл — тува тілінде қазақ тіліндегі кейбір жалғаудың көмекші есіммен (*биле – -мен, -пен* көмектес септігінің орнына), кейбір жұрнақтың (*дег – -дай, -дей* теңеу жасайтын жұрнақтардың орнына жүретіндігі) әлі де дербес лексикалық бірлік екендігінің дәлелі.

Екі тілге ортақ кейбір жұрнақтардың грамматикалық мағынасы не үстейтін лексикалық мағынасы екі түрлі болуы мүмкін. Мәселен, *-сыра* жұрнағы қазақ тілінде жағымсыз реңкте, тува тілінде жағымды реңкте айтылады. Тува тілінде *аътсыра* сөзі «атпен жүргісі келу, атқа мінгенді жақсы көру» деген мағыналарда қолданылса, қазақ тілінде бұл мағына *атқұмар* деген сөзбен

беріледі. Сонымен қатар -сыра жұрнағы қазақ тілінде жағымсыз мәнде (қызылсырау — етті сағыну, байсырау — еркекті аңсау) қолданылады.

Екі тілдің лексикасының семантикасын салыстыру барысында бір тілдегі моносемалы сөз келесі тілде полисемалы сөз немесе керісінше болуы мүмкін. *Мысалы, дем I сөзі:* 1) күш біріктіру (дем қаттыштырар), 2) ынтымақтастық, 3) көмек, қолғабыс деген мағыналарда қолданылса, қазақ тіліндегі демеу, дем беру, демеп жіберу, неологизм демеуші (спонсор) сөздері тува тіліндегі 3-мағынаға, яғни «көмек, қолғабыс» деген семаға сәйкес келеді. *Далғы I сөзі* «тері илеу» деген мағынада ғана, ал қазақ тілінде: 1) тері илейтін құрал, 2) белгілі бір мәселені талдау, 3) белгілі бір адамның жағымсыз мінез-құлқын түзетуді сөз ету деген мағыналарда қолданамыз. Бұл мысалдар түркі тілдерінің біріндегі моносемалы сөз басқа түркі тілдерінде полисемалы, немесе керісінше болуы мүмкін деген қағиданы дәйектей түседі [14]. Немесе фонетикалық ұқсас сөздердің әр түрлі мағынаны білдіреді. Мысалы, тувалықтарда *дамбыра* сөзін «дауылпаз, әйелдердің барабаны» мағынасында қолданса, қазақ тілінде ұрмалы емес, шертпелі аспап атауы. Демек қазақтың *домбыра* сөзінен дыбыстық та, мағыналық та өзгешеліктері бар.

Тұжырымдай келгенде:

1) қазақ және тува тілдеріне ортақ лексика семантикалық аспектіде полисемиялық, синонимдік қарым-қатынаста, ол бұл халықтардың географиялық мекені мен шұғылданатын кәсіп-шаруашылығымен тікелей байланысты;

2) салыстырылып отырған тілдердегі кейбір сөздердің (фразеологизмдердің, қос сөздердің, қанатты сөздер мен мақал-мәтелдердің құрамындағы) төркіні мен тарихын анықтауға, нақтылауға тілдік материал бола алады;

3) бұл тілдердегі кейбір сөздердің семантикасындағы айырмашылық олардың белгілі бір тілде негізгі, туынды, ауыспалы, диалектілік және сараланған (терминдер, профессионализмдер) мағыналарда қолданылуы мүмкін.

Қорытындылар мен тұжырымдар

1. Тува тіліндегі 1, 2, 3 буынды сөздердің буын саны қазақ тілімен салыстырғанда буын саны артатын фактілер кездеседі. Оның себебі — тува тіліндегі буындарда созылыңқы дыбыстардың қолданылуы.

2. Қазақ тіліне тән негізгі белгілер: жоғарыдағы белгілердің барлығы сақталады, араб, парсы, монғол, қытай сөздері аз кездеседі, сөз ұяң дыбыспен аяқталмайды, ж~й, т~д, ш~ч, м~б, к~г, у~о дыбыстық сәйкестіктердің негізінен алғашқысы белсенді қолданылады. Тува тілі мен қазақ тілінде ж~ш сәйкестіктері көп кездеседі.

3. Әлем тілдерінде, оның ішінде түркі тілдерінде моносиллаб сөздердің полисемалы болуы және полисиллаб сөздердің моносемалы болуы жиі кездеседі. Себебі моносиллаб сөзге жұрнақ жалғанғанда сөздің семантикалық мағынасы грамматикалық мағынасымен нақтыланып, түбір сөздің мағыналық өрісі тарылады, яғни мағына саны азайып, моносемалы болады.

4. Түркі тілдерінің біріндегі моносемалы сөз басқа түркі тілдерінде полисемалы, немесе керісінше болуы мүмкін.

5. Жалпы түркі тілдеріне фонетика тұрғысында сингармония, ассимиляция, сөз түбірі тұрғысында агглютинация, 2 дауысты, 2 дауыссыз қатар келмейді; сөйлемдік тұрғыда аналитикалық конструкциялы, себеп-салдар мазмұнында болып келеді.

6. Лексикалық-семантикалық аспектіде салыстыру барысында екі тілде ерекшеліктердің болуы ол халықтардың әдет-ғұрып, салт-дәстүр, наным-сенімдерінің әр түрлі болуымен, тарихи тұрғыда экстралингвистикалық факторлармен тікелей байланысты.

Мақала ҚР ҒЖБ-інің 2021-2023 жж. арналған қаржыландыру гранты бойынша (AP09260486) «Қазақ тілінің тарихи-лингвистикалық аспектіде дамуы (әз-Замахшиаридың «Мукаддимат әл-әдәб» сөздігі (XII ғ.) материалы негізінде)» ғылыми жобасы аясында дайындалған.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков / Н.А. Баскаков. — М.: Высш. шк., 1968. — 383 с.

- 2 Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву «Б» / Э.В. Севортян. — М.: Наука, 1978. — 349 с.
- 3 Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. Реконструкция на отдельных уровнях языковой структуры. — М.: Наука, 1989. — 207 с.
- 4 Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении (западно-кипчакская группа) / К.М. Мусаев. — М.: Наука, 1975. — 356 с.
- 5 Цинциус В.И. Задачи сравнительной лексикологии алтайских языков / В.И. Цинциус // Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков. — Л.: Наука, 1972. — 362 с.
- 6 Түймебаев Ж. Түркі тілдерінің салыстырмалы-тарихи грамматикасы. Фонетика. Морфология / Ж. Түймебаев, Г. Сағидолда, М. Ескеева. — Алматы: Қазықұрт, 2017. — 324 б.
- 7 Томанов М. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы / М. Томанов. — Алматы: Мектеп, 1992.
- 8 Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках / Л.А. Покровская. — М.: Изд-во АН СССР, 1961. — С. 11–81.
- 9 Тувинско-русский словарь / под ред. Э.Р. Тенишева. — М.: Сов. энцикл., 1968. — 648 с.
- 10 Мусаев К. Лексикология тюркских языков / К. Мусаев. — М.: Наука, 1984. — 227 с.
- 11 Кеңесбаев І. Фразеологиялық сөздік / І. Кеңесбаев. — Алматы: Арыс, 2007. — 800 б.
- 12 Қайдар Ә. Қазақ тіліндегі қос сөздер. Зерттеу және сөздік / Ә. Қайдар. — Алматы: Сардар, 2013. — 456 б.
- 13 Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков / Э.В. Севортян. — М.: Наука, 1974. — 767 с.
- 14 Zhalmakhanov Sh.Sh. On the polysemantic phenomenon of the general vocabulary of Turkic monuments and languages [Electronic resource] / Sh.Sh. Zhalmakhanov, A.B. Salkynbay / Bulletin of the Kazakh National University. Philology. — 2022. — No 2. — Retrieved from <https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v1867i2.05>.

Ш.Ш. Жалмаханов, Т.З. Жүсіпбек, А.Е. Жартыбаев, З.С. Советова

Фонетические и семантические особенности общей лексики казахского и тувинского языков

Общая сравнительная грамматика современных тюркских языков изучена достаточно, а тюркские языки дальнего или близкого родства между собой еще не были объектом исследования в конкретном грамматическом аспекте. Поэтому мы считаем актуальным сравнить общую лексику казахского и тувинского языков дальнего родства в фонетическом и семантическом плане. Основная причина получения общей лексики в качестве материала исследования заключается в том, что только общая лексика является главным показателем родства языков. Определение сходства и различия звукового состава общей лексики считается формальным показателем, а выявление семантического сходства и различия — содержательным в выявлении уровня родства языков. В результате мы убедились в том, что на материалах языков: казахского, который относится к кипчакско-ногайской подгруппе, и тувинского, который относится к туюк-уйгурской подгруппе, их звуковое и смысловое сходства являются родственностью, а особенности — доказательство того, что они являются самостоятельными языками. Анализируя общую лексику казахского и тувинского языков в звуковом и смысловом аспектах, уровень родства определялся конкретными фактами.

Ключевые слова: современные тюркские языки, языки дальнего родства, фонетические, семантические сходства, особенности.

Sh.Sh. Zhalmakhanov, T.Z. Zhussipbek, A.E. Zhartybaev, Z.S. Sovetova

Phonetic and semantic features of the common vocabulary of the Kazakh and Tuvan languages

The general comparative grammar of modern Turkic languages has been studied enough, and the Turkic languages of distant or close relationship to each other have not yet been the object of study in a specific grammatical aspect. Therefore, we consider it relevant to compare the general vocabulary of the Kazakh and Tuvan languages of distant kinship with phonetics and semantics. The main reason for obtaining a common vocabulary as a research material is that only a common vocabulary is the main indicator of the kinship of languages. And knowledge of the similarities and differences in the sound composition of the general vocabulary is considered a meaningful indicator of identifying formal, semantic similarities and differences in determining the level of kinship of languages. As a result, we will be convinced that, based on the material of the Kazakh and Uighur Tuky languages in a specific Kipchak-Nogai subgroup, the Tuvan language is an independent language, through sound and semantic similarity, through features. Analyzing the general vocabulary

of the Kazakh and Tuvan languages in sound and semantic aspects, the level of kinship was determined by specific facts.

Keywords: modern Turkic languages, languages of distant kinship, phonetic, semantic similarities, features.

References

- 1 Baskakov, N.A. (1968). *Vvedenie v izuchenie tiurkskikh yazykov* [Introduction to the study of Turkic languages]. Moscow: Vysshaia shkola [in Russian].
- 2 Sevortyan, E.V. (1978). *Etimologicheskii slovar tiurkskikh yazykov: Obshchetiurkskie i mezhtiurkskie osnovy na bukvu "B"* [Etymological dictionary of Turkic languages: Common Turkic and inter-Turkic bases with the letter "B"]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 3 (1989). *Sravnitelno-istoricheskoe izuchenie yazykov raznykh semei. Rekonstruktsiia na otdelnykh urovniakh yazykovoi struktury* [Comparative historical study of languages of different families. Reconstruction at separate levels of the language structure] Moscow: Nauka [in Russian].
- 4 Musaev, K.M. (1975). *Leksika tiurkskikh yazykov v sravnitelnom osveshhenii (zapadno-kipchakskaia gruppa)* [The vocabulary of the Turkic languages in comparative illumination. (Zapadno-kipchak group)]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 5 Tsintsius, V.I. (1972). *Zadachi spravnitelnoi leksikologii altaiskikh yazykov* [Tasks of explanatory lexicology of the Altai languages]. *Ocherki sravnitelnoi leksikologii altaiskikh yazykov — Essays of comparative lexicology of the Altai languages*. Lenin-grad: Nauka [in Russian].
- 6 Tuimebayev, Zh., Sagidolda G., & Eskeeva, M. (2017). *Turki tilderining salystymaly-tarikhi grammatikasy. Fonetika. Morfologijia* [Comparative historical grammar of Turkic languages. Phonetics. Morphology]. Almaty: Qazyqurt [in Kazakh].
- 7 Tomanov, M. (1992). *Turki tilderining salystymaly grammatikasy* [Comparative grammar of Turkic languages]. Almaty: Mektep [in Kazakh].
- 8 Pokrovskaya, L.A. (1961). *Terminy rodstva v tiurkskikh yazykakh* [Kinship terms in the Turkic languages]. Moscow: Publishing House of the USSR Academy of Sciences [in Russian].
- 9 Tenisheva, E.R. (Eds.). (1968). *Tuvinsko-russkii slovar* [Tuvan-Russian dictionary]. Moscow: Soviet Encyclopedia [in Russian].
- 10 Musayeva, K. (1984). *Leksikologiya tiurkskikh yazykov* [Lexicology of the Turkic languages]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 11 Kenesbayev, I. (2007). *Frazeologialyq sozdik* [Phraseological dictionary]. Almaty: Arys [in Kazakh].
- 12 Kaidar, A. (2013). *Qazaq tilindegi qos sozder. Zertteu zhane sozdik* [Double words in the Kazakh language. Research and vocabulary]. Almaty: Sardar [in Kazakh].
- 13 Sevortyan, E.V. (1974). *Etimologicheskii slovar tiurkskikh yazykov* [Etymological dictionary of Turkic languages]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 14 Zhalmakhanov, Sh.Sh., & Salkynbay, A.B. (2022). On the polysemantic phenomenon of the general vocabulary of Turkic monuments and languages. *Bulletin of the Kazakh National University. Philology*, 2. Retrieved from <https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v1867i2.05>.

S. Kim*

*Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan
(E-mail: ms.wha@mail.ru)*

Discursive Practice as the Basis for the Modern Theory of Literary Translation

The purpose of this article is to consider the issues of literary translation as a practice that is not only linguistic or intercultural, but has a discursive ontology. Currently, translation theory is moving away from the analysis of translation only in the dimension of working with text, moving towards analysis in the volumetric dimension of the contextual content of the meaning transferred to a different language and culture. Translation, as a practice, can itself become the starting point that generates discourse, while involving many linguistic and extralinguistic factors. In the process of this study, methods such as bibliographic analysis were used to determine the degree of study of the topic, as well as an analysis of discursive translation practice. It is the approach to translation from the point of view of discourse that allows us to move away from the rigid dilemma associated with translatability or untranslatability. In result, it's possible to conclude, that discursive practice allows us to look at translation as a dynamic process in which the narrative unfolds on several levels at once, which means that there is no longer a critical need to determine the quality of translation only by questions of achieving equivalence.

Keywords: translation theory, linguistic theory, discourse, literary translation, discursive practice, translation approaches, discourse analysis.

Introduction

Since literary translation is a complex process of extracting and transferring context and meanings, in which not only linguistic, but also extralinguistic factors sometimes play a decisive role, it is necessary to turn to the discursive component of translation practice for an even deeper analysis of the stages of the translation process. We are interested in the concept of discourse, which exists in linguistic science, but is not limited only to this area. We would also like to find out how exactly the consideration of a literary text from a discursive perspective can enrich and expand the translator's tools and help him achieve the maximum disclosure of the meaning of the original text, which can then be transferred to a foreign language and cultural reality without critical losses.

Attention to such aspects of translation that analyze the very activity of the translator, in particular, referring to the mechanisms of interpretation, meaning explication, evaluative perception and decision-making in the interaction between the linguistic personality of the translator and the meaning of the literary text, is intensified in modern linguistics. After all, it ultimately depends on the translator how transparent and unchanged will stay the meaning at the moment it reaches the main addressee.

We should remember that translation, as the operation of sign systems, in itself has a semiotic essence. At the same time, in the institutes of the CIS and in Western scientific institutions we can observe significant differences in the approaches of translation theory researchers to translation problems from the point of view of semiotics. Researchers in the post-Soviet space tend to rely on the provisions of classical semiotics, starting with the provisions of structuralism, while Western theorists demonstrate commitment to new paradigms and rely on the principles of discursive semiotics.

Here it seems appropriate to mention the statement of Yu. Lotman in relation to a work of art, in which the scientist, characterizing art as a whole, notes its two main aspects:

- the fact that art “knows life, using the means of its display”, indicates, in turn, that
 - “knowledge in art is always associated with communication and with the transfer of information”,
- which means that the author, when creating a work, “always has in mind some kind of audience” [1, 29].

This view once again confirms that the process of creating and transferring meanings cannot be considered only in one dimension, but the presence, position and communicative situation of all participants should be taken into account, including the addressee of the message of the text, and the text itself as a full-fledged participant.

* Corresponding author's e-mail: *ms.wha@mail.ru*

Research materials and methods

E. Benveniste, initiating the development of a linguistic understanding of discourse, referred to the fact that linguistics as a science is distinguished by the presence of meaning, which is an “elusive” element, and it’s “subjective, not amenable to classification” [2, 41]. Without giving a complete interpretation at that time, E. Benveniste, however, introduces the influence of the human factor into linguistics, suggesting that discourse should be understood as an “empirical object”, living and voluminous, that is, something more than a simple “sum of phrases” [3, 124]. Continuing this thought, Benveniste gives to the language the place of an instrument of mediation, with the help of which linguistics, as a link, organizes cooperation between many other humanities. To do this, linguistics must “clarify the method used to study and emotional content”, while it is the language that serves as “a mean of expressing the emotional content” [2, 45]. Moreover, Benveniste not only tries to define and give the concept of discourse, but also reflects on the method associated with its application, indicating that it should use data from other sciences, such as psychology, that is, include observation and analysis.

In Van Dyck's definition, discourse is a “complex communicative event”, while its complexity is ensured by the inclusion, in addition to the text, of extralinguistic factors that are extremely important and “necessary for understanding the text” [4, 7]. Thus, discourse is “a speech flow, a language in its constant movement”, and in this flow, which incorporates many factors (historical background, social norms, public and private attitudes, personal position of communicants), “the mentality and culture are reflected, both national and universal, and individual, private” [5, 47].

We can also recall the definition of Yu.S. Stepanov, who calls discourse “a language in a language”, and thus gives it the place of a “special world”, a specific social phenomenon that is distinguished by its own rules [6, 45].

With all the variety of definitions that discourse, as an interdisciplinary phenomenon, is assigned in various scientific fields, it still seems possible to single out an invariant meaning. Many definitions of discourse come together at the point where discourse is understood as “speech in action”: that is, it takes into account the fact that human speech and the texts created with its help cannot be perceived in isolation from the universal human factors that accompany the process of generating these texts. Moreover, the main purpose of discourse is not only to convey meanings at all levels. High priority is given to the main goal, namely the achievement of understanding in the process of dialogues or polylogues between all communicants. It is understanding that creates a holistic communicative case from a single text. Moreover, it is precisely the focus on achieving mutual understanding that makes discourse the central crossroads at which the interests of many sciences meet, including linguistic ones. [7, 10].

Here it should be noted that in this study we set the task not only to consider discourse as a phenomenon, but also to apply a discursive prism in relation to translation. Studying and analyzing the research literature and various comments and statements of researchers regarding discourse as an ontological and practical basis for the theory and practice of literary translation, we set ourselves the task of tracing the trend of forming a new approach to translation studies based on a lively and changeable dialogue between participants in the translation process.

Results and their discussion

Consideration of linguistic processes through the concept and process of formation and development of various types of discourses is no longer a new phenomenon. On the other hand, given the interdisciplinary and multi-vector nature of the concept of discourse, researchers discover new facets of its application as a base and as a method for various types of practices, including translation.

Taking into account the fact that translation acts as a process of intercultural and interlingual communication, the discursive factor implies that the communicants will initially have some points of contact in the most background areas, in particular, common cultural values, which will ensure their common interest in the topic under consideration and will allow them to come to a conclusion, understanding of meaning even in the absence of exact equivalents. The translator must certainly take into account the discursive component of translation in the decision-making process.

N.S. Avtonomova, in the course of working on translations of French-language texts, offers a number of internal observations expressed in the form of translational reflections, and comes to the conclusion that all cultural factors in translation, the so-called “atoms of culture”, are in fact not “indivisible” and in fact “fit into the context of speech or discursive practices”. Thus, when translating Foucault's texts, the translator

came to the conclusion that discourse in the understanding of the philosopher does not directly belong to the sphere of the logical or proper linguistic, but represents a kind of common field for the interaction of language and cognition. Discursive practices not only do not exclude the inclusion of other types of social practice, but, on the contrary, rely on such inclusion, referring to the study of relationships with them [8, 26].

Analyzing the translation discourse, L. Kushnina and E. Alikina fill it with a different meaning, arguing that “translation discourse can take on different forms” and that “one of the forms of its manifestation is the translation space, which includes six fields: three fields of subjects of translation communication (author, translator, recipient) and three text fields (meaningful, energetic, phatic)” [9, 47]. Such a model of the translation space is proposed, in each field of which “its own meanings are formed (factual, modal, reflective, emotive-empathic, cultural, individually-figurative)” [ibid.].

It is quite understandable that the practice of translating literary texts with an emphasis on the discursive factor has historically become more widespread at a time when exclusively linguistic methods have already shown themselves to be insufficiently valid for translation that requires taking into account extralinguistic factors. There was a need to understand the background environment that accompanies the process of creating and perceiving texts and their meanings, the need for translators to apply not only knowledge of the language, but also translation empathy, to develop a sense of the situation and the ability to interpret and represent possible reactions of communicants, whose values and norms based on specific cultural codes. Moreover, working with literary texts set the translators the task of conveying not only the ethnic-cultural, historical or geographical value of the translated works, but also transferring the linguistic elements that formed the aesthetics of the text as unharmed as possible.

The use of discourse analysis in the process of translating a literary text allows the translator not only to accurately convey the linguistic content, but also to “revive” the text by understanding and transferring the specific levels of behavior and experiences of the characters in the story. Due to the fact that the translator manages to preserve the background atmosphere, the addressee gets access to deeper meanings, and in this case we can talk about the transfer of all levels of content, which contributes to the achievement of the main goal of the discourse — to ensure understanding between the participants in communication.

If we consider the discursive approach to translation as a multi-stage practice, it is necessary to single out a sequence of a number of steps in it. First of all, the translator works with general information that is supplied in the source text, which means that at this stage the translator himself acts as a reader and addressee. This stage is often undeservedly deprived of the attention of researchers in the field of translation didactics, although, in fact, it is the key one. Achieving an understanding between the author and the translator is paramount in order to ensure that an understanding is reached between the author and the final recipient of the text. Thus, here we are dealing with the type of information that can be called the “discourse-forming reality of the author” [10, 26].

The next task for the translator will be to search for invariant concepts and fragments of the text, which initially helped him to get an idea of the main ideas and images of the text, and select the most important among them — that is, those that will help the reader of the translation to immerse himself in the content. Such “nodal” components of the text will allow in the future not only to understand the text, but also to reason about it.

The final step, as a rule, is the technical work to find equivalents and the subsequent selection of strategies for working with specific non-equivalent vocabulary, the proper design of creative and aesthetic means, and the transfer of the author's style.

Based on the semantic openness of the basic concept, we believe it is possible to offer the following interpretation of the “translation discourse”, the content of which can be represented as a combination of the following six components:

- (1) translation paradigms in their current and retrospective state;
- (2) interlingual translation technique: models, principles, means and methods;
- (3) corpora of translation texts, as well as formed corpora of parallel texts of originals and translations in different combinations of language pairs, regardless of the time of creation of translations;
- (4) translation practices, including the legal status of translators involved in different industry practices, code(s) and principles of ethics, translator forums;
- (5) diversified educational infrastructure
- (6) socio-cultural context of interaction between translators, editors, employers and recipients of the translation product [11, 137].

As K. Littau notes, in the age of postmodernity we can no longer perceive translation as a thoughtless copying or reproduction of the original, but on the contrary, translation turns into a process of transformation of conceptual content, moreover, the translator often recreates the original in all of its “plural” understandings and interpretations. That means translator works with the original meaning as with multilayered and continuously developing phenomenon [12, 435].

Such an approach helps to look at translation as a kind of conditional crossroad, where the paths of multiple meanings diverge. This perception implies that the original text itself is no longer inviolable and the translator's intervention in it is legalized.

Earlier researchers have already spoken about such intervention of the translator. For example, representatives of the Skopos theory spoke about the overthrow of the original from the throne (“dethroning”), relying on the emphasis on the pragmatics of the text (meaning, that the aim justifies the means)

Here we must understand that a discursive approach to the text does not mean the legalization of an absolutely free translation, depending on the personal preferences of the translator. On the contrary, the discourse asks questions: “Why is it written this way and not otherwise?” or “Why were these words chosen in this order?” That is, the discursive approach involves a holistic and comprehensive analysis of both the structure of the original text and the way it is presented, the communicative task, style, rhetorical constructions used, etc.

Conclusion

The very nature of the linguistic sign in the function, that the literary text implements, implies the passage of meaning through the process of interpretation. No translation is completely identical to the original, since it goes through understanding and interpretation, carried out in accordance with the conscious or unconscious intention of the translator and his understanding of the original text. The translator voluntarily or involuntarily becomes one of the communicants in the polylogue between the author of the original text, its interpreter and the addressee. At the same time, different shades of meaning will be dictated by the author's intention, deep meanings, perception, cultural background, personal experience and memory of generations for each of the participants. At the same time, the activity of a literary translator has a specific nature, since the translator acts not just as a mediator in the process of implementing intercultural contact, but creates a new piece, that can be considered valuable by the standards of the receiving culture, so translator acts as a co-author when creating a new fact of literary reality.

At that point it's crucial to understand, that practice of literary translation is predominantly built on a discursive basis, because it is precisely when working with literary texts that it is important to achieve such a result in which the reader, when reading or otherwise perceiving the translation, has the feeling of a personal meeting with both the narrator and the characters of the work, and in his perception and consciousness, scenes are recreated, the atmosphere, symbolism and content of which are closest to the atmosphere, symbolism and content of the scenes described in the original language. Thus, the translator is responsible in some sense to incarnate, merge with the author or temporarily become his full-fledged representative.

A significant difference in the discursive activity of a translator of fiction lies precisely in the process of co-authorship with the original author, while maintaining the goal of achieving a “meeting” of the author with his reader. At the same time, the work created by the translator can be independent in the understanding of the perceiving culture. To solve problems related to the discursive nature of literary translation, the translator performs a number of operations based on selected strategies, the choice of which, on the one hand, may seem arbitrary, and, on the other hand, is determined both by the norms and specifics of the host culture and by the individual priorities of the translator.

The equivalence of a translation in its standard sense is perceived as a criterion for the compliance of the translation text with the author's intention. But from the standpoint of semiotics, such equivalence is difficult to achieve due to the fact that we must recognize the subjectivism and relativity of the translational projection of the original. The translated text exists only as long as it is placed in a specific translation situation and connected to the understanding and perception of the reader or listener, that is, at the moment of dialogue with the recipient. The concept of adequacy is also based on the assumption that there is content in the text, the message of which can be successfully and smoothly combined with the author's intention, but we understand that this condition is extremely difficult to meet.

Thus, the relative possibility of achieving a hypothetical level of equivalence and adequacy in the process of translation is directly related to the level of compatibility of the discursive environments of the author, translator and reader. In this case, the consideration of translation practice from the point of view of

discourse allows us to move away from the plane of context into a living and dynamic dimension of meaning, its development and transfer.

References

- 1 Лотман Ю.М. и тартуско-московская семиотическая школа / изд. А. Кошелев. — М.: Гнозис, 1994. — 560 с.
- 2 Бенвенист Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист. — М.: Прогресс, 1974. — 448 с.
- 3 Гийому Ж. О новых приёмах интерпретации, или Проблема смысла с точки зрения анализа дискурса / Ж. Гийому, Д. Мальдидье // Квадратура смысла. — М.: Прогресс, 1999. — С. 124–136.
- 4 Ван Дейк Т.А. Язык. Познание. Коммуникация / Т.В. Ван Дейк. — М.: Прогресс, 1989. — 310 с.
- 5 Ван Дейк Т.А. К определению дискурса / Т.В. Ван Дейк. — Л.: Сэйдж пабликэйшенс, 1998. — 384 с.
- 6 Степанов Ю.С. Альтернативный мир. Дискурс, факт и принцип причинности // Язык и наука конца XX века: сб. ст. / под ред. Ю.С. Степанова. — М.: Изд-во РГТУ, 1995. — 432 с.
- 7 Гураль С.К. Художественный текст как объект перевода с использованием дискурсивного анализа [Электронный ресурс] / С.К. Гураль, Г.И. Петрова, И.И. Травина, О.С. Головоко // Вестн. ПНИПУ. Проблемы языкознания и педагогики. — 2019. — № 1. — С. 10–24. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/hudozhestvennyy-tekst-kak-obekt-perevoda-s-ispolzovaniem-diskursivnogo-analiza/viewer>
- 8 Автономова Н.С. Мишель Фуко и его книга «Слова и вещи» / Н.С. Автономова // Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. — СПб., 1994. — С. 5–23.
- 9 Кушнина Л.В. Система оценки качества устного последовательного перевода в свете теории гармонизации / Л.В. Кушнина, Е.В. Аликина // Вестн. Перм. ун-та, 2010. — Вып. 4(10). — С. 46–51.
- 10 Голованева М.А. Когнитивно-дискурсивный метод анализа художественного драматургического текста / М.А. Голованева // Междунар. науч.-исслед. журн. — 2016. — № 5(47). — Ч. 2. — С. 26–28.
- 11 Власенко С.В. Переводческий дискурс: дилеммы унификации и определения понятия / С.В. Власенко // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 22. Теория перевода. — 2015 — № 2. — С. 124–144.
- 12 Littau K. Translation in the Age of Postmodern Production: From Text to Intertext to Hypertext. — Baker M. (Ed.). *Creational Readings in Translation Studies*. — Routledge, New York, 2010. — P. 435–448

С.К. Ким

Көркем аударманың қазіргі теориясының негізі ретіндегі дискурсивтік тәжірибе

Мақаланың мақсаты — көркем аударма мәселелерін тек лингвистикалық немесе мәдениетаралық ғана емес, дискурсивті онтологиясы бар тәжірибе ретінде қарастыру. Қазіргі уақытта аударма теориясы аударманы тек мәтінмен жұмыс істеу өлшемінен қарастыратын талдаудан алшақтап, басқа тіл мен мәдениетке ауысқан мағынаның контекстік мазмұнын көлемдік өлшемде талдауға бет бұруда. Аударма тәжірибе ретінде көптеген лингвистикалық және экстралингвистикалық факторларды қамтитын дискурсты тудыратын бастапқы нүкте бола алады. Зерттеу барысында тақырыптың зерттелуін анықтау үшін библиографиялық талдау, сонымен қатар дискурсивті аударма тәжірибесін талдау сияқты әдістер қолданылды. Бұл дискурс тұрғысынан аудармаға деген көзқарас аудару мүмкіндігі немесе мүмкін еместігіне байланысты қатаң дилеммадан арылуға мүмкіндік береді. Нәтижесінде дискурсивті тәжірибе аударманы баяндау бірден бірнеше деңгейде өтетін динамикалық процесс ретінде қарастыруға мүмкіндік берді, бұл енді тек эквиваленттілікке қол жеткізу сұрақтары арқылы аударма сапасын анықтаудың сыни қажеттілігінің жоқтығын білдіреді деп қорытынды жасауға болады.

Кілт сөздер: аударма теориясы, лингвистикалық теория, дискурс, көркем аударма, дискурсивтік тәжірибе, аударма тәсілдері, дискурсивтік талдау.

С. Ким

Дискурсивная практика как основание современной теории художественного перевода

Целью настоящей статьи является рассмотрение вопросов художественного перевода как практики, которая является не только лингвистической или межкультурной, но и имеет дискурсивную онтоло-

гию. В настоящее время переводческая теория отходит от анализа перевода только в измерении работы с текстом, перемещаясь к анализу в объемном измерении контекстного содержания смысла, переносимого в иной язык и культуру. Перевод, как практика, способен и сам становится отправной точкой, порождающей дискурс, при этом вовлекая множество лингвистических и экстралингвистических факторов. В процессе данного исследования применялись такие методы, как библиографический разбор с целью определения изученности темы, а также анализ дискурсивной переводческой практики. Именно подход к переводу с точки зрения дискурса позволяет отойти от ригидной дилеммы, связанной с переводимостью или непереводимостью. В результате можно сделать вывод о том, что дискурсивная практика позволяет взглянуть на перевод как на динамичный процесс, в котором нарратив разворачивается сразу на нескольких уровнях, а значит, уже нет критической необходимости определять качество перевода только вопросами достижения эквивалентности.

Ключевые слова: теория перевода, лингвистическая теория, дискурс, художественный перевод, дискурсивная практика, переводческие подходы, дискурсивный анализ.

References

- 1 Koshelev, A. (Ed.). (1994). Lotman Yu.M. i tartusko-moskovskaia semioticheskaia shkola [Lotman Yu.M. and Tartu-Moscow semiotic school]. Moscow: Gnozis [in Russian].
- 2 Benvenist, E. (1974). Obshchaia lingvistika [General linguistics]. Moscow: Progress [in Russian].
- 3 Giōmu, Zh., & Maldide, D. (1999). O novykh priemakh interpretatsii, ili Problema smysla s tochki zreniia analiza diskursa [On new methods of interpretation, or the problem of meaning from the point of view of discourse analysis]. Moscow: Progress [in Russian].
- 4 Van Deik, T.A. (1989). Yazyk. Poznanie. Kommunikatsiia [Language, Cognition. Communication]. Moscow: Progress [in Russian].
- 5 Van Deik, T.A. (1998). K opredeleniiu diskursa [To the definition of discourse]. London: Sage publications.
- 6 Stepanov, Yu.S. (Ed.). (1995). Alternativnyi mir. Diskurs, fakt i printsip prichinnosti [Alternative world. Discourse, fact and principle of causality]. *Yazyk i nauka kontsa XX veka — Language and science of the end of the twentieth century*. Moscow: RGGU [in Russian].
- 7 Gural, S.K., Petrova, G.I., Travina, I.I., & Golovko, O.S. (2019). Khudozhestvennyi tekst kak obekt perevoda s ispolzovaniem diskursivnogo analiza [Literary text as an object of translation using discursive analysis]. *Vestnik Permskogo Natsionalnogo Issledovatel'skogo Politekhnikheskogo Universiteta. Problemy yazykoznavaniia i pedagogiki — Bulletin of the Perm National Research Polytechnic University. Problems of linguistics and pedagogy*, 1, 10–24. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/hudozhestvennyy-tekst-kak-obekt-perevoda-s-ispolzovaniem-diskursivnogo-analiza/viewer> [in Russian].
- 8 Avtonomova, N.S. (1994). Mishel Fuko i ego kniga “Slova i veshchi” [Michel Foucault and his book “Words and things”]. *Fuko M. Slova i veshchi. Arkheologiya gumanitarnykh nauk — Foucault M. Words and things. Archeology of the Humanities*, 5–23. Saint Petersburg [in Russian].
- 9 Kushnina, L.V., & Alikina, E.V. (2010). Sistema otsenki kachestva ustnogo posledovatel'nogo perevoda v svete teorii garmozatsii [The system for assessing the quality of consecutive interpretation in the light of the theory of harmonization]. *Vestnik Permskogo universiteta — Bulletin of the Perm University*, 4(10), 46–51 [in Russian].
- 10 Golovaneva, M.A. (2016). Kognitivno-diskursivnyi metod analiza khudozhestvennogo dramaturgicheskogo teksta [Cognitive-discursive method of analysis of artistic dramatic text]. *Mezhdunarodnyi nauchno-issledovatel'skii zhurnal — International Research Journal*, 5(47), 2, 26–28 [in Russian].
- 11 Vlasenko, S.V. (2015). Perevodcheskii diskurs: dilemmy unifikatsii i opredeleniia poniatii [Translation discourse: dilemmas of unification and definitions of the concept]. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 22. Teoriia perevoda — Bulletin of Moscow University, Ser. 22. Translation theory*, 2, 124–144 [in Russian].
- 12 Littau, K. (2010). Translation in the Age of Postmodern Production: From Text to Intertext to Hypertext. In: Baker, M., Ed., *Critical Readings in Translation Studies*, Routledge, New York, 435–448.

О.А. Радчук*, А.Е. Абдибекова

Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
(E-mail: olyaradchuk@mail.ru, aikumisab@gmail.com)

Концепты «Небо» и «Аспан» в русской и казахской лингвокультуре

В статье рассмотрены концепты «Небо» и «Аспан» в русской и казахской лингвокультуре. Авторами проанализированы характерные особенности этих концептов, выявлены их основные признаки, сходные и отличительные черты. По итогам сравнительно-сопоставительного анализа лексикографических источников (этимологических, толковых словарей), паремий и устойчивых выражений в русском и казахском языках показано, что исследуемые концепты обладают схожими признаками («недосягаемость», «неожиданность», «теологический», «счастье», «высокомерие», «противоположность»), характерными для рассматриваемых лингвокультур. Наряду со схожими признаками, выявлены признаки «благоразумие, здравый смысл», «доблесть, мужество», «неуместное торопливое суждение», «страх», «ссора, брань», «равенство», которые встречаются только в одной из культур. Доказано, что каждый из исследуемых концептов отображает характерный, свойственный только ему национальный признак.

Ключевые слова: концепт, лингвокультура, дефиниционный анализ, сравнительно-сопоставительный анализ, понятийный признак.

Введение

Через язык возможно понимание духовной природы человека. По мнению В.А. Масловой, язык представляет собой факт культуры. Язык является составной частью культуры, которую мы наследуем от наших предков; под языком понимают основной инструмент, посредством которого мы усваиваем культуру; язык относится к важнейшему из всех явлений культурного порядка [1; 62]. В данном исследовании была предпринята попытка раскрыть особенности концептов «Небо» и «Аспан» в русской и казахской языковой картине мира.

Цель статьи заключается в описании языковых способов выражения концептов «Небо» и «Аспан» в русской и казахской лингвокультуре и в выявлении их понятийных признаков.

Задачами статьи являются рассмотрение особенностей вербализации концептов «Небо» и «Аспан» на основе лексикографических источников, выявление основных признаков упомянутых выше концептов, а также их сходные и отличительные черты путем сравнительно-сопоставительного анализа.

Методы и материалы

Под концептом, с точки зрения ученого С.Г. Воркачева, понимается операционная единица мысли, единица коллективного знания, связанная с высшими духовными сущностями, выраженными в языке и содержащими специфику этнокультуры [2; 275].

М.В. Пименова дает определение концепту как совокупности закрепленных признаков, описывающих фрагмент мира или части такого фрагмента. Под концептом ученый понимает некое представление о фрагменте мира или части такого фрагмента со сложной структурой, которая выражается разными группами признаков [3; 126].

Многие ученые выделяют основополагающие подходы в изучении концептов в современной лингвистике, в основе которых лежит принцип антропоцентризма [4, 5].

Среди работ по изучению концептов ученые исследуют концепты с позиции лингвокогнитивного подхода [6, 7].

Лингвокультурологический подход к изучению концептов позволяет выявлять специфическую логику, характерную для носителей различной лингвокультуры [8].

По мнению В.А. Масловой, следует соотносить культурные концепты с именами абстрактных понятий, содержащих культурную информацию, прикрепленную к понятийному ядру.

* Автор-корреспондент. E-mail: olyaradchuk@mail.ru

Анализируя концепты «Небо» и «Аспан» в языковой картине мира нации, не обходится без внимания мнение В.А. Масловой, которая считает, что язык нужно рассматривать в системе «язык–человек–Бог–космос–культура». В статье «Русское слово как источник духовности человека» (2021) ученый указывает на «новый виток антропоцентрической парадигмы, приближающий ее к теоантропокосмической как парадигме будущего ... Побеждает теоантропокосмизм, ..., при котором человек перестает быть центром мироздания. Теперь человек начинает видеть свое место не над природой и миром, а внутри них...» [9; 10].

Соглашаясь с мнением ученых о концепте, попытаемся раскрыть особенности концептов «Небо» и «Аспан». В качестве материала исследования выступают словари, пословицы, поговорки, фразеологические единицы, поскольку они считаются наиболее культураносными составляющими.

В данной статье применяется лингвокультурологический подход к изучению концепта в сопоставительном аспекте русского и казахского языков. Для исследования и изучения научно-теоретических источников используются описательный метод, метод сплошной выборки, дефиниционный анализ, сравнительно-сопоставительный анализ.

Результаты и обсуждения

Согласно данным этимологических словарей русского языка, слово «Небо» заимствовано из церковнославянского языка в XI веке: украинское — *не́бо*, болгарское — *не́бо*, древнерусское — *небо*, старославянское — *небо*, болгарское — *небѣ*, сербохорватское — *не́бо*, словенское — *nebo*, чешское — *nebe*, словацкое — *nebo*, польское — *niebo*, литовское — *debesis*, древнеирландское — *net*, древнеиндийское — *nabhah* [10, 11].

По Этимологическому онлайн-словарю русского языка Н.М. Шанского, суффиксальное производное *-es* — небеса образовано от той же основы, что немецкое слово «Nebel» — туман, латинское — *nebula*, древнеиндийское — *nābhas* — «туман, облако, небо», хеттское — *periš* — «небо». Первоначально слово означало «туман, облако» [12].

Обобщая данные толковых словарей русского языка, «небо» имеет следующее значения:

1. Видимое вверху над землей пространство в форме свода, купола.
2. Окружающее Землю сферическое пространство, место кажущегося расположения светил.
3. В различных религиозных представлениях — это пространство как местопребывание Бога, сверхчеловеческих существ, рай.
4. устар. Провидение, божественные силы [13–15].

Обратимся к толкованию *неба* в казахском языке.

В Онлайн-словаре *sozdik.kz* в ходе исследования было выявлено, что у слова *небо* в казахском языке, в отличие от русского языка, имеются следующие аналоги: *аспан* — небо, небеса, верх, высь, небесный; *көк* — 1. небо, небосвод; 2. небесная сила (в тенгрианстве); *әуе* — высь, небо [16].

В Толковом словаре казахского языка под редакцией М. Бұралқыұлы *небо* имеет следующие толкования: *аспан* — жерден жоғарғы кеңістік. Көгілдір болып көрінетін атмосфера (верхнее пространство от земли); *көк* — жердің үстіндегі атмосфералы кеңістік, аспан (атмосферное пространство над землей); *әуе* — жерден күмбез тәрізді болып көрінетін кеңістіктегі атмосфера, аспан (куполообразная атмосфера в пространстве) [17; 268].

Анализируя данные Древнетюркского словаря, приходим к выводу, что в казахском языке слово «небо» эквивалентно слову *көк*. *Kök* — небо: *bulıt örüp kök örtüldi* поднялось облако, и небо покрылось [тучами]; *jerni kökni jaratqan* сотворивший землю и небо [18; 312].

В Этимологическом словаре тюркских языков *gök* — *kök* каз.: 1. А. небо. Б. синевая; В. зеленый, синий или голубой цвет. 2. Вторичные значения: *траур* — узб.; *синька* — кум.; 3. Голубой, лазурный, лазоревый, синий, небесный, темно-синий, темно-голубой. 4. Зеленый. 5. Незрелые фрукты. 6. Трава, зелень. 7. Серый, седой, сивый, сизый, чалый. 8. Седина. 9. Багровый. 10. Черный. 11. Часто встречающийся в эпосе эпитет богатырей. 12. Бог. 13. Ночь [19; 66].

Таким образом, проанализированные лексикографические источники русского и казахского языков раскрывают аспекты происхождения, толкования и эволюции одноименных с концептами «Небо» и «Аспан» исследуемых лексических единиц.

Для выявления признаков концептов «Небо» и «Аспан» были проанализированы фразеологизмы, пословицы и поговорки в русском [20, 21] и казахском языках [22–24]. Фразеологизмы, пословицы и поговорки широко употребляются в современной речи для выражения говорящим сути сказанного. Необходимо отметить, что выбранный нами материал характеризуется многозначностью, за-

трудная его толкование и сравнение. Однако важно помнить, что они складывались в различных исторических условиях. Следует отметить, что в каждом языке существуют фразы и выражения, которые нельзя понимать буквально, даже если известно значение каждого слова и ясна грамматическая конструкция. Смысл такой фразы остается непонятным и странным. Согласно итогам проведенного анализа языковой репрезентации концептов «Небо» и «Аспан», были выявлены схожие признаки концептов.

Признаки «размер, величина, простор, рост», характеризующие одно из толкований лексем *небо*, *аспан*, *көк*, *әуе* в русском и казахском языках, одноименных концептов: *по небу широко, а по земле далеко, небом покрыто, полем огорожено, наш двор крыт небом, а обнесен ветром, под небом просторно — аспан асты қуыс, побывать везде* (букв. *обшарить все поднебесье*) — *аспан астын шарлау, очень высокий — аспанмен астасқан, высокие березы — көкке бойлаган қайыңдар, высокие башни* (букв. *тянущиеся в небо башни*) — *көкке бойлаган мұнаралар*.

Признак «недосягаемость неба» представляется как в русской, так и в казахской лингвокультурах: *Как ни мостись, а на небо (а к богу) не взлезешь, все можно, нельзя только на небо влезть, на небо не влезешь, в землю не уйдешь, коротки ноги у миноги на небо лезть, много звезд на небе, да высоко, много золота в земле, да глубоко, а за пазухой грош на всякое время хорош, к небесам высоко, в реку глубоко, а приходится вертеться, как некуда деться, свинье на небо не глядеть* (*Свинье век на небо не глядеть*), *не видать свинье неба, ему, как свинье, век на небо не глядеть*. В указанных выше примерах упоминается такое животное, как свинья. Свинья считается приземленным животным, которому нужны только еда и отдых. Мечты, переживания ей не присущи. Соответственно, у каждого существа свои интересы и свои потребности, которые входят в его привычный образ жизни, не требующие их выхода. А это означает, что каждому по потребностям, а от каждого по способностям.

В казахской лингвокультуре обнаруживаем схожее значение «недосягаемости», выраженное в сравнении *аспандағы жұлдызды алумен бірдей* — как достать звезду.

Признак «неожиданность» обнаруживаем в поговорках русского и казахского языков со значением чьего-либо или кого-либо появления: *с неба (с небес) свалиться, упасть, гром среди ясного неба — аспаннан түскендей, ашық аспан астындағы найзағай*. Наряду с признаком «неожиданность», выраженным в поговорке *упасть (спуститься) с неба (с небес) на землю* обнаруживаем смысловое значение, связанное с ощущением реальности, отказом от мечтаний — *не гляди в небо — там нет хлеба, а к земле ниже — к хлебу ближе, если бы не мороз, то овес бы до неба дорос*. В казахском языке обнаруживаем *аспандағы айға ұмтылу, аспандағы айға қол созу* — мечтать о несбыточном (протягивать руку к луне, что в небесах), *көкте тұрған жұлдыз* — недосягаемая мечта.

Признак «природное явление» выражается в следующих пословицах и поговорках: *в марте снег обильно тает, небо дождик дарит, не земля хлеб родит, а небо*. Они говорят об урожае при благоприятных погодных условиях таких, как тепло, свет, достаточное количество влаги, которая выпадает в виде дождей с неба. В казахском языке — *аспанның түбі түсті* — небо прорвало, вода хлещет (выражение недовольства, когда идет проливной, непрекращающийся дождь); как хляби небесные, *аспан айналып жерге түскендей* — такая жара, будто сверху небо свалилось.

Учитывая тот факт, что среди значений концептов «Небо» и «Аспан» встречается значение, которое в различных религиозных представлениях характеризуется пространством — местопребыванием Бога, сверхчеловеческих существ, раем, следует его рассмотреть подробнее. Так, в русской лингвокультуре «теологическими» признаками обладают пословицы *небеса поведают славу господню, небо — риза господня, небеса — престол его, земля — подножие*. Пословица *Сей, рассевай, да на небо взирай!* призывает верующего человека помнить о Боге в час, когда он ему молится и просит о помощи. В казахской лингвокультуре обнаруживаем, что поговорки, связанные со значением божественной силы, Богом встречаются со словом, одноименным с концептом «Көк». Например, *көкке бағу* — просить у неба, *көктен сұрағаны жерден табылды* — что просил у неба, нашлось на земле, *көктен түсті* — Бог послал, а также в случае выражения обиды *көк атсын* — пусть небо сразит!

Признак «счастье» — *На седьмом небе от счастья* — говорится тогда, когда кто-то непомерно рад, счастлив. Учитывая древние философские теории, *под седьмым небом* означает как под высшей, самой благодатной сферой небесного свода. В продолжении значения данного выражения уточним этимологию данного выражения. По мнению древнегреческого ученого Аристотеля, небо состоит из семи сфер. На них наблюдаются небесные светила, звезды, созвездия, планеты. А самая дальняя сфера, согласно философу, — это рай и вечное блаженство, в которое попадают души умерших.

Аналогом казахской версии данной пословицы можно считать *аспанға көтерілу* — подниматься в небеса и *төбесі көкке тигендей қуанды, төбесі көкке жетті* — быть на седьмом небе от счастья.

Признак «похвала» встречаем в значении фразеологизма *возносить до небес*, значение которого заключается в проявлении восторга по отношению к человеку, похвалы по любому поводу, не обращающая внимание на его слабые стороны. В казахском языке данное выражение звучит *көкке көтеру*, то есть расхваливать, превозносить до небес.

Признак «высокомерие» относится к негативным признакам и встречается как в русской, так и в казахской лингвокультурах: *задирать нос* — *аспанға қарау*. В обеих лингвокультурах употребляется в разговорной речи с неодобрительным значением. Так говорят о человеке, который зазнается, важничает, среди своих коллег, друзей, в кругу семьи, не имея никакого основания для такого поведения.

Признак «противоположность» встречается в русском и казахском языках: *небо и земля* означает, что кто-то или что-то абсолютно противоположен или противоположно друг другу, ни в чём не сходен или не сходно, а его аналог в казахском языке звучит как *олардың арасы жер мен көктей* — разница между ними.

Наряду со схожими признаками концептов «Небо» и «Аспан» были выявлены признаки, которые отличаются друг от друга в исследуемых лингвокультурах. К ним в русской лингвокультуре относятся: признак «благоразумие, рассудок, здравый смысл». К примеру, *Не сули журавля в год, а хоть синичку до ворот, журавль в небе не добыча, не сули журавля в небе, дай синицу в руки, лучше синица в руки, чем журавль в небе*. Основная идея пословицы заключается в том, что лучше обладать скромным благом в настоящем, противопоставленному ожиданию золотых гор и воздушных замков в будущем. Предпочтительно иметь немного сейчас, чем что-то неизвестное спустя неопределенное время, помня о том, что никто не знает своей судьбы. *Синица в руках* символизирует стабильность, присущую людям практичным, расчетливым и обладающим здравым смыслом. Тогда как *журавль в небе*, несмотря на внушительные размеры, красоту, он все же находится высоко и недостижим. Данная пословица призывает человека радоваться и быть благодарным уже тому, что он имеет, вместо того, чтобы гнаться за неведомым и неизвестным в попытке найти добычу покрупнее. «Журавль в небе» присущ для тех, кто любит мечтать, находится в состоянии вечной погони за мечтой. В казахском языке пословица *аспандағы сұңқардан қолдағы тұрымтай артық* означает кобчик, что в руках сидит лучше сокола, что в небе парит. У каждого народа свое видение, представление о мире и образы, символизирующие те или иные концепты, понятия, ценности. Если в русской паремиологической картине мира символом недостижимости является журавль, то у казахов — это сокол.

Признак «доблесть, мужество» относится к положительным признакам и встречается в такой пословице, как «Сражающийся под отечественным небом приобретает мужество льва». Под отечественным небом понимают родину, а любой человек, который защищает свой родной край, всегда относится к категории людей, обладающих огромным мужеством, отсутствием страха перед врагом.

Признак «вера» олицетворяет религиозную сторону представления о небе, о том небе, которое является местопребыванием Бога и сверхчеловеческих существ, *в небо приходящим отказу не бывает, о чем открытому небу помолишься, то сбудется*. Человек обращается к небу, полагая и веря, что его услышат и помогут в трудную минуту.

Изложенные выше пословицы и поговорки выражают в большей степени их положительные значения. Далее рассмотрим паремии, включающие в себя отрицательные и амбивалентные значения. Признаком «неуместное торопливое суждение» служит фразеологический оборот *пальцем в небо понасть*, смысл которого заключается в сказанном не попад, совершенно не к месту, а также в устаревшем варианте — ошибиться.

Признак «праздная жизнь» встречается в разговорном неодобрительном выражении *небо коптить*, то есть жить праздно, не заниматься никаким полезным для окружающих и самого себя делом. Данное выражение — это сокращенный вариант пословицы *без дела жить — только небо коптить*. В основе данной пословицы противопоставляется настоящая будничная жизнь и жизнь бесполезная. Речь идет о бесцельных людях, ведущих праздный, бесполезный для общества образ жизни, — *иной живет — только хлеб жует, спит — небо коптит*.

В продолжение сказанного выше приведем пример поговорки *Семь вёрст до небес и всё лесом*, отражающей признак «бессодержательная речь». Данная поговорка используется по отношению к человеку, который много говорит и обещает, но не сдерживает своего слова. Схожими по значениям можно отнести следующие паремии: *наговорил с три короба; мели, Емеля, твоя неделя; не спеши*

языком, *торопись делом; говорит день до вечера, а послушать нечего*. Другое значение, согласно Словаря русских пословиц и поговорок В.П. Жукова, данная поговорка имеет, когда предстоит дальняя и трудная дорога.

Признак «страх» наблюдаем в значении фразеологизма *небо показалось с овчинку*. Эквивалентом данного выражения в казахском языке является фразеологизм *оган аспан алақандай, жер тебінгідей көрінді*. Под фразеологизмом понимают, что человек испытывает чувства испуга и потрясения, вызванные болью, ужасом, отчаянием. Его восприятие становится непропорциональным в отношении всего окружающего. Кроме того, автор подчеркивает экспрессивность этого устойчивого оборота и употребление его в разговорной речи, в частности. Другим примером страха является поговорка *Курица пьет, а на небо смотрит*. Мы помним, что расположение глаз у курицы отличается от человеческого, что, несомненно, является ее преимуществом. Угол обзора увеличивается, позволяя замечать все, что происходит вокруг и моментально реагировать на опасность.

Признак «неопределенность» встречаем во фразеологизме с ироничным оттенком *между небом и землей (находиться)*. Так говорят, когда человек не имеет своего собственного жилья, без крова, одним словом, не живет, а существует. Кроме того, человек находится без определённых занятий, в неопределённом положении.

К «отрицательным» признакам, отображающим «Небо» в русской лингвокультуре, можно отнести следующие: признак «ссора, брань» — *за волоса, да под небеса*; в разговорной речи — *небу жарко!* Под последним выражением понимаем о каких-нибудь действиях, которые проявляются бурно, сопровождаются большой напряжённостью.

Признак «клевета» выявляем в смысле устойчивого выражения *придорожная пыль неба не коптит*. В случае напрасного наговора в сторону человека, который отличается положительными качествами, следует его поддержать и обратиться к данному выражению.

Признак «ханжество», представляющий собой одну из форм лицемерия, выраженная в изображении благочестия или набожности, показном стремлении человека соблюдать определенные нормы. Паремии *на небо глядит, а руками шарит; на небо поглядывает, а по земле ошаривает* отражают данный признак.

Следующим отличительным признаком русской лингвокультуры от казахской считаем признак «ловкость, изворотливость», обладающий амбивалентностью. Сочетание в человеке ловко, искусно и с хорошей сноровкой выходить из, казалось бы, безвыходных ситуаций, несомненно, можно отнести к положительным его качествам. Негативный оттенок несет в большей степени значение слово изворотливость, то есть проявление хитрости, не всегда простодушного, открытого намерения: *с заднего колеса влез на небеса*. Ловко совершить что-либо, но с хитростью, отличающейся выдумкой и каким-то секретом.

В казахском языке были выявлены признаки, представленные концептом «Аспан», которые характеризуют казахскую лингвокультуру: признак «равенство» — *аяғы аспаннан салбырап түскен жоқ (ерекше жаратылмаған)* — говорится в упрек о людях, которые любят важничать и мнить о себе.

Признак «слава», то есть известность, как свидетельство всеобщего признания, уважения и восхищения выражается в следующих устойчивых сочетаниях как прославиться: *айды аспанға шығарды, аспанға шықты (совершить что-либо выдающееся; совершить что-либо из ряда вон выходящее)*.

Признак «несправедливость» в казахском языке встречаем в пословице *аспаннан киіз жауса да, құлға ұларақ тимейді*. Это означает, что даже если с неба тюками кошма валится, бедному на стельку не достанется.

Признак «стремление» наблюдаем в значении фразеологизмов *көкке көтерілу* — высоко взлететь; возвыситься, *көкке құлаш ұру* — стремиться возвышенному. Под этими устойчивыми сочетаниями понимаем желание человека сделать что-либо или добиться чего-либо.

Признак «спокойствие, мир» относится к положительным признакам: *аспандағы құс ұшуын, жел есуін тоқтатты*. Речь идет о том, что птица в небе перестала летать, ветер стих и наступила тишина и покой.

Признак «беда» — «попасть в беду» встречается в казахской лингвокультуре в виде следующего выражения — *аяғы аспаннан (көктен) келді, аяғын аспанға (әлегін аспаннан) келтірді* — упасть, свалиться (вниз головой), быть разбитым наголову.

Следующим отличительным признаком казахской лингвокультуры является признак «беспокойство» и фразеологизмы *қара аспанды жаудырды, қара аспанды төндірді, қара аспанды жауға алдырды*. В данном примере волнение и беспокойство буквально сравниваются с черным небом над головой.

Признак «злость» относится к негативным признакам и встречается в выражении *аспанға ұшса да, жерге батса да жоқ қылады; аспанға ұшса, аяғынан тартады, жерге кірсе, желкесінен тартады*. Злость — чувство недоброжелательности, гнева и ярости.

Признак «преувеличение» *аспанды аударып тастағандай* — будто своротил гору (букв. будто перевернул небо). Так говорят о человеке, который ведет себя как будто сделал большое дело.

Заключение

Данные лексикографических источников русского и казахского языков позволили выявить особенности лексем «Небо» и «Аспан», одноименные с концептами, в их этимологии и толковании. Так, основными значениями данных лексем являются их определения как видимого сверху над землей пространства и местопребывания Бога. В казахской лингвокультуре значениям, связанным с небом, небесной силой, небожителями, соответствуют словам *көк* и *әуе*, что, несомненно, расширяет наши представления об исследуемом концепте.

Сравнительно-сопоставительный анализ паремий и устойчивых выражений в русском и казахском языках показал, что исследуемые концепты обладают схожими признаками («недосягаемость», «неожиданность», «теологический», «счастье», «высокомерие», «противоположность»), характерными для обеих лингвокультур. Наряду со схожими признаками, выявлены признаки «благоразумие, здравый смысл», «доблесть, мужество», «неуместное торопливое суждение», «страх», «ссора, брань», «равенство», «беда», «беспокойство», «преувеличение», которые встречаются только в одной из культур.

По итогам исследования приходим к выводу, что для каждого из исследуемых концептов свойственны характерные черты, олицетворяющие национальную культуру.

Список литературы

- 1 Маслова В.А. Лингвокультурология: учеб. пос. для студ. высш. учеб. завед. / В.А. Маслова. — М.: Изд. центр «Академия», 2001. — 208 с.
- 2 Воркачев С.Г. Культурный концепт и значение / С.Г. Воркачев // Тр. Кубан. гос. ун-та. Сер. Гуманитарные науки. Т.17. Вып. 2. — Краснодар, 2003. — С. 268–276.
- 3 Пименова М.В. Концептуальные исследования и национальная ментальность / М.В. Пименова // Гуманитарный вектор. — 2011. — № 4 (28). — С. 126.
- 4 Мудровская А.М. Из опыта исследования концепта «красота»: свободный ассоциативный эксперимент / А.М. Мудровская // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. Филология. — № 3(107). — 2022. — С. 65–70.
- 5 Mazhitaeva Sh.M. Language representation and the structure of concepts in the modern cultural linguistics / Sh.M. Mazhitaeva, D. Vesselinov, D.Ye. Amanbekova // Bulletin of the Karaganda university. Philology series. — 2020. — No 3(99). — P. 58–64.
- 6 Заданова Э.Б. Фреймовая структура концепта «успех» в русской лингвокультуре / Э.Б. Заданова, Ш.К. Жаркынбекова // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. Филология. — 2023. — № 1(109). — С. 15–23.
- 7 Аюпова Г.К. Фреймовое моделирование концепта «богатство» / Г.К. Аюпова, Е.Н. Степанов // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. Филология. — 2019. — № 4 (96). — С. 8–17.
- 8 Engel N.V. Analysis of the usual significance of the public value — the concept of “professionalism” in the conceptual comparative aspect in Russian and English languages / N.V. Engel, A.M. Omarova, A.K. Zhuman // Bulletin of the Karaganda university Philology series. — 2022. — No 2(106). — P. 20–25.
- 9 Маслова В.А. Русское слово как источник духовности человека / В.А. Маслова // Науч. докл. участ. Междунар. науч.-просвет. форума. — Брянск, 2021. — 540 с.
- 10 Фасмер М. Этимологический онлайн-словарь русского языка. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://lexicography.online/etymology/vasmer/%D0%BD/%D0%BD%D0%B5%D0%B1%D0%BE>.
- 11 Семенов А.В. Этимологический онлайн-словарь русского языка. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://lexicography.online/etymology/semyonov/%D0%BD/%D0%BD%D0%B5%D0%B1%D0%BE>.
- 12 Шанский Н.М. Этимологический онлайн-словарь русского языка. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://lexicography.online/etymology/shansky/>.

- 13 Ефремова Т.Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://classes.ru/all-russian/russian-dictionary-Efremova-term-52406.htm>.
- 14 Ожегов С.И. Словарь русского языка / С.И. Ожегов; под ред. д-ра филол. наук, проф. Н.Ю. Шведовой. — 14-е изд., стереотип. — М.: Русский язык, 1983. — 816 с.
- 15 Даль В.И. Толковый словарь русского языка. Современная версия / В.И. Даль. — М.: Эксмо, 2007. — 736 с.
- 16 Казахско-русский словарь. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://sozdik.kz>
- 17 Бұралқыұлы М. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / М. Бұралқыұлы. — Алматы: Мектеп, 2008. — 680 б.
- 18 Древнетюркский словарь. — Л.: Наука, 1969. — 677 с.
- 19 Левитская Л.С. Этимологический словарь тюркских языков / Л.С. Левитская, А.В. Дыбо, В.И. Рассадин // Общетюркские и межтюркские лексические основы на буквы «К», «Қ». — М.: Языки русской культуры, 1997. — 368 с.
- 20 Русские народные пословицы и поговорки. — Алматы: ИД «Кочевники», 2003. — 280 с.
- 21 Жуков В.П. Словарь русских пословиц и поговорок / В.П. Жуков. — 7-е изд., стереотип. — М.: Русский язык, 2000. — 544 с.
- 22 Ысқақов А. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. / А. Ысқақов, Н. Уәли. — Алматы, 2011. — 744 б.
- 23 Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі / І. Кеңесбаев. — Алматы: ҚазАқпарат, 2007. — 356 б.
- 24 Кейкін Ж. Қазақ мақал-мәтелдерінің алтын кітабы / Ж. Кейкін. — Алматы: Аруна, 2012. — 632 б.

О.А. Радчук, А.Е. Абдибекова

Орыс және қазақ лингвомәдениеттеріндегі «Небо» және «Аспан» концептілері

Мақалада орыс және қазақ лингвомәдениеттеріндегі «Небо» және «Аспан» концептілері қарастырылған. Авторлар осы концептілердің сипаттамалық ерекшеліктерін талдап, олардың негізгі белгілерін, ұқсас және айрықша сипатын анықтаған. Лексикографиялық дереккөздерді (этимологиялық, түсіндірме сөздіктер), орыс және қазақ тілдеріндегі паремиялар мен тұрақты сөз тіркестерді салыстырмалы-салғастырмалы талдау нәтижелері бойынша зерттелетін концептілердің екі лингвомәдениеттерге тән ұқсас белгілері («қол жетімсіздік», «күтпегендік», «теологиялық», «бақыт», «тәкаппарлық», «карама-қайшылық») бар екендігі көрсетілген. Ұқсас белгілермен қатар мәдениеттердің бірінде ғана кездесетін «сақтық, парасаттылық», «ерлік, батылдык», «орынсыз асығыс шешім», «қорқыныш», «жанжал, ұрыс», «тендік» белгілері анықталды. Зерттелетін концептілердің әрқайсысы өзіне ғана тән ұлттық белгіні көрсететіні дәлелденді.

Кілт сөздер: концепт, лингвомәдениет, анықтамалық талдау, салыстырмалы-салғастырмалы талдау, ұғымдық белгі.

O.A. Radchuk, A.E. Abdibekova

“Nebo” and “Aspan” (sky) concepts in Russian and Kazakh linguistic cultures

The paper discusses “Nebo” and “Aspan” (sky) concepts in Russian and Kazakh linguistic cultures. The article gives the analysis of the characteristic features of “Nebo” and “Aspan” concepts, identifies the main features of the concepts, their similar and different characteristics. The results of the comparative analysis of lexicographic sources (etymological, explanatory dictionaries), proverbs and phraseological expressions in the Russian and Kazakh languages show that these concepts have similar features (“inaccessibility”, “unexpectedness”, “theological”, “happiness”, “arrogance”, “contrast”) characteristic of both linguistic cultures. Along with similar features, there are features like “prudence, common sense”, “bravery, courage”, “inappropriate hasty judgment”, “fear”, “quarrel, abuse”, “equality”, which are found only in one of the cultures. We proved that each of the concepts displays a national characteristic peculiar only to it.

Keywords: concept, linguistic culture, definitional analysis, comparative analysis, conceptual feature.

References

- 1 Maslova, V.A. (2001). *Lingvokulturologiia* [Linguoculturology]. Moscow: Izdatelskii tsentr “Akademiia” [in Russian].
- 2 Vorkachev, S.G. (2003). *Kulturnyi kontsept i zhachenie* [Cultural concept and meaning]. *Trudy Kubanskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya Gumanitarnye nauki — Proceedings of the Kuban State University. Series Humanities*, 17, 2, 268–276. Krasnodar [in Russian].

- 3 Pimenova, M.V. (2011). Kontseptualnye issledovaniia i natsionalnaia mentalnost [Conceptual research and national mentality]. *Gumanitarnyi vektor — Humanitarian vector*, 4(28), 126–132 [in Russian].
- 4 Mudrovskaiia, A.M. (2022). Iz opyta issledovaniia kontsepta “krasota”: svobodnyi assotsiativnyi eksperiment [From the experience of studying the concept of “beauty”: a free associative experiment]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Serii Filologiya — Bulletin of Karaganda University. Series Philology*, 3(107), 65–70 [in Russian].
- 5 Mazhitaeva, Sh.M., Vesselinov, D. & Amanbekova, D.Ye. (2020). Language representation and the structure of concepts in the modern cultural linguistics. *Bulletin of the Karaganda university. Philology series*, 3(99), 58–64.
- 6 Zadanova, E.B. & Zharkynbekova, Sh.K. (2023). Freimovaia struktura kontsepta “uspekhi” v russkoi lingvokulture [Frame structure of the concept “success” in Russian linguoculture]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Serii Filologiya — Bulletin of Karaganda University. Series Philology*, 1(109), 15–23 [in Russian].
- 7 Aiupova, G.K. & Stepanov, E.N. (2019). Freimovoe modelirovanie kontsepta “bogatstvo” [Frame modeling of the concept of “wealth”]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Serii Filologiya — Bulletin of Karaganda University. Series Philology*, 4(96), 8–17 [in Russian].
- 8 Engel, N.V., Omarova, A.M. & Zhuman, A.K. (2022). Analysis of the usual significance of the public value — the concept of “professionalism” in the conceptual comparative aspect in Russian and English languages. *Bulletin of the Karaganda university Philology series*, 2(106), 20–25.
- 9 Maslova, V.A. (2021). Russkoe slovo kak istochnik dukhovnosti cheloveka [Russian word as a source of a person’s spirituality]. *Nauchnye doklady uchastnikov Mezhdunarodnogo nauchno-prosvetitskogo foruma — Scientific reports of the participants of the International Science and Education Forum*. Bryansk, 540 [in Russian].
- 10 Fasmer, M. Etimologicheskii onlain-slovar russkogo yazyka [Etymological online dictionary of the Russian language]. lexicography.online/etymology/vasmer/%D0 %BD/%D0 %BD%D0 %B5 %D0 %B1 %D0 %E Retrieved from <https://lexicography.online/etymology/vasmer/%D0 %BD/%D0 %BD%D0 %B5 %D0 %B1 %D0 %E> [in Russian].
- 11 Semenov, A.V. Etimologicheskii onlain-slovar russkogo yazyka [Etymological online dictionary of the Russian language]. lexicography.online/etymology/semyonov/%D0 %BD/%D0 %BD%D0 %B5 %D0 %B1 %D0 %BE Retrieved from <https://lexicography.online/etymology/semyonov/%D0 %BD/%D0 %BD%D0 %B5 %D0 %B1 %D0 %BE> [in Russian].
- 12 Shanskii, N.M. Etimologicheskii onlain-slovar russkogo yazyka [Etymological online dictionary of the Russian language]. lexicography.online/etymology/shansky/ Retrieved from <https://lexicography.online/etymology/shansky/> [in Russian].
- 13 Efremova, T.F. Novyi slovar russkogo yazyka. Tolkovo-slovoobrazovatelnyi [New dictionary of the Russian language. Explanatory derivational]. classes.ru/all-russian/russian-dictionary-Efremova-term-52406.htm Retrieved from <https://classes.ru/all-russian/russian-dictionary-Efremova-term-52406.htm> [in Russian].
- 14 Ozhegov, S.I. (1983). Slovar russkogo yazyka [Russian Dictionary]. N.Yu. Shvedova (Ed.). Moscow: Russkii yazyk [in Russian].
- 15 Dal, V.I. (2007). Tolkovyi slovar russkogo yazyka. Sovremennaiia versiia [Explanatory dictionary of the Russian language. Modern version]. Moscow: Eksmo [in Russian].
- 16 Kazakhsko-russkii slovar [Kazakh-Russian dictionary]. sozdik.kz. Retrieved from <https://sozdik.kz> [in Russian].
- 17 Buralkyuly, M. (2008). Qazaq tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory dictionary of the Kazakh language]. Almaty: Mektep. [in Kazakh].
- 18 Nadeliaeva, V., Nasilov, D., Tenishev, E. & Shcherbak, A. (Eds.). (1969). Drevnetiurskii slovar [Ancient Turkic dictionary]. Leningrad: Nauka [in Russian].
- 19 Levitskaia, L.S., Dybo, A.V. & Rassadin, V.I. (1997). Etimologicheskii slovar tiurskikh yazykov [Etymological dictionary of Turkic languages]. *Obshcheturkskie i mezhturkskie leksicheskie osnovy na bukvy “K”, “Q” — Common Turkic and inter-Turkic lexical bases on the letters “K”, “Q”*. Moscow: Yazyki russkoi kultury [in Russian].
- 20 Esenberlin, K. (Ed.). (2003). Russkie narodnye poslovitsy i pogovorki [Russian folk proverbs and sayings]. Almaty: ID “Kochevniki” [in Russian].
- 21 Zhukov, V.P. (2000). Slovar russkikh poslovits i pogovorok [Dictionary of Russian proverbs and sayings]. Moscow: Russkii yazyk [in Russian].
- 22 Ysraqov, A., Uali, N. (2011). Qazaq adebi tilinin sozdigi. On bes tomдық [Dictionary of the literary Kazakh language. 15 volumes]. Almaty [in Kazakh].
- 23 Kenesbayev, I. (2007). Qazaq tilinin praseologiyaliq sozdigi [Kazakh phraseology dictionary]. Almaty: QazAqparat [in Kazakh].
- 24 Keikin, Zh. (2012). Qazaq maqal-matelderinin altyn kitabı [Golden collection of Kazakh proverbs and sayings]. Almaty: Aruna [in Kazakh].

А.А. Құрманәлі^{1*}, К.А. Құрманәлиев²

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан;
Қазақстан Ұлттық жаратылыстану ғылымдары академиясы, Астана, Қазақстан
(E-mail: altynshash777@hotmail.com, kareke09@mail.ru)

Шет тілін интерактивті оқытудың лингвистикалық негіздері

Мақалада қазіргі таңда көп тіл меңгерген тұлға қалыптастыру және шет тілін оқытуды жаңа дәрежеге жеткізу мәселесі егемен еліміздің білім жүйесінің маңызды міндеттеріне айналып отырғаны баяндалған. Көп тілді тұлға қалыптастыру үдерісінде білімгерлердің шет тілін жетік меңгеруі олардың тілдік құзыреттіліктерін арттыруымен қатар іскерлік қарым-қатынас тілдерін дамытып, қоғамның интеллектуалдық әлеуетін арттыруға ықпал етеді.

Кілт сөздер: тіл, лингвистика, лингвистикалық негіздер, коммуникативті құзыреттілік, интерактивті оқыту.

Kipicne

Соңғы жылдарда, оның ішінде егемен еліміздің білім жүйесінде көп тіл меңгерген тұлға қалыптастыру және шет тілін оқытуды жаңа дәрежеге жеткізу өзекті мәселе болып табылады. Кейбір зерттеулер бойынша көп тілді тұлға қалыптастыру үдерісінде білімгерлердің шет тілін жетік меңгеруі олардың тілдік құзыреттіліктерін арттыруымен қатар іскерлік қарым-қатынас тілдерін дамытып, қоғамның интеллектуалдық әлеуетін арттыруға септігін тигізеді.

Академик С.С. Құнанбаева шет тілін оқытудың маңызы жөнінде «Білім беру сапасына қойылатын әлеуметтік талап білім беру парадигмасының өзгеруіне жағдай туғызып, шетел тілін оқытуда қоғамның құбылмалы сұраныстарына жауап бере алатын білім берудің жаңа әдіснамасын табу қажеттігін көрсетеді. Жаһандану кезеңі, өзара тығыз байланысты қоғамдар, халықаралық қарым-қатынас құралы болып табылатын шетел тілінің әлеуметтік тұрғыдан құндылығының артуы, тілдің қазіргі маманның кәсіби компетенциясының басты көрсеткіші ретінде көрініс табуына әкелді» деп тұжырым жасайды [1, 10].

Зерттеудің деректері мен әдістері

Шет тілді оқытуда коммуникативтік құзыреттілік алғашқы кезекте тұратындықтан шет тілін оқыту үдерісінде білімгерді тілдік қарым-қатынасқа даярлау мәселесі басты міндеттердің бірі болып саналады. Сондықтан тілдік материалдар, оны игертуге бағытталған әдіс-тәсілдер, сондай-ақ тіл дамыту жұмыстары білімгерлерге шет тілін оқытуға, білімгерлердің сөздік қорын байытып, олардың мақсат етілген тілде еркін-сөйлеп, өз ойын нақты жеткізе білуге мүмкіндік туғызуды қажет етеді. Осы орайда, шет тілін оқытудың әдістемесін жетілдіру, оқытудың тың идеялары мен жаңашыл жолдарын тауып, оларды әрбір сабаққа жүйелі түрде енгізу — бүгінгі күннің талабымен толық үндесіп жатқан өзекті тақырып. Шет тілдерін оқыту әдістемесі негізгі ғылымдардың бірі ретінде лингвистикаға сүйенеді. Шет тілін оқытудың лингвистикалық негіздерінде мақсат етілген тілдің тілдік заңдылықтарына, грамматикалық құрылымының ерекшеліктеріне, фонетикалық және лексикалық жүйелеріне, сондай-ақ тілдік және сөйлеу материалдарын таңдауға және ұйымдастыруға қатысты мәселелер қарастырылып, өз шешімін табады. Ал, белгілі бір жолмен таңдап алынған және осы әдістің ұстанымдарына, оқыту мақсатына және тілшілік заңдылықтарға сәйкес лингвистикалық және сөйлеу материалдары шет тілін оқыту әдістемесінің лингвистикалық негіздері болып табылады.

Нәтижелер мен олардың талқылануы

Лингвистика «тіл» ұғымын жан-жақты талдайды, ал әдістеме үшін ол оқыту пәні болып табылады. Әрине, оқыту теориясы мен практикасында тілдердің қызметі, құрылымы және байланысы туралы көзқарастар ұшырасады. Шет тілдерін оқыту әдістемесінің тарихы тіл білімінің жаңа кезеңіне

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: altynshash777@hotmail.com

өтуі әдістемелік көзқарастардың қалыптасуында көрініс тапқанын айғақтайды. Сөзді тілдің негізгі бірлігі және тіларалық салыстыру нысаны ретінде алға қойған салыстырмалы–тарихи лингвистика жеке сөздер мен олардың аудармаларын жаттау және сөзбе–сөз салыстыру және сөйлемдерді талдау жолдарын оқытудың негізгі әдісі ретінде ұсынған аударма әдістерін туғызды. Қарым–қатынас құралы ретінде қарастырылатын тіл — әр тұрғыдан ажыратуға болатын күрделі құбылыс. Ф.де Соссюр лингвистикалық әрекетті оның құрамдас бөлігі тіл, яғни тілдік мағына мен дыбыстық бейнені және сөйлеуді біріктіретін белгілер жүйесі ретінде айқындап көрсетеді, сөйлеуді ол түсіну мен еріктің дербес әрекеті деп есептейді.

Академик Л.В. Щерба тілді үш аспектіге бөліп қарастырады: сөз арқылы сөйлеу мен түсіну үдерісін меңзейді; тіл арқылы грамматикалық және лексикалық ережелерді, ал тілдік материалдар арқылы есте сақталатын сөйлеу мен түсінудің жеке әрекеттерінің жиынтығын сипаттайды.

Білімгердің сөйлеу әрекетін дамыту тілдің лексикалық және грамматикалық білім нормаларын меңгертуге байланысты болса, сөйлеу әрекеті оқылым, тыңдалым, айтылым, жазылым дағдыларымен тығыз байланысты болады. Шет тілінің сөздік құрамын меңгеру, лексикалық қор арқылы мақсат етілген тілде еркін сөйлеу лексиканы оқыту барысында жүзеге асырылады. Осы мақалада шет тілін интерактивті оқытудың тиімділігі мен лингвистикалық негіздері қарастырылады. Алдымен, интерактивті оқытудың анықтамасына тоқталатын болсақ, интерактивті оқыту әдісі — оқытушы мен білімгердің, білімгер мен басқа білімгердің өзара тығыз қарым–қатынасы жүзеге асатын сұхбаттасып оқыту әдісі.

Интерактивті оқытуда оқытушы білімгерлердің өзіндік таным үдерісін ұйымдастырушыға айналады, ол үйретпейді — үйренуге бағыт–бағдар береді, мұнда үйрену мен үйрету тек өзара белсенді әрекеттерге (ойлау, талқылау, пікірталастыру, сыни ойлау т.б.) негізделеді. Интерактивті оқу/оқыту барысында білімгерлердің бірлескен әрекет–дағдылары қалыптасып дамиды [2, 70].

Осыған орай, интерактивті оқытуда білім дайын түрде берілмейді, білім диалогтық қарым–қатынас, сыни көзқарас пен шығармашылық белсенділікке бағытталады. Интерактивті оқыту әдісі оқу үрдісінде студенттердің өмірлік тәжірибелерін пайдалану арқылы есте берік сақтауымен, мәліметтерді талдап, жинақтау арқылы өзіндік және кәсіби қабілеттерін аша алуымен ерекшеленеді.

Жұппен немесе шағын топпен жұмыстар, рөлдік немесе іскерлік ойындар, пікірталастар, тренингтер, дөңгелек үстелдер және тағы басқа иммитация әдістері интерактивті оқыту әдісінің үлгілері болып табылады [3].

«*Миға шабуыл*» әдісі (Brainstorming) туындаған қандай да бір мәселені шешуге шектеулі уақыт ішінде тиісті ұсыныстар жинау әдісі болып табылады.

- Проблемалық сұрақ ортаға тасталады.
- Тыңдаушылардың жауаптары тақтаға баған ретінде жазылады.
- Кез келген пікір, жауап қабылдана береді.
- Соңында жүргізуші қорытындылайды [4, 64].

«*Миға шабуыл*» әдісін қолдану барысында келесі ережелерді есте сақтаған жөн:

- «*Миға шабуыл*» әдісін қолданғанда басқарушы жақ немесе бағынушы жақ болмайды.
- Білімгерлердің айтқан пікірлері сыналмайды, талқыланды;
- Әртүрлі мазмұндағы пікірлер неғұрлым көп болса, соғұрлым мақсатқа жақындау мүмкіндігі

арта түседі.

- Білімгерлердің пікірлері мен идеялары қолдауға ие болуы қажет.
- Айтылатын пікірлер қысқа және жүйелі түрде жеткізілуі керек.

«*Топтық жұмыс*» жеке тұлғаны қалыптастырумен қатар, мынадай мақсаттарды қояды: басқалардың сырттай баға беруін ескере отырып, өзін-өзі тану, топтық үрдістің әсерін сезіну, дауыс интонациясын, мимика, қалып-күйін, иісін, т.б. бейбервалды әрекеттер арқылы басқалардың іс-әрекетін, мінез-құлқын түсіне білу, топқа әсер ететін факторларды анықтай алу, топтың іс-әрекетіне жақсы әсер ету [5, 36].

Осы ретте, білімгерлер топтық жұмыс арқылы бір-бірімен пікір алмасып, ұсынылған тақырыпты талқылап, мазмұнын аша алады. Білімгер сөздердің мағынасын түсіну арқылы тілдің орфографиялық, орфоэпиялық нормаларын түсіне отырып, сөздерді орнымен қолдана білуге дағыланады.

Рөлдік ойындар. Рөлдік ойындар — студенттерге әртүрлі кәсіби рөлдерде сөйлеуге және сабақта мәселелі жағдайды қалыптастыруға мүмкіндік беретін оқыту әдісі, яғни, өмірлік жағдайлардың белгілі бір мінез-құлық немесе эмоционалдық жақтарын меңгеру ниетінде алдын ала бөлінген рөлдер

арқылы қатысушы топтардың сахналап ойнауы. Рөлдік ойындардың артықшылығы — әр білімгер рөлге кіре отырып, жағдайды шынайы сезінеді, шешім қабылдайды. Оқытушының басты міндеті — мақсат етілген тілді қарым-қатынаста жүзеге асыруға бағыт-бағдар беру.

Рөлдік ойындарда қарым-қатынастың үш түрі қолданылады:

1) Перцептивтік (адамдардың бір-бірін көзбен көріп қабылдауы, интуиция арқылы сезінуі).

2) Интерактивтік (адамдардың бір-біріне өзара әсер етуі).

3) Ақпараттық (адамдардың бір-бірімен пікір алмасуы, ойларымен, мақсат-мүдделерімен, рухани байлығымен, қызығушылығымен бөлісуі).

Жоғарыда мазмұндалған қарым-қатынас түрлеріне сәйкес рөлдік ойындар білімгерлерге әр түрлі жағдаятта әсерді сезінуге септігін тигізеді, білімдерді синтездеуге, шығармашылық өнім жасауға жағдай жасайды, сондай-ақ, әр түрлі жағдаяттар мен мәліметтерді талдай отырып, сараптама жасап, зерттеу барысында жаңалық ашуға мол мүмкіндік береді. Рөлдік ойындар білімгерлердің ой өрісін кеңейтіп, білім үдерісін жандандырады, тіл үйренушінің пәнге деген қызығушылығы артып, орындаған іс-әрекеттері арқылы тіл үйренуге деген сенімі қалыптасады.

Рөлдік ойындарда білімгерлер пікірталастағыдай өз түсініктері мен көзқарастарынан туындаған позицияларды ұстанбай, өздерін басқалардың орнына қояды. Рөлдік ойындарда студент өзінің теориялық білімдерін өмірде (практикада) кездесетін ситуациялар мен жағдаяттарда қолданады. Ол мұндай ойындарда проблемалардың мазмұны мен мән-жайын дұрыс түсінетіндігін көрсетеді, олардың шешу жолдарын қарастыру арқылы өзінің шығармашылық (креативтік) деңгейін көтереді.

Рөлдік ойындарды жүргізу алдында оқытушының әдістемелік тұрғыдан жан-жақты дайындалуы шарт, ол әсіресе келесі мәселелерді алдын-ала мұқият талдап алуы керек:

- ойынды өткізудің әдістемесі (ойын шарттары мен ережелері, мақсаттары, кезеңдері, қатысушылар, т.б.);

- ойынның мүмкін нәтижелерін болжау;

- ойынның нәтижелерін қорытындылау [2, 292].

«Аквариум әдісі» білімгерлерге туындайтын мәселені «қоғам алдында» талқылауға ұсынылатын диалог формасы. Аталған әдіс көп жағдайда жаңа тақырыпты меңгерту барысында жүргізіледі. Мәтін білімгерлерге оқуға беріліп, мәтінді түсінгендері ортаға салынады.

«Жұппен жұмыс». Білімгерлерді жұппен жұмыстар орындатуға бағытталған сабақтар білімгерлерді коммуникативтік қабілеттерін дамытып, оларды ынтымақтастық пен серіктестікке шыңдайды. Сонымен қатар, жұптық және шағын топтық жұмыстар жылдам, жаңа идеяларды ұсынып, белгілі бір жағдайды оң шешуге де мүмкіндік береді.

«Сократ» әдісін» қолдану арқылы, яғни тек қана сұрақ қою арқылы бір шешімге келу. Мысалы: Сіздер қай әншінің әндерін жиі айтасыздар? Неге? Әншінің мына жаңа әніне сіздер қалай деп ат қояр едіңіз? және т.б. Білімгерлер өз нұсқаларын айтады, соңында дауыс беру нәтижесінде ең жақсы нұсқа таңдап алынады.

Шет тілі сабақтарында білімгерлердің танымдық, коммуникативтік біліктіліктерін қалыптастыру мәселесі ойын элементтерінсіз мүмкін емес. Осы орайда, Қ. Жарықбаев ойындардың маңызы туралы пікірін былай тұжырымдайды: «Ойын — бала әрекетінің негізгі бір түрі. Ойын арқылы адам баласының белгілі бір буыны қоғамдық тәжірибені меңгереді, өзінің психикалық ерекшеліктерін қалыптастырады. Бала ойынында да қоғамдық, ұжымдық сипат болады. Мәселен, кез келген бала ешуақытта жалғыз ойнамайды, қатар құрбыларымен бірлесіп ойнайды, ойын арқылы бір-бірімен өзара қарым-қатынас жасайды. Осындай ойындарда баланың қабілеттері жақсы жетіле бастайды. Ұжымдық ойындар баланың моральдық, эстетикалық сезімдерінің қалыптасуына әсер етеді» [6].

«Ойындар» білімгерлердің сөздік қорын дамытуда, грамматиканы меңгеріп, қатысымдық қабілеттерін дамытуда таптырмайтын құралы болып табылады. Ойындар білімгерлердің тілді жатық сөйлеулеріне, өз ойларын анық әрі жүйелі жеткізулеріне және өзіндік ойлауының қалыптасуына ықпал етеді [7, 416].

Ойын әдісі білімгерлерге оқу үрдісіндегі орын алатын мәселелерді шешуде жиі қолданылады. Ойын әдісінің іскерлік, рөлдік, имитациялық т.б. түрлері бар. Іскерлік ойын кезінде білімгер ойын ішіндегі жағдаятқа толығымен еніп, өзара қарым-қатынасы дамып, ойын барысындағы қуану, ренжу т.б. эмоциялары байқалады. Бұл әдістің басқа әдістерден ерекшелігі — білімгердің ойын түрінде берілген тапсырманы орындау үшін ең тиімді құралдармен қамтамасыз етілуіне мүмкіндік туады.

«Джигсо әдісінде» (Jigsaw) топ мүшелеріне еріктілік, өз бетінше жұмыс істеуге мүмкіндік беріледі. Оқытушы тек ұйымдастырушы ғана емес, білімгерлермен бірге сол топтың мүшесі болады

және «өзара қарым-қатынас үрдісін байланыстырушы» рөлін атқарады. Оқытушы іс-шараға қатысумен қатар, алдын-ала сценарий дайындап, топ жұмысына жанама түрде әсер етеді, алған бағытына баға береді және сенімділік пен ашық эмоционалдық ортаның қалыптасуына ықпал етеді. Бұл әдісте жеке тұлғаны қалыптастырумен қатар, басқалардың сырттай баға беруін ескере отырып, өзін-өзі тану, топтық үрдістің әсерін сезіну, дауыс интонациясын, мимика т.б. вербальды емес әрекеттер арқылы басқалардың іс-әрекетін, мінез-құлқын түсіне білу, топқа әсер ететін факторларды анықтай алу, топтың іс-әрекетіне тиімді, жақсы әсер ету тәрізді мақсаттар көзделеді.

Білімгерлер 4 топқа бөлініп, ақынның 4 өлеңін алып топ ішінде талдайды. Содан кейін оны бір білімгер басқа топтарға барып түсіндіреді. Білімгерлерді топқа бөліп жұмыс істетуде әр студентке бір өлең жолы (тармағы) жазылған карточка беріледі [8, 131].

Білімгерлер аудиторияны аралап, тармақтардан шумақ құрап, сол құрамда топқа бөлінуі қажет. Берілген шумақтар саны топтардың санымен бірдей болуы тиіс. Мысалы, 16 студентті 4 адамнан тұратын 4 топқа бөлуге болады. «Джигсо» әдісін қолдану барысында атақты ақынның бір өлеңін бір жолдан әр студентке таратып беруге болады.

«Пікірталас» әдісі — өте ертеден белгілі, әсіресе орта ғасырда ақиқатқа жетудің бір формасы ретінде кеңінен таралған әдіс. «Пікірталас элементтерін оқытудың кез келген формасында қолдануға болады. Білімгерлер арасында өткен пікірталаста олардың топ мүддесін қорғағаны дұрыс. Сол арқылы олардың ұжымдық бірлікті сақтау, топта жұмыс істей білу дағдылары қалыптасады [9, 82].

Пікірталас — оқу/оқытудың тиімді тәсілдерінің бірі, өйткені білімгерлер белгілі бір өміршен мәселені немесе проблеманы жан-жақты қарастыру және талқылауда өздерінің теориялық және практикалық білімдерін жинақтап, оларды қолдана отырып, өз көзқарасын пайымдау мен түйіндеуге, өзге пікірлерді ескеруге және оларды өз қажетіне пайдалануға үйренеді. Білімгерлер пікірталаста еркін қарым-қатынасқа түсіп, өз ұстанымдарын қалыптастыру және қорғау, оларды өзге пікірлермен салыстыру әрекеттерімен айналысады. Пікірталас кезінде аудиторияда өмірдің шынайы проблемаларын ортаға салады, оларды әртүрлі көзқарас тұрғысынан қарастырады, ең тиімді шешімдерін ұсынуға тырысады.

Пікірталастың тақырыптары тек пәнге ғана қатысты емес, сонымен қатар, адамгершілік құндылықтарға немесе топ мүшелерінің өзара қарым-қатынас мәселелеріне байланысты болуы мүмкін. Ең негізгі шарты — алынған тақырып әртүрлі көзқараста пікірталас тудыратындай болуы керек. Егер білімгерлерде тақырыпқа қатысты білім қоры болмаса, пікірталас жүргізудің ешбір мәні болмайды. Бұл әдісті білімді бекіту кезеңінде қолдану өте тиімді.

«Кейс-стади» әдісі — кейстерді қолдану арқылы жүзеге асырылатын, таңдау жасау мен шешім қабылдау дағдыларын қалыптастыратын тиімді әдіс. Бүгінде білім алудың тиімді әдістерінің біріне айналған «кейс-стади» әдісі теориялық білім алған студенттерді болашақ мамандықтың практикасына бағытталған әрекеттерге баулиды. Ол нақты жағдаяттарды практикалық тұрғыдан талдау мен оларды өмірмен сабақтастыра қайталауға, «ойнап» шығуға негізделеді. Сол себепті кейс-стадиді кейде «нақты оқу ситуациялар әдісі» деп те атайды. «Кейс-стади» әдісінің мақсаты — студенттерді кез келген теориялық мәлімет пен ақпаратты талдай білуге, негізгі проблемаларды айқындауға, проблемаларды шешудің әртүрлі балама жолдарын табуға, сараптау арқылы олардың ішінен ең тиімдісін таңдауға, өз іс-әрекеттерін жоспарлауға жұмылдыру.

«Кейс-стади» әдісі практикалық мәселелерді жан-жақты қарастыру арқылы пәннің теориялық мазмұнын толықтырады. Кейс-стади әдісі көмегімен өмірде туындайтын проблемаларға жауап іздену арқылы студенттер ертеңгі өмірде кездесуі мүмкін жағдайлар мен мәселелердің дұрыс шешімін табуға жаттығады [2, 308].

Тренинг — интерактивті оқытудың жаңа әдістерінің бірі. Тренинг кезінде туындаған түрлі жағдайлар оқу түрі тұрғысынан шартты, ойын түрінде болса да оқушы үшін шынайы жағдай ретінде қабылданып, олар әрекет нәтижесі үшін үлкен жауапкершілікті қажет етеді. Мұнда жауапкершілік сезімі ерекше болады. Мысалы, әркімнің әрекетінің табысты болуы бүкіл топ мүшелері әрекетінің табыс кепілі болғандықтан, әркім өзіндік жауапкершілікті ғана емес, топтағы серіктесінің алдындағы жауапкершілікті де сезінеді. Осы жағынан алғанда тренинг, ойынға қатысушылардың жауапкершілігі бір-біріне тәуелді болатын іскери ойын тәсілдерін еске түсіреді. Оқыту тәсілдерінің айырмашылығы: бірі теорияны практика жүзінде үйренуге қызмет етсе, екіншісі практика арқылы теорияны меңгеруге қызмет етеді.

Іскерлік ойындар. Қазіргі таңда іскерлік және оқу ойындарының 100-ден астам түрлерін кездестіруге болады. А.А. Вербицкий іскерлік ойындарды маманның болашақ кәсіби қызметінің

пәндік және әлеуметтік мазмұнын ашатын форма деп көрсетеді. Іскерлік ойын кезінде оқушы ойын ішіндегі ситуацияға толығымен енеді, өзара қарым-қатынас дами түседі, эмоциялары (ойын кезіндегі қуану, ренжу) айқын көрінеді [10, 3]. Бұл әдістің басқа әдістерден ерекшелігі — оқушының ойын түрінде берілген тапсырманы орындау үшін ең тиімді құралдармен қамтамасыз етілуіне мүмкіндік туады. Бұл ойын түрінде жүргізілсе де, оның негізінде болашақ маманның маңызды элементтері жатады.

«Ыстық орындық» әдісі. Бұл әдісте орындық ыстық болғандықтан берілген тапсырмаға қатысты қойылған сұрақтарға мейлінше жылдам жауап беру қажет.

«Алты ойшыл қалпақ» әдісі. Білімгерлердің ойлау және шет тілінде сөйлеу қабілетін дамытуда американдық профессор Эдвард де Боно ойлап тапқан «алты ойшыл қалпақ» әдісін кеңінен пайдалануға болады. Бұл әдісті қолдану кезінде:

1. Барлық білімгерлер ойлануы керек және ойларын жеткізе білуі керек;
2. Тым күрделі жағдайларды қарапайым жағдайлармен алмастыру керек;
3. Әрекеттер жоспарлы және сатылы болу керек;
4. Бір жағдаятты зерттеу қажет және сөз таластырмау керек;
5. Менің пікірім әрқашан дұрыс демей, керісінше пайдалы ұсыныстар жасау керек. Басты мақсат оны көре білу;

6. Білімгерлерге ойлау қабілеттерінің ерекшеліктерін жақсырақ түсінуін, ойлау бейнелерін бақылауды және мәселені шешу кезінде ойлау үдерісін тиімді пайдалану мақсатында діттелген мақсаттармен нақтырақ байланыстыруға машықтандыру.

Интерактивті оқыту әдісі — әсіресе сабақты пысықтап, қорытындылауда бірден-бір көмегін тигізетін әдістердің бірі. Сонымен қатар интерактивті әдістер арқылы білімгерлер өз білімін өздері бағалайды да, алған білім, білік дағдылары бойынша бағаланады. Әсіресе өзін-өзі бақылау, жұптық өзара бақылау, топтық өзара бақылау кезеңдері сабақты бекітуге айтарлықтай септігін тигізеді.

Интерактивті оқыту әдісі білімгерлердің төмендегі танымдық іскерліктерді практикада қолдануларын қамтамасыз етеді:

- Фактілерді есте сақтау;
- Құбылыстардың мәні мен маңызын түсіну;
- Білімдерді дағдылы және жаңа жағдайларда қолдану;
- Анализ (біз бір нәрсені құрамдас бөліктерге бөлу);
- Синтез (идеяларды жаңа нәрсе жасау үшін топтастыру);
- Бағалау (бір нәрсенің сапасы туралы пікір бөлісу).

Оқытушы интерактивті әдістерді қолдану арқылы білімгердің сыни тұрғыдан ойлауына, коммуникативті құзыреттіліктерін дамытуға, шығармашылық белсенділігін арттыруға, тіл байлығын жетілдіруге, жан-жақты ізденушілігін арттыруға жағдай жасайды.

Интерактивті оқу/оқыту нәтижесінде:

- Білімгерлер өздеріне бөлінген тақырып бойынша ізденуге, шығармашылық жұмыс істеуге топ болып, жұп болып әрекет етуге үйренеді.

- Білімгерлерде командалық рух қалыптасады, сондай-ақ тез тіл табысу және өзара сыйластық дағдылары дамиды.

- Білімгердің белсенді өмірлік көзқарасы қалыптасады.

- Білімгерлер өздерін еркін сезінеді және пәнге деген қызығушылықтары артады.

- Білімгерлер сұрақ қоюды үйренеді.

Интерактивті тақталарды пайдалану — интерактивті оқыту әдістерінің ең маңыздысы. Тіл үйрету барысында интерактивті тақталарды сабақтың әр кезеңінде пайдалануға болады. Интерактивті тақталардың тіл білімінің лексика, фонетика, грамматика салаларын меңгерту мақсатындағы жаттығу жұмыстарын, грамматикалық материалдарды жандандыру, білімгердің басқа тілді тыңдау арқылы қабылдауы мен сауатты жазуын қалыптастыруда, елтанымдық материалдарды игеруде пайдасы зор.

Бұл әдістің оқытушы үшін тиімділігі — интерактивті әдістерді пайдалану арқылы аудиторияны толық қамтиды, әр білімгердің білім деңгейін анықтап, сабақтың мәнін толық ашуына мүмкіндігі болады, оларды шығармашылық ізденіске және өз бетінше жұмыс істеуге баулиды. Интерактивті сабақтарда білімгерлер тақырып бойынша өз пікірлерін ортаға салып, әрі қарай оларды дәйектеу жүйесін құрады, пікірталас жүргізеді, өзгелердің пікірлерін тыңдап, балама көзқарастарды ескереді. Сондай-ақ, сабақта әр түрлі интерактивті әдіс-тәсілдерді қолдану білімгерлерді енжар тыңдаушы және қатысушы позициясынан шығарып, белсенді білім алушы болуға ұмтылдырады, сонымен қатар

оларды шығармашылық ойлауға, алған ақпараттарына түсінік беруге, оқу үдерісін басшылыққа алуға ынталандырады.

Қорытынды

Сөзімізді қорытындылайтын болсақ, интерактивті оқыту әдісінде оқытушы мен білімгердің арасындағы өзара белсенді байланыс сұрақ-жауап, пікір алмасу, талқылау тіл үйренушілердің т.б. сөйлеу дағдыларының дамуына септігін тигізетін тапсырмалар мен жаттығулар арқылы жүзеге асады. Интерактивті тапсырмалардың түрі өте көп, оның барлығы оқытушының шығармашылық қабілетіне байланысты қолданылады. Интерактивті оқыту әдісі білімгерлердің белсенділігін арттыруға тікелей әсер етеді. Бұл әдісті қолданудың нәтижесінде білімгердің дүниетанымдық ой-өрісі кеңейіп, дербес пікірі мен көзқарасы қалыптасады. Сондықтан дәрістерде білімгерлерді білімді өз бетінше ізденуіне мүмкіндік беретін интерактивті оқыту әдісін жиі қолданған дұрыс. Білімгерлерді сұрақ қоюға және басқалармен пікір алмасуға баулу аса маңызды. Сонымен қатар, білімгерлердің жұмыс жасау арқылы білімді терең игеретінін естен шығармаған жөн. Алайда, интерактивті оқыту әдісін шет тілі сабақтарында тиімді пайдалану үшін оқытушы өз жұмысын алдын-ала және жан-жақты жоспарлауы қажет. Әр білімгердің оқу, қабылдау және қызығушылық деңгейлері әртүрлі болатындықтан олардың жеке тұлғалық ерекшеліктерін ескеру қажет. Сондай-ақ, шет тілі сабақтарында тілдік әрекеттер бір-бірімен тығыз байланыста қалыптастырылып, дамытылуы керек. Білімгерлердің танымы мен тілін дамытып, қарым-қатынастық әрекетті жүйелі жүргізу үшін бірінші кезекте оларды сөз бен ойдың мағынасын меңгертуге баулу қажет. Соның нәтижесінде білімгердің ауызша және жазбаша сөйлеу дағдылары қалыптасып, сөздік қоры байып, өз ойын еркін жеткізулеріне мүмкіндік туады. Бұдан бөлек, білімгерлердің интерактивті оқыту арқылы сөздік қорын молайтып, сауатты жазуға және сөйлеуге дағдыландыру, т.б. мәселелер лингвистикалық білім негізінде жүргізілуі керек.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Құнанбаева С.С. Қазіргі шеттілдік білім берудің теориясы мен практикасы / С.С. Құнанбаева. — Алматы: ҚазХҚЖӨТУ, 2010. — 324 б.
- 2 Әлімов А. Интербелсенді әдістерді жоғары оқу орындарында қолдану / А. Әлімов. — Алматы, 2009. — 328 б.
- 3 <https://www.bookwidgets.com>. — Retrieved from <https://www.bookwidgets.com/blog/2018/06/20-interactive-teaching-activities-for-in-the-interactive-classroom>
- 4 Demirel Ö. Yabancı Dil Öğretimi / Ö. Demirel. — Ankara: Pegem Akademi, 2020.
- 5 Наубатова Н.Т. Интерактивные методы обучения / Н.Т. Наубатова // Вестн. АПН Казахстана. — 2009. — № 1.
- 6 Жарықбаев Қ. Жантану / Қ. Жарықбаев. — Алматы: Шұғыла, 2008. — 638 б.
- 7 Құрманәлі А.А. Түрік тілі сабақтарында грамматиканы оқытуда ойындардың тиімділігі / А.А. Құрманәлі // VII International Conference Building Cultural Bridges. — Алматы, Suleyman Demirel University Press, 2015.
- 8 Керімбекова Б. Поэзиялық шығармаларды инновациялық технологиялар арқылы оқыту әдістемесі / Б. Керімбекова // VII International Conference Building Cultural Bridges. — Алматы: Suleyman Demirel University Press, 2015.
- 9 Küçükahmet L. Öğretimde planlama ve değerlendirme / L. Küçükahmet. — Ankara: Nobel Yayınları, 2008.
- 10 Усова А. Формирование у школьников научных понятий в процессе обучения / А. Усова. — М.: Педагогика, 1986.

А.А. Құрманәлі, К.А. Құрманәлиев

Лингвистические основы интерактивного обучения иностранному языку

В статье отмечено, что в настоящее время проблема формирования многоязычной личности и доведения обучения иностранному языку до новой степени становится важной задачей системы образования суверенной страны. Свободное владение иностранным языком обучающимися в процессе формирования многоязычной личности способствует развитию языков делового общения и повышению интеллектуального потенциала общества наряду с повышением их языковой компетентности.

Ключевые слова: язык, лингвистика, лингвистические основы, коммуникативная компетентность, интерактивное обучение.

A.A. Kurmanali, K.A. Kurmanaliyev

Linguistic foundations of interactive foreign language teaching

The article emphasizes that at present the problem of forming a multilingual personality and bringing foreign language teaching to a new degree is becoming an important task of the education system of a sovereign country. Fluency in a foreign language by students in the process of forming a multilingual personality contributes to the development of business communication languages and the increase of the intellectual potential of society along with the increase of their linguistic competence.

Keywords: language, linguistics, linguistic foundations, communicative competence, interactive learning.

References

- 1 Qunanbaeva, S.S. (2010). Qazirgi shettildik bilim beruding teoriiasy men praktikasy [Theory and practice of modern foreign education]. Almaty: QazHQzhATU [in Kazakh].
- 2 Alimov, A. (2009). Interbelsendi adisterdi zhogary oqu oryndarynda qoldanu [Application of interactive methods in higher education institutions]. Almaty [in Kazakh].
- 3 <https://www.bookwidges.com/blog/2018/06/20-interactive-teaching-activities-for-in-the-interactive-classroom>
- 4 Demirel, Ö. (2020). Yabancı Dil Öğretimi [Foreign Language Teaching]. Ankara: Pegem Akademi [in Turkish].
- 5 Naubatova, N.T. (2009). Interaktivnye metody obucheniia [Interactive teaching methods]. *Vestnik Akademii pedagogicheskikh nauk Kazakhstana — Bulletin of the Academy of Pedagogical Sciences of Kazakhstan*, 1 [in Russian].
- 6 Zharyqbaev, Q. (2008). Zhantanu [Psychology]. Almaty: Shugyla [in Kazakh].
- 7 Kurmanali, A.A. (2015). Turik tili sabaqtarynda grammatikany oqytuda oiyndardynq tiimdiligi [The effectiveness of games in teaching grammar in Turkish language lessons]. *VII International Conference Building Cultural Bridges*. Almaty, Suleyman Demirel University Press [in Kazakh].
- 8 Kerimbekova, B. (2015). Poeziialyq shygarmalardy innovatsiialyq tekhnologiiilar arqyly oqytu adistemesi [Methods of teaching poetry works through innovative technologies]. *VII International Conference Building Cultural Bridges*. Almaty: Suleyman Demirel University Press [in Kazakh].
- 9 Küçükahmet, L. (2008). Öğretimde planlama ve değerlendirme [Planning and evaluation in teaching]. Ankara: Nobel Yayınları [in Turkish].
- 10 Usova, A. (1986). Formirovanie u shkolnikov nauchnykh poniatii v protsesse obucheniia [Formation of scientific concepts among schoolchildren in the learning process]. Moscow: Pedagogika [in Russian].

Ж.А. Ағабекова*, А. Маликов

Назарбаев Университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: zhazira.agabekova@gmail.com; akzhol.malikov@nu.edu.kz)

Некронимдердің сакралды трансформациясы

Ғылыми ортада қасиетті орындарды зерттеумен түрлі сала мамандары айналысады. Географиялық нысанның қасиетті орынға айналуының негізінде елдің мәдениеті мен салт дәстүрі, ырым-тиымдары, діни түсініктері жатады. Халықтар арасындағы мәдениеттердің көрінісі де сакралды орындарда кездеседі. Мақалада аталған некронимдік трансформация үдерісінің ономастикалық іздері анықталып, жалпы әлемдік үдеріс пен оның Қазақстандағы жағдайы туралы айтылған. Жұмыстың негізгі мақсаты — қазақстандық сакралды нысандар атауларындағы трансформацияның дүниежүзілік үдерістің бір көрінісі екендігін және осыған байланысты жергілікті сакралды объектілердің мағыналық (этимологиялық) классификациясын құрастыру. Зерттеу объектілері ретінде Қазақстан аумағындағы жергілікті мазарлар мен зират кешендерінің, түрлі кесенелер мен мемориалды нысандардың атаулары, сондай-ақ, «Қазақстанның киелі жерлері картасы» бағдарламасы аясында зерттеліп жатқан некронимдер алынды. Сонымен қатар мақалада агиотопонимдер құраушы лексикалық қор сараланған. Олардың лексика-семантикалық мағынасы талданған. Тақырыпты ашу мақсатында ғаламторлық және жалпыға мәлім ақпараттар мен тұжырымдамаларды, сондай-ақ тарихшылар мен филологтардың осы тақырыптағы көзқарастарын және некронимдерге байланысты тарихи мәліметтер мен бүгінгі жағдайлары туралы деректер жинастырылып, салыстырмалы әдіс арқылы тұжырымдар жасалған.

Кілт сөздер: некронимдер, сакралды трансформация, сакралды нысандар (объектілер), кесенелер, зират кешендері, діни мифология.

Kipicne

Ономастиканың үлкен бір саласы топонимика болса, қазіргі уақытта оның зерттеу саласы кеңейіп, атаулар саны арта бастады. Топонимдер географиялық терминдер ғана емес, олардың семантикасы мен этимологиясы мәдени және тарихи ақпараттар береді. Топонимдердің жаңа саласының бірі — агиотопонимдер. Агиотопоним термині ежелгі грек тіліндегі — «агиос» — «қасиетті», «тақуа», «әділ», «киелі» және «топос» — «жер»+«ономо» — «есім», «атау» сөздерінің бірігуінен жасалған. Яғни, «қазақ тілінде киелі жер атаулары» деген мағынаны білдіреді [1, 236].

«Қасиетті орындар» түркі халықтарының тарихында маңызды орын алады. Көшпелі өмір салтын ұстанатын және мал шаруашылығымен айналысатын қазақтар марқұмды құрметтейді, зираттарды күзетеді, жануарлардың аяққа баспауын қамтамасыз етеді. Қазақтар мұндай жерлерді «қасиетті» деп санайды. Қазақстандық ғалым-тарихшы «қасиетті» (қасиетті) сөзінің шығу тегі дінмен, діни ұғыммен тікелей байланысты екенін атап өтіп, оның этимологиясы мен қолданылуы туралы мәлімдейді [2]. Латынның «sacralis», «sacer» сөзінен шыққан. Бүгінгі таңда барлық дерлік еуропалық тілдерде қасиетті мағынасы сақталған [3]. Сакралды термині сөз болғанда некронимдер, агионимдер туралы міндетті түрде айтылады. Некронимдер — ономастиканың үлкен саласының бірі. Некронимдер — қайтыс болған адамдардың жерлерін белгілейтін топонимдердің бір бөлімі. Бүгінгі әлем мәдениеттерінің қай-қайсысында болмасын, өмірден өткен адамның денесін не денесінің қалдығын жерлеп, белгілі бір атау — некроним арқылы белгілеу әдет-ғұрпының болуы сирек құбылыс емес. Некронимдер қатарына жекелеген мазарлар, кесенелер, елдімекендерге қарасты жергілікті зират кешендері мен ортақ мазар кешендері (братские могилы) жатады. Алайда, бұл нысандардың бірегейі жалпы некронимдік мағынадан бөлек, бүгінгі таңда қосымша қасиетті немесе сакралды мәндерге де ие. Демек, уақыт өте келе аталған нысандар өздерінің негізгі қызметтерінен — қайтыс болған адамның жерленген орнын көрсетуден басқа, қоғам мүшелері арасында тарихи, саяси, идеологиялық, әдеби және туристік стратегиялық маңыздарға да ие болған. Бұдан әрі қарай осы мақалада некронимдік трансформация процесінің ономастикалық іздерін анықтап, Қазақстан мен басқа да елдердегі көрінісі айтылады. Зерттеу жұмысының потенциалды жаңалығы — некронимдерді қасиетті

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: zhazira.agabekova@gmail.com

орындар түрінде қабылдау трансформациясындағы Қазақстандағы саяси жағдайдың, жалпыхалықтық идеология мен тарихи кезеңдерге қарасты белгілі көзқарастар рөлдерінің анықталуы.

Деректері мен әдістері

Ғалымдардың арасында осы терминдердің нақты беретін мағынасы мен түрлері туралы әрқилы пікірлер бар. Ғылыми зерттеу еңбектерінде агиотопонимдер туралы алғашқы зерттеу жұмыстары ретінде неміс ғалымы Рудольф Оттоның еңбектеріне сілтеме жасалады. Рудольф Оттоның берген тұжырымына орай, сакралды ұғымының негізінде де діни таным мен түсінік бар [4]. Агиотопонимдердің географиялық менталдылығындағы көрінісі туралы жазған Ирина Владимировна Бугаева «Сакралды» ұғымының тікелей дінмен байланысты екенін айтады [5]. Америкалық ғалымдар С. Park, E. Gaustad «Сакралды географияның» дінмен байланыстылығын айта келе, олардың картасының маңыздылығын көрсетеді [6]. Коренева Юлия Викторовна «Онимы в концептосфере преподобнического жития» атты мақаласында агиотопонимдерді агионимдердің бір саласы ретінде қарастырады [7; 11]. Қасиеттіліктің мағынасын концептілейтін онимдер агионимдер деп аталады, олар «Құдайдың рақымы немесе қасиеттілігі мадақтау немесе қасиеттілік дәрежесі арқылы адамдарды немесе объектілерді атауға қызмет ететін құрама атау» деп түсіндіріледі. Автор өзінің осы мақаласында И.В. Бугаеваның мақаласына сілтеме бере отырып, жалпы агиотопонимдерді агиографиялық концептосферадағы агионимдерді қасиеттілікті жүзеге асыру векторлары бойынша 3 топқа бөліп қарастыратындығын, агиотопонимдер солардың бір бөлігі екендігін жазады [7; 12].

Қазақстандық тарихшылар мен филологтар арасында аталған тақырыпта ғылыми үлгіде жазылған зерттеу жұмыстары соңғы жылдары жарық көре бастады. Қазақстанда сакралды орындарды ғылыми бағытта зерттеу соңғы жылдары қолға алынып, оларды зерттеудің ғылыми концепциялары анықтала бастады. Ж.М. Мәкімбай «Сакралды орындар мен кеңістікті зерттеудің әлеуметтік өмірге қажеттілігі» атты ғылыми мақаласында сакралды орындарды үш типке (жануарлар ортасы яғни адам баспаған жер, белгілі бір тарихи мағынасы бар орын, тұлғалар жатқан мазарлар) бөлуге болатынын айтады [8; 118].

«Перспективы развития сакрального туризма в Казахстане» атты орындарды туризмге айналдырудың жолдары туралы да зерттеу мақала жарық көрген. Онда авторлар әлемдегі сакралды орындардың туризмді дамытуға әсерін айта келе, Қазақстандағы туризм орталықтарына айналдыруға болатын қасиетті орындар тізімін көрсетеді [9; 106]. Зерттеу жүргізу барысында қазақстандық қасиетті орындардың тізімін табу мәселесі тұрды. Қазақстанның экс Президенті Н.Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақала жариялап, соның негізінде «Қазақстанның киелі жерлері» атты жоба жасалған [10]. Ол жоба бойынша Қазақстанның киелі жерлерін анықтап, тізімін жасау және мемлекет тарапынан қамқорлыққа алуды ұйымдастыру айтылды. Жоба бойынша өңірлердің қасиетті жерлері анықталып, кітаптар шығарылды. Мысалы, «Қасиетті Қазақстан» атты энциклопедияда Астана мен Алматы қалаларының және Ақмола мен Алматы облыстарының киелі жерлері, тарихи оқиғаларға байланысты қасиетті орындары, табиғи ландшафттық ерекше ескерткіштері, ұлттық құнды мәдени мұралар туралы толық ақпараттар берілген [11]. Сол сияқты облыстардың «сакралды карталары» жасалды. Зерттеу барысында қасиетті орындар атаулары негізінен осындай еңбектерден алынды. Сондай-ақ тарихшылар мен филологтардың белгілі тақырыптағы көзқарастарын, тарихи мәліметтер мен бүгінгі жағдайлары туралы деректерді жинастыру әдісі қолданылды. Зерттеу *объектілері* ретінде Қазақстан аумағындағы жергілікті мазарлар мен зират кешендерінің, түрлі кесенелер мен мемориалды нысандардың атаулары, сондай-ақ «Қазақстанның киелі жерлері картасы» бағдарламасы аясында зерттеліп жатқан некронимдер алынды. Ғалым Мадиева Гульмира Баянжановна мен Супрун Василий Иванович антропонимдердің топонимдерге, керісінше, топонимдердің антропонимдерге ауысу процесі жиі болатындығын айтады [12, 128]. Ономастикада «трансонимдену процесі» деп аталатын термин бір онимнің екінші онимдік разрядқа көшу арқылы жаңа разрядтың пайда болуын білдіреді. Трансонимдену әдісі агиотопонимдерде көп кездеседі. Жұмыста осы әдістің разрядтар арасындағы көрінісі де айтылады.

Тақырыпты ашу мақсатында негізгі лингвистикалық әдістермен қоса, құрылымдық, форманттық, сөзжасамдық талдау тәсілдері қолданылды.

Нәтижелер мен талқылануы

«Қасиетті әлем: География және Дін негіздері» еңбегінің авторы Крис Парктың зерттеулеріне сенетін болсақ, әлем діндерінің қайсысында болмасын, кез келген некронимдердің сакралды немесе

қасиетті жерлерге айналып кетуі — тарихи көзқарастан қарағанда әжептәуір ұзаққа созылатын және кейбір жағдайларда органикалық, яғни табиғи үлгіде емес, сыртқы факторлар тарапынан көрсетілетін қысым арқылы дамитын үдеріс [6]. Кез келген некронимдік нысанның сакралды орынға айналуы тек ол объектілердің жергілікті халық арасында немесе халықаралық дәрежеде рөлін анықтап, белгілі бір мәдениет пен жалпы индустрияның дамуына алып келіп қана қоймайды. Керісінше, белгілі тарихи, саяси немесе діни-мәдени факторларға қарай, сол некронимдердің атауларында өз таңбаларын қалдырып, сакралды орындардың қоғамдағы рөлін анықтауға, айшықтай түсуге я өзгертуге өз септігін тигізеді. Осы орайда, аталған трансформация үдерісінің тек қана көшпенді мәдениетке, қазақ қоғамына немесе ислам әлеміне ғана тән ерекшелік емес екіндігін түсіну аса маңызды. Әлемдік тәжірибеде де, көптеген сакралды нысандарға бай қоғамдарда да, некронимдердің белгілі бір факторлардың аясында қасиетті жерлерге айналуы және осыған орай атауларының да бейімделуі кеңінен таралған. Атап айтқанда, некронимдердің бірқатары мемлекеттік және халықаралық дәрежедегі белгілі қайраткерлер, саясаткерлер немесе тарихи тұлғалардың есімдері ретінде ешбір қосымшасыз үлгіде заңдастырылған. Мәскеудегі Ленин кесенесі (мавзолейі), Париждегі Франсуа де Лашез атындағы зират кешені мен Вьетнамдағы Хо Ше Мин кесенесі мысал бола алатын бұл нысандардың ономастикалық ерекшелігі негізгі адам атауының белгілі бір дәрежеде феноменалды, құрметті және танымал болуы арқасында «қасиетті» болып қабылдануында жатыр [13]. Ал Кипрдегі «Патшалар зираты», Мысырдағы «Хандар жазығы» зират кешендері атауларындағы лексикалық ерекшеліктен бұл объектілердің тек қана бір адамның немесе топтың қадір-қасиетіне емес, тұтас патшалықтар немесе мемлекеттердің дәрежелері мен саяси күштеріне сілтеме беріп тұрғанын түсінуге болады. Бұдан бөлек, сакралды нысандардың енді бір тобы өз атауларын белгілі бір топонимнен, яғни қаланың өзінің немесе шағын ауданының атауынан алады. Бұл тізімге Лондондағы Хайгет, Вашингтондағы Арлингтон зират кешендерін жатқызуға болады. Яғни, белгілі бір қоғамдық және саяси жүйелердегі ұстанымдар некронимдердің сакралды нысандарға айналу үдерісіне ұдайы әсер етіп қана қоймай, сол атаулардың этимологиялық тарихынан және белгілі тарихи кезеңдердегі жалпыхалықтық пікірлерден сыр шертеді [13].

Қазақстандық үдеріс

Қазақстандық некронимдердің арасында да аталған трансформация үдерісінен өтіп, бүгінде жергілікті, ұлттық, тіпті халықаралық дәрежелерде де үлкен маңызға ие тарихи және мәдени сакралды объектілерге жатқызылып жүргендері аз емес. Бұл нысандар қоғам мүшелері тарапынан аңыздар мен түрлі мифтік әңгімелерге арқау болып, жекелей өңірлердің немесе облыстардың стратегиялық мәдени нысандары қатарларына жатқызылып жүрсе, біразы мемлекеттік киелі жерлер карталары мен арнайы тізімдерге еніп, БҰҰ сияқты халықаралық ұйымдардың тарапынан да қолдауларға ие болып жүр. Бұл объектілерді қабылдаудың бұндай институцияландырылғандығына қарамастан, әлемдің өзге де өңірлеріндегідей, Қазақстандағы сакралды нысандардың бүгінгі атаулары да трансформациялық үдерістің негізгі түп тамыры мен сол тарихи кезеңдегі қоғам мүшелері мен саяси жүйенің ұстанымдары мен түсініктеріне байланысты түрлі лексикалық құрылыстар мен өзіндік ерекшеліктерге ие.

«Ана», «ата» немесе «ене» сөздеріне негізделу

Бұл тізімнің ең ауқымды әрі өзіндік ерекшеліктерге толы тобы — «ана», «ата» немесе «ене» сөздерімен қатар тұра, қос сөздер ретінде жазылып жүрген сакралды нысандар. Аталған топқа *Гайһар ана, Ибраһим ата, Қарашаш ана, Домалақ ана, Шопан ата, Қараман ата, Масат ата, Шақпақ ата, Сұлтан ене, Оқшы ата, Қорасан ата, және Ырғызбай ата кесенелері, Ұкаш ата мазары, Исмайл-ата сәулет кешені, Пір Бекет немесе Бекет ата жерасты мешіті мен зираты кешені, Сисем ата және Ұшқан ата қорымдары, Төлегетай-Қылышты ата кешенді-мазары, Бегім ана мұнарасы және Қорқыт ата мемориалды кешендері және тағы да басқа объектілер жатады [14]. Бұл нысандардың өзге топтардан басты ерекшелігі ретінде бұл атаулардың қайсысы болмасын өз төңірегіндегі қоғам мүшелері арасында кеңінен таралған мифтерге, жартылай тарихи әңгімелер мен ертегі-аңыз сюжеттеріне негіз болып жүргендігін айтуға болады. Яғни, аталған тізімдердегі көптеген атаулар көне түркі тарихынан бастау алатын «әулие-әнбие» концепті мен Қазақ хандығына дейінгі Ислам дәуірі кезеңіндегі «қасиеттілік», «емшілік», «көріпкелдік», «құтқарушы» мен «діндардық» принциптеріне жақын. Профессор Өмірзақ Озғанбаевтың сөзінше жоғарыда аталған «ана» және «ата» сөздерін қосу ұғымының өзі де бастапқыда ислам кезеңіне дейін өмір сүрген, халық ауыз әдебиеті мен тәңіршілдік ұғымдарында ерекше сиқырға немесе қасиетке ие тұлғаларды пір тұтудан және*

жалпы ғажайыпқа сенуден бастау алған болуы керек [15]. Бұған *Ұмай ана, Қызыр ата, Қамбар ата, Жылаған ата, Қоңыр әулие* ұғымдарының күні бүгінгі дейін қазақ әдебиеті мен мифологиясында кездесуі үлкен дәлел болғанымен, Қызылорда өңірінде орналасқан Қорқыт ата мазары исламданбаған «ата», «ана», және «ене» сөздеріне негізделген некронимдер тізімінің сирек мысалы болып отыр. Ал бұл топтың өзге де өкілдеріндегі «ата»/«ана» сөздеріне келетін болсақ, профессор Озғанбаев бұл феноменді ислам дінінің түркі тайпаларының тәңіршілікке негізделген қабылдауларымен сабақтасып кету үдерісімен (діннің жергілікті мәдениетке бейімделуімен) түсіндіруге болады деп есептейді. Демек, «ата», «ана» сөздерін қасиетті, құтқарушы және феноменалды тұлғалармен байланыстырып келген түркі тайпалары, ислам дінінің қазақ даласына таралуымен бірге аталған ұғымдарды енді діни үлгідегі қасиеттілік пен діндарлық принциптеріне негізделген мифтік тұлғаларға байланысты қоя бастаған. Бұл кезеңге XXII ғасырға дейінгі Әулие ата күмбезі, Үкаш ата мен Қайып ата мазарлары, Гауһар ана мен Оқшы ата кесенелері де, сәл кейінірек салына бастаған және негізінен ислами негізде және мифологияда танымалдылыққа ие Ырғызбай ата, Домалақ ана және Ибрагим ата кесенелері, Исмаил ата кешені, Төлегетай-Қылышты ата кешенді мазары мен өзге де нысандар жатады [14]. Сондықтан, бұл топтың басым көпшілігі ислам дәуірінің некронимдеріне жататындығына қарамастан, бұл объектілердің төңірегіндегі қасиеттілік, емшілік және діндарлық принциптерінің түпкі тамырында происламдық тәңіршілік дәуірінің ғажайып пен сиқырға, әулие мен құтқарушыларға деген сенімдері тұрғандығы олардың әдеби және мәдени сипаттамаларынан ғана емес, сондай-ақ атауларындағы «мифтік» қосымша сөзден де белгілі болып тұрғаны сөзсіз.

Исламдық кірме сөздерге негізделу

Халық арасында сөзсіз қасиетті және киелі жерлерге айналған некронимдердің келесі тобы — ономастикалық тұрғыдан қарағанда нақты ислами, яғни діни мағынаға ие сакралды объектілер. Бұл нысандар қатарында Қожа Ахмет Яссауи кесене-кешені, Рабия Сұлтан Бегім, Арыстан баб, Баба Түкті Шашты Әзіз, Айша бибі мен Бабаджа Хатун кесенелерін қарастыруға болады [14]. Аталған сакралды объектілер де, бірінші бөлімдегі некронимдер тәрізді ислам дінінің Қазақстан жерінде таралуы, оның дамуы мен шарықтауы сияқты үдерістермен тікелей байланысты болғанымен, тәңіршілдік көзқарастың қалдығы болып есептелінетін «ата/ана» қосымша сөздерінің орнына таза ислами, түркі тілдерінің лексиконы мен тіпті үндестік заңдарына жат жаңа қосымша сөздердің қосылуымен ерекшеленеді. Атап айтқанда, бүгінгі Қазақстан үшін үлкен мәдени маңызға ие болғандығы мен көптеген қазақ халқының тарихи тұлғалары жерленіп жатқандығына қарамастан, «Қожа Ахмет Яссауи кесене-кешені» атауынан бұл некронимнің сопылық мәдениеттің өкілі «қожаға», қазақ ономастикасының араб тілді қабатындағы «Ахмет» есіміне және ортағасырлық Ясы қаласына тікелей байланысы бар екендігін тарихи фигурамен таныс болмай жатып та түсінуге болады. Бұдан бөлек, «Түркістанда түмен баб, ең үлкені Арыстан баб» сөз тіркесінде айтылғандай, «баб» сөзінің негізінен діни әулиелерге бағытталатынын түсіну арқылы Арыстан баб кесенесі атауында да ислами мәдениеттің лебі бар екендігін көре аламыз. Ал өзге некронимдердегі арабтық «әзіз» сөзі, парсылық «бибі» және қазақ тілінде «қатын» баламасы бар «хатун» сөздерінің болуынан-ақ, аталған сакралды объектілердің ислам дінінің таралу географиясына тікелей қатысы бар екендігі көрсетілген тәрізді. Яғни, бұл топтағы сакралды нысандардың негізінен оңтүстік өңірлерде, яғни Түркістан мен Жамбыл облыстарында орналасуынан Қазақстан жеріне ислам дінінің оңтүстік бағыттан таралуының, оңтүстік өңірдегі қала мәдениетінің Ресей патшалығы тұсындағы бекіністерден әлдеқашан бұрын дамығандығының және бүгінгі күні оңтүстік аймақтардағы халықтың жалпы діни сауаттылықтары мен белсенділіктерінің жоғары болуының айқын көріністерін сезуге болады. Сонымен қатар, «ата/ана» қосымша сөздері бар некронимдер көп жағдайларда аудандық, өңірлік және тайпалық маңыздағы нысандар болса, ислами сөздермен «көмкерілген» бұл сакралды нысандар тобы ұлттық (мемлекеттік) және халықаралық (ЮНЕСКО ұйымы, Түркі кеңесі және т.б.) дәрежедегі нысандар болып табылады. Бұдан некронимдік трансформация үдерісінің келесі бір сипаттамасын, тарихи, мәдени және діни факторлардың жалпы үдеріске орасан зор әсер қалдыратындығын көре аламыз. Өз кезегінде, бұл бүгінгі Қазақстандағы қоғамдық және саяси жағдайлардың да, бұған дейінгі Қазақ хандығы мен Қазақ КСР заманындағы жалпыхалықтық түсініктердің де көнетүркілік тәңіршілік ұғымдардан гөрі, ислам мәдениетін қазақ халқы үшін ортақ және байланыстырушы қасиетке ие құрал ретінде қарастырғандығын көрсетеді.

«Жаңа қазақстандық» құрылымға негізделу

Алайда, діни негізде қасиеттендірілген некронимдерден бөлек, трансформацияға ұшыраған сакралды объектілердің келесі бір тобы — белгілі бір тарихи, саяси немесе туристік принциптерге негізделі қасиетті жерлерге айналып үлгерген я айналып жатқан зираттар мен мазарлар. Бұл тізімнің қатарында — *Қарасай* және *Ағынтай* батырлардың күмбезі кешені, Қобыланды батыр күмбезі, Есім хан кесенесі, Жошы хан күмбезі, «Хан моласы» зират кешені, Қабанбай батыр кесене-қорымы, Райымбек батыр кесенесі, Тама Есет Көкіұлы кесенесі, Махамбет Өтемісұлы кесенесі, Амангелді Имановтың бейіті, Әбдіғаппар және Кейкі батырлар кешені, Ыбырай Алтынсарин кесенесі, Жамбыл Жабаев кесенесі, Міржақып Дулатов кесенесі және өзге де объектілер [14]. Бұл нысандардың бірегейі Қазақ хандығы тұсында аса маңызды титулдық рөлдер атқарған «хан» және «батыр» ұғымдарымен қосыла жазылған болса, енді біреулері аталған тұлғалардың статустық ерекшеліктерін айқындап тұратын тектері (фамилиялары) мен әкелерінің аттарымен (отчестволарымен) қатар жазылуда. Олардың қасиеттіліктері мен тарихи ерекшеліктері ретінде жалпы түсініктегі мифтік-сиқырлылық, я діни әулиелік принциптерге емес, керісінше көбінесе пост-отаршылдық және жаңа замандағы Қазақстан дәуірінің саяси және мәдени маңыздылықтарын арттыру идеяларына жақын болуын айтуға болады. Кембридж университетінің докторанты, әлеуметтанушы Диана Құдайбердиеваның пікірінше, Қазақ хандығы кезеңіндегі және ерте кеңестік эрадағы тарихи тұлғаларды айшықтау және олардың жерлеу орындарын қайта жаңғырту, яғни «ұлықтау» — тәуелсіз мемлекеттің өз тарихы мен мәдениетін ертерек пайда болған институцияланған саяси жүйелердің мирасқоры ретінде қабылдауына оң әсер беретін үдеріс [16]. Бұл үдерістің көрінісі ретінде аталған некронимдердің дәл осы қалыптарында заңды атауларға ие болуынан, әрі ҚР Ұлттық музейі жанындағы «Қазақстанның киелі жерлер картасы» жобасының негізгі зерттеу объектілері болып тағайындалып, ерекше саяси стратегиялық және идеологиялық маңызға ие болуынан көруге болады. Демек, бұл топтағы некронимдердің жалпыұлттық қасиетті жерлерге айналу трансформациясы толығымен аяқталған үдеріс емес, керісінше, саяси және қоғамдық жүйе мен жалпыхалықтық идеологиялық бағыттың өзгеруіне байланысты үлкен толықтырулар мен қысқартуларға ұшырауы әбден мүмкін үдеріс. Дегенмен, бүгінгі пост-отаршылық санадағы тәуелсіз қазақ қоғамы арасында «хан» және «батыр» сөздерімен қоса айтылатын және «есімі, тегі/әкесінің аты» жүйесіне сәйкес келетін некронимдердің дәл алдыңғы екі топтағыдай үлкен мағыналық трансформация үдерісінен өтіп, мифологиялық-діни емес, тарихи-мәдени және қоғамдық-саяси маңызға ие сакралды объектілерге айналып келе жатқандығын көруге болады.

Қорытынды

Жұмысты қорытындылай келе, әртүрлі мағыналарда діни немесе тарихи, саяси және өзге де себептермен қасиетті саналатын некронимдердің барлығының белгілі бір сакралды трансформация үдерісінен өткенін айтуға болады. Аталған трансформация үдерісі жерлеу орындарының қоғам мүшелері арасында қабылдауын ғана өзгертіп қоймай, сонымен қатар, олардың аталуында, некронимінде, өзіндік ерекшелігі мен кей жағдайларда өзгеше құрылыс түрі ретінде ономастикалық ізін қалдыратындығын да ұмытпауымыз керек. Осы тұрғыда қазақстандық некронимдердің сакралды трансформациясы дүниежүзілік үдерістің бір бөлігі ғана екендігі және бұлардан өзге әлемдегі танымал некронимдер арасында да аталған үдерістің айқын ономастикалық көріністері бар екендігі айтылды. Қазақстандық некронимдерге келгенде, олардың арасындағы ең ауқымды әрі ең танымал тобы ежелгі түркілік тәңіршілік мифологияларына және исламның жергілікті наным-сенімдерімен сабақтаса сіңісуіне негізделген «ата», «апа» және «епа» сөздеріне байланысты некронимдер екендігі қарастырылды. Бұдан басқа, таза ислами кірме сөздерге және «жаңа қазақстандық» құрылымға — «хан», «батыр» сөздері және «есімі, тегі/әкесінің аты» үлгілеріне негізделген некронимдер де зерттелді. Ислами некронимдердің діннің таралуымен байланыс және исламның бүгінгі қоғамдық жағдайдағы рөлі туралы сөз қозғалған болса, «жаңа қазақстандық» құрылымның негізі тәуелсіз Қазақстанның өзін Қазақ хандығы және Қазақ КСР-нің мирасқоры ретінде көрсетуі деп тұжырымдалды. Осылайша, тарихи кезеңдер, қоғамдағы діни және мифологиялық сенімдер, әрі белгілі бір саяси жүйелер мен идеологиялық принциптер некронимдердің сакралды трансформациясы үдерісіне ономастикалық тұрғыда үлкен әсер ететіндігі көрсетілді. Дегенмен, дәл қазіргі Қазақстанда болып жатқан және алдағы жаһандану үдерісі кезеңіндегі қоғамдық өзгерістерге байланысты сакралды трансформацияның нақты классификациясы мен сипаттамалары қарастырылмағандықтан, бұл тақырыптың кей тұстары әлі де ашық қалып, ауқымды және тұжырымды ғылыми зерттеулерді қажет етеді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии / Н.В. Подольская. — М., 1978.
- 2 Әбжанов Х. Сакралды география. Ол не? [Электрондық ресурс] // Егемен Қазақстан, 2018. — 18-ақпан. Қол жеткізу режимі: <https://egemen.kz/article/165526-sakraldy-geografiya-ol-ne>
- 3 Киелі ме, сакралды ма? // «Астана ақшамы», 2019. — 1 қазан. — Қол жеткізу режимі: <https://astana-akshamy.kz/kieli-me-sakraldy-ma/>
- 4 Отто Р. Священное. Об иррациональном в идее божественного и его соотношении с рациональным / Р. Отто. — СПб.: Изд-во СПбГУ, 2008. — 274 с.
- 5 Бугаева И.В. Сакральная ономастика в религиозном дискурсе [Электронный ресурс] / И.В. Бугаева // Этнолингвистика. Ономастика. Этимология: материалы Междунар. конф. (8–12 сент. 2009 г.). — Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2009. — С. 37, 38. — Режим доступа: <http://hdl.handle.net/10995/47665>
- 6 Park C. Cris. Sacred Worlds: An Introduction to Geography and Religion? The Routledge / C. Park Cris. — 1994. — Access mode: https://zodml.org/sites/default/files/%5BChris_Park%5D_Sacred_Worlds_An_Introduction_to_Geo_0.pdf.
- 7 Коренева Ю.В. Онимы в концептосфере преподобнического жития / Ю.В.Коренева // Вестн. МГОУ. Сер. Русская филология. — 2013. — № 3. — С. 11-15.
- 8 Мәкімбай Ж.М. Сакралды орындар мен кеңістікті зерттеудің әлеуметтік өмірге қажеттілігі / Ж.М. Мәкімбай // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. Әлеуметтану және саяси ғылымдар сериясы. — 2021. — №2(74). — Б. 117-122.
- 9 Усубалиева С.Д. Перспективы развития сакрального туризма в Казахстане / С.Д. Усубалиева, А. Уайсова, Г.М. Тусупбекова, Ж.А. Абылкасимова, Н.А. Калганбаев // Вестник КазНПУ имени Абая. Серия социологические и политические науки. — 2021. — № 3 (331).
- 10 Назарбаев Н. «Болашаққа Бағдар: Рухани Жаңғыру» [Электрондық ресурс] / Н.Назарбаев. — Қол жеткізу режимі: https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy.
- 11 Қасиетті Қазақстан. Энциклопедия [5 томдық] / Жау. ред. Ә. Ғарифолла. — Алматы: «Арыс» баспасы, 2017.
- 12 Мадиева Г.Б. Теория и практика ономастики: учеб. пос. / Г.Б. Мадиева, В.И. Супрун. — Алматы: Қазақ университеті; Волгоград: Изд-во Волгоград. гос. соц.-пед. ун-та «Перемена», 2015.
- 13 Мәскеу орталық жерлеу қызметі [Электрондық ресурс] // Әлемнің ең танымал зират кешендері. — 2017. — Қол жеткізу режимі: <https://ritual.ru/poleznaya-informacia/articles/samye-izvestnye-kladbishcha-mira/>.
- 14 Рысқали Ә. Киелі жерлер картасы [Электрондық ресурс] / Ә. Рысқали // Егемен Қазақстан, 2017. — 16 тамыз. — Қол жеткізу режимі: <https://egemen.kz/article/156936-kieli-dgerler-kartasy>.
- 15 Озғанбаев Ә. Киелі жерлерге – жүйелі таным [Электрондық ресурс] / Ә.Озғанбаев // Егемен Қазақстан, 2018. — 13 наурыз. Қол жеткізу режимі: <https://egemen.kz/article/166014-kieli-dgerlerge-%E2%80%93-dguyeli-tanym>.
- 16 Kudaibergenova D. “Imagining Community” In Soviet Kazakhstan. An Historical Analysis Of Narrative On Nationalism In Kazakh-Soviet Literature” / D. Kudaibergenova // Nationalities Papers: The Journal Of Nationalism And Ethnicity. — 2013. DOI:10.1080/00905992.2013.775115.

Ж.А. Агабекова, А. Маликов

Сакральная трансформация некронимов

В научном сообществе ученые из самых разных областей активно участвуют в изучении священных мест по всему миру. Эти места обладают значительной культурной, традиционной и религиозной ценностью, часто воплощая глубоко укоренившиеся верования, суеверия и духовные концепции внутри страны или сообщества. Исследование и анализ этих святых мест дают ценное представление о богатом многообразии человеческих культур и их проявлениях. Священные места имеют огромное значение в культуре казахского народа, причем многие из этих мест тесно связаны с религиозными практиками и верованиями. Время и национальные традиции также играют решающую роль в формировании эволюции некронимов и агитопонимов. В настоящей статье исследованы ономастические следы трансформации некронимов в языке и рассмотрено более широкое глобальное явление, относительно его применения в Казахстане. Основная цель данного исследования — продемонстрировать, что трансформация названий, связанных со священными объектами в Казахстане, является не изолированным явлением, а, скорее, отражением глобального процесса. Данное исследование сосредоточено на изучении названий местных гробниц, кладбищенских комплексов, мавзолеев, мемориальных объектов и некронимов на территории Казахстана. Исследовательская работа, представленная в этом исследовании, предлагает уникальную перспективу, исследуя роль политической ситуации в Казахстане, национальной идеологии и специфических взглядов, связанных с историческими периодами, в формировании трансформации и принятия

некронимов как святых мест. В статье также проанализирован лексический фонд агитопонимов и их лексико-семантическое значение.

Ключевые слова: некронимы, сакральная трансформация, сакральные объекты, мавзолей, кладбище, религиозная мифология.

Zh.A. Agabekova, A. Malikov

Sacred transformation of Necronyms

In the scientific community, experts from diverse fields are actively involved in the study of sacred sites around the world. These sites hold significant cultural, traditional, and religious value, often embodying deeply rooted beliefs, superstitions, and spiritual concepts within a country or community. The exploration and analysis of these holy places provide valuable insights into the rich tapestry of human cultures and their expressions. Sacred places hold great significance in the culture of the Kazakh people, with many of these sites being closely tied to religious practices and beliefs. Time and national traditions also play a crucial role in shaping the evolution of necronyms and agiotoponyms. This article explores the onomastic traces of the transformation process of necronyms in language and examines the broader global phenomenon while focusing on its situation in Kazakhstan. The primary objective of this study is to demonstrate that the transformation of names associated with sacred objects in Kazakhstan is not an isolated phenomenon, but rather a reflection of a global process. Additionally, this research aims to establish a semantic and etymological classification of local sacred objects, shedding light on the linguistic and cultural dimensions of these sites. This study focuses on examining the names of local tombs, cemetery complexes, mausoleums, memorial objects, and necronyms within the territory of Kazakhstan. The research work presented in this study offers a unique perspective by exploring the role of the political situation in Kazakhstan, national ideology, and specific views associated with historical periods in shaping the transformation and acceptance of necronyms as holy places. The article also analyzes the lexical fund of builders of agiotoponyms and their lexical-semantic meaning.

Keywords: Necronyms, sacred transformation, sacred objects, mausoleums, religious mythology.

References

- 1 Podolskaya, N.B. (1978). Slovar russkoi onomasticheskoi terminologii [Dictionary of Russian onomastic terminology]. Moscow [in Russian].
- 2 Abzhanov, Kh. (2018). Sakraldi geografiia. Ol ne? [Sacred geography. What is this?]. *Egemen Qazaqstan — Sovereign Kazakhstan*. Retrieved from <https://egemen.kz/article/165526-sakraldy-geografiya-ol-ne> [in Kazakh].
- 3 (2019). Kieli me, sakraldi ma? [Holy, sacred?]. *Astana aqshami — Evening Astana*. Retrieved from <https://astana-akshamy.kz/kieli-me-sakraldy-ma/> [in Kazakh].
- 4 Otto, R. (2008). Sbiashchennoe. Ob irratsionalnom v idee bozhestvennogo i ego sootnoshenii s ratsionalnym [Sacred. About the Irrational in the idea of the divine and its relation to the rational]. Saint Petersburg: Izdatelstvo Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 5 Bugaeva, I.V. (2009). Sakralnaia onomastika v religioznom diskurse [Sacred Onomastics in Religious Discourse]. *Etnolingvistika. Onomastika. Etimologiya : materialy Mezhdunarodnoi konferentsii — Ethnolinguistics. Onomastics. Etymology: Proceedings of the International Conference*. Ekaterinburg: Izdatelstvo Uralskogo universiteta. Retrieved from <http://hdl.handle.net/10995/47665> [in Russian].
- 6 Park, C. Cris. (1994). Sacred Worlds: An Introduction to Geography and Religion. The Routledge. Retrieved from https://zodml.org/sites/default/files/%5BChris_Park%5D_Sacred_Worlds_An_Introduction_to_Geo_0.pdf.
- 7 Koreneva, Yu.V. (2013). Onimy v kontseptosfere prepodobnicheskogo zhitia [Onyms in the conceptual sphere of the Venerable Life]. *Vestnik Moskovskogo Gosudarstvennogo Oblastnogo Universiteta. Seriya Russkaia filologiya — Bulletin of the Moscow State Regional University. Series Russian Philology*, 3 [in Russian].
- 8 Makimbay, Zh.M. (2021). Sakraldy oryndar men kenistikti zertteudin aleumettik omirge qazhettiligi [The need to explore sacred places and spaces in social life]. *Abai atyndagy Qazaq ulttyq pedagogikalyq universitetinin khabarshysy. Aleumettik zhane saiasi gylymdar seriiasy — Bulletin of Kazakh National Pedagogical University named after Abai. Sociological and Political Sciences*, 2(74), 117-122.
- 9 Usubalieva, S.D., Uajsova, A., Tusupbekova, G.M., Abylkasimova, Zh.A., & Kalganbaev, N.A. (2021). Perspektivy razvitiia sakralnogo turizma v Kazakhstane [Prospects for the development of sacred tourism in Kazakhstan]. *Vestnik Kazakhskogo natsionalnogo pedagogicheskogo universiteta imeni Abaia. Seriya sotsiologicheskie i politicheskie nauki — Abay Bulletin of Kazakh National Pedagogical University. Sociological and political sciences*, 3(331) [in Russian].

- 10 Nazarbayev, N. (2017). Bolashaqqa Bagdar: Rukhani Zhangyru [Way of the future: Ruhani Zhangyru]. Retrieved from https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy [in Kazakh].
- 11 Garifolla, A. (Ed.) (2017). Qasietti Qazaqtan. Entsiklopediia. 5 tomdyq [Holy Kazakhstan. Encyclopedia] (Vol. 5). Almaty: “Arys” baspasy [in Kazakh].
- 12 Madieva, G.B., & Suprun, V.I. (2015). Teoriia i praktika onomastiki [Theory and practice of onomastics]. Almaty: Qazaq universiteti; Volgograd: Izdatelstvo Volgogradskogo gosudarstvennogo sotsialno-pedagogicheskogo universiteta “Peremena” [in Russian].
- 13 (2017). Maskeu ortalyq zherleu qyzmeti [Moscow central funeral service] [Electronic resource]. *Alemnin en tanymal zirat keshenderi — Famous grave complex of the world*. Retrieved from <https://ritual.ru/poleznaya-informacia/articles/samye-izvestnye-kladbishcha-mira/> [in Kazakh].
- 14 Rysqali, O. (2017). Kieli zherler kartasy [Map of the Holy area] [Electronic resource]. *Egemen Qazaqstan — Sovereign Kazakhstan*. Retrieved from <https://egemen.kz/article/156936-kieli-dgerler-kartasy> [in Kazakh].
- 15 Ozganbaev, O. (2018). Kieli zherlerge — zhyieli tanym [Systematic cognition of the holy places] [Electronic resource]. *Egemen Qazaqstan — Sovereign Kazakhstan*. Retrieved from <https://egemen.kz/article/166014-kieli-dgerlerge-%E2%80%93-dguyeli-tanym> [in Kazakh].
- 16 Kudaibergenova, D. (2013). “Imagining Community” In Soviet Kazakhstan. An Historical Analysis Of Narrative On Nationalism In Kazakh-Soviet Literature”. *Nationalities Papers: The Journal Of Nationalism And Ethnicity*. DOI:10.1080/00905992.2013.775115.

К.Р. Нурғали*, А.Г. Уайсбаева

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
(E-mail: nurgalik1@mail.ru, alina.uaibayeva@mail.ru)

Гендерный анализ повести «Сонечка» Л. Улицкой

Статья основана на принципах гендерного анализа, являющегося одним из молодых и перспективных направлений в литературоведении, но, несмотря на это, имеющее теоретическую базу в виде социологических, психологических и литературных исследований. Целью является рассмотрение творчества Л. Улицкой в контексте гендера на примере ранней повести «Сонечка». Для достижения поставленной цели использовались различные методы исследования, в том числе мотивный и гендерный анализы. В ходе настоящего исследования было выявлено, что автор в художественном произведении следует стереотипному представлению о фемининности и маскулинности, наделяя персонажей типичными чертами характера и моделями поведения, за исключением главной героини, несущей в себе черты бинарной личности. Для формирования авторской гендерной картины мира Л. Улицкая использует различные средства художественной выразительности, более глубоко раскрывая понимание мужественности и женственности посредством мотивов и хронотопа.

Ключевые слова: хронотоп, мотив, троп, персонаж, гендерный стереотип, фемининный тип, маскулинный тип.

Введение

На современном этапе развития литературоведения происходит широкая интеграция междисциплинарного взаимодействия, в том числе и с социологическими науками. По этой причине возникает закономерный интерес к вопросу гендера, его проявлению в художественном произведении посредством авторских и литературных приемов.

Исследования творчества писателя с позиции гендерного аспекта позволяют расширить горизонты литературоведческого анализа, в приоритетных научных вопросах которого выявляются проблемы гендерных взаимоотношений в социуме.

В качестве основной цели настоящего исследования выделяется рассмотрение повести Л. Улицкой «Сонечка» в контексте гендерного анализа.

Для достижения поставленной цели был рассмотрен ряд задач, включающих в себя:

1. Изучение вопроса о гендере в литературоведении.
2. Анализ хронотопа в контексте гендерного анализа художественного произведения.
3. Рассмотрение наименьших составляющих единиц литературного текста — мотива в аспекте гендера.
4. Выделение основных лексических особенностей повести, отражающих индивидуальные черты фемининного и маскулинного типов.

* Автор-корреспондент. E-mail: nurgalik1@mail.ru

Материал и методы исследования

В ходе настоящего исследования были использованы описательный метод для последовательного отражения вопроса о роли гендера в литературоведении, мотивный анализ, гендерный анализ.

Вопрос гендера интересует ученых-исследователей в различных научных сферах, начиная с прошлого века. Предпосылки для возникновения и развития нового понятия и связанной с ним методологии заложены еще в работах З. Фрейда и его ученика К. Юнга, рассматривающих архетип как коллективное бессознательное, характерное абсолютно для каждого человека, в которых присутствуют категории Анимы и Анимус, представляющие собой фемининную и маскулинную модель [1; 116, 117].

Большой вклад во взаимодействие литературоведения и философии, рассматривающих вопрос пола, внесли теоретики постмодерна: Ж.-П. Сартр «Бытие и ничто» и С. де Бовуар «Второй пол», в которых женщина рассматривается как «Иное», а мужчина как «Самость» [2; 331–335].

Также стоит отметить и статью французского постструктуралиста Р. Барта, который вел в оборот понятия «текста-удовольствия» и «текста-наслаждения», представляющих собой два типа литературного стиля «мужского» и «женского» соответственно [3; 475].

О. Гаврилина связывает понятие «женская литература» с двумя основными значениями: «...в широком смысле — это все произведения, написанные женщинами, вне зависимости от того, придерживается ли автор в своем творчестве позиций феминизма или следует патриархальным традициям. И в узком понимании — это круг текстов, в основе которых лежит собственно женский взгляд на традиционные общечеловеческие проблемы (жизни и смерти, чувства и долга, взаимоотношения человека и природы, семьи, и многие другие)» [4; 107].

С.Ю. Воробьева, рассматривая работу известных теоретиков феминистского дискурса Э. Сиксу и К. Клеман «Вновь рожденная», формулирует принципы «женского письма»: децентрированность, игнорирование бинарных оппозиций, отсутствие границы между речью и языком, бисексуальность [5; 4].

Влияние на формирование гендерной теории оказали и работы, связанные с теорией феминизма, к которым относятся как западные, так и российские исследователи, среди которых выделяются Ю. Кристева, Р. Брайдотти, Г.Рубин, Л. Иригарей и другие.

Говоря о трудах, посвященных непосредственно рассмотрению гендерного аспекта в художественном тексте, стоит отметить Т. Мелешко, М. Рюткенен, И. Шаберт, М. Завьялову, С. Охотникову, Е. Трофимову, Г. Брандт.

Женская русская литература рассматривается не только российскими учеными, но и исследователи стран Востока, например, Китае. В контексте китайского литературоведения женская проза рассматривается в качестве «мягкого» феминизма, что предполагает построение фемининных персонажей в неразрывной связи с маскулинными, где они стремятся создать модель счастливой и гармоничной семьи, что противопоставляется образам-воительниц или деконструктивным женским моделям [6; 145].

Необходимо упомянуть важность гендерной лингвистики, которая находится в неразрывной связи с литературоведением. Данное направление представлено такими именами, как О.А. Васькова, А.А. Григорян, И.В. Зыкова, В.Н. Телия, В.П. Пылайкина, А.М. Шахмайкин, М.А. Кронгауз [7; 26]. Как отмечала Я. Мызникова в своем исследовании: «Среди концептуальных подходов в гендерных исследованиях преобладают два основных: теория социокультурного детерминизма и теория биоде-терминизма» [8; 132].

Отечественное литературоведение также может представить труды, связанные с гендерной теорией в художественном тексте: А. Сейдимбек, А.М. Кайдарова, А. Мустояпова, последняя отмечает, что гендерные исследования в литературе сформировались на базе французской и американской фемининной критики 1960–1970 гг. [9; 111].

Существуют работы, объединяющие опыт гендерного исследования в литературоведении, среди которых выделяется труд немецких исследователей Веры и Ангар Нюннинг «Анализ повествования и гендерные исследования», отражающий путь научного становления немецкого, французского и англо-американского гендерного литературоведения. Одной из классических работ в этой области стал труд англо-американских исследовательниц С. Гилберт и С. Губар, посвященный изучению английского женского романа XIX в. В нем опровергается влиятельная теория Х. Блума, объясняющая

механизмы движения литературного процесса с помощью фрейдовской модели эдиповой борьбы сына с отцом в стремлении преодолеть влияние последнего [10].

Рассматриваемого нами в качестве объекта автора — Л. Улицкую чаще всего относят именно к женской современной прозе, однако сама писательница категорически возражает против систематизации книг по какому-либо принципу, что отмечается многими исследователями ее творчества, в том числе и Л. Шевляковой [11; 70].

Результаты и их обсуждение

Пространственно-временные отношения играют немалую роль в отражении авторской позиции к вопросу гендера. Так, Л. Улицкая следует стереотипному представлению о профессиональной деятельности фемининного и маскулинного типов: Сонечка является работницей библиотеки и мечтает поступить в университет на отделение русской филологии, её отец работает в инструментальной мастерской, муж Сонечки — Роберт Викторович — художник в заводоуправлении.

Важное значение в повести «Сонечка» имеет архетип дома и мужских и женских ролей в нем. Наблюдается явное смещение гендерных позиций: жена отвечает за материальное благополучие дома, муж — за социальную активность и внешний имидж: *«В начале пятидесятих Сониными огромными трудами и хлопотами семья полуобменяла-полуприкупила жильё...»; «...и постепенно его замкнутый дом превратился в своего рода клуб...»* [11].

Говоря о временной характеристике, упоминаемой в художественном произведении, стоит отметить указание на возраст различных персонажей и степень их психического и физического развития:

- Период полового созревания, характеризующийся интересом к противоположному полу и первыми влюбленностями, наступает у обоих полов в период 12–14 лет, или в 7 классе, что видно на примере самой главной героини Сонечки, ее дочери Тани и их одноклассников. Соня испытала чувство влюбленности в 13 лет к Вите, который не разделял ее чувств, напротив, преподав ей «воспитательный урок», публично насмехаясь над ней. Более удачливая в амурных делах Татьяна стала пользоваться популярностью у ребят в седьмом классе и абсолютно утвердилась на данном поприще в период выпускного класса, что даже не дало ей возможности закончить школу. Еще одним ярким подтверждением раннего интереса к сексуальной жизни является Яся, которая уже к восемнадцати годам познала все премудрости данного аспекта, набравшись внушительного опыта.

- Период увядания у мужчин и женщин, наоборот, приходится на разные временные границы. Данная характеристика рассматривается нами на примере Сонечки и ее супруга Роберта Викторовича. Несмотря на разницу в возрасте, где мужчина был старше, уже к сорока годам Соня потеряла и без того небольшую привлекательность: постарела и поседела, чем окончательно визуальнo сравнялась с мужем, который мало менялся с течением времени и оставался сухим и жилистым: *«Сонечке было уже под сорок. Она поседела и сильно располнела. Легкий и сухой, как саранча, Роберт Викторович мало менялся, и они постепенно как-то сравнялись в возрасте»* [12].

Через все произведение рефреном проходит мотив незаслуженного женского счастья, исходящий от Сонечки: *«...Господи, господи, за что же мне такое счастье...», «И каждое утро было окрашено цветом незаслуженного женского счастья...»* [12].

Помимо мотива счастья, отражающего гендерную картину мира ценностей персонажей художественного произведения, в повести встречаются мотивы любви, красоты и семьи.

Любовь в произведении испытывают в равной степени и мужчины, и женщины, причем проявление этого чувства выражается в одинаковой потребности постоянно смотреть на объект своего обожания. Это касается Сонечки и ее первой школьной любви Вити: *«Влюбленность эта выражалась исключительно в нестерпимом желании на него смотреть...»* [12], а также Роберта Викторовича в его отношениях с Ясей. Однако любовь главной героини ко всем своим мужчинам (Витя и Роберт Викторович) можно назвать трагической, несчастной. Первый опыт отношений сам автор называет «унизительной любовью», тогда как семейная жизнь Сонечки омрачалась ее уверенностью в том, *«...что она недостойна любви своего мужа...»* [12]. Чувства Роберта Викторовича характеризуются страстной и творческой натурой, так как он часто менял женщин до встречи со своей будущей супругой, и даже, будучи пожилым человеком, сумел «безумно» влюбиться в молодую Ясю.

Также стоит отметить различную классификацию любовных взаимоотношений полов:

- Физическая: *«...усвоили всю механическую сторону любви»* [12].
- Духовная: *«Предметом страстной влюбленности стала школьная уборщица, а заодно и одноклассница, восемнадцатилетняя Яся...»* [12].

Мотив красоты проявляется на контрасте двух женщин Роберта Викторовича: некрасивой Сонечки и привлекательной Яси, а также в восприятии мужчиной женской красоты как художника. Отсутствие внешней привлекательности главной героини не раз подчеркивается Л. Улицкой: *«еще в юности лишь старшая сестра «...великодушно говорила что-то о красоте ее глаз» [12]*, Яся же описывается как воплощение грации и юности при помощи различных троп: кошачий ротик, музыка женского тела. Даже сама Сонечка радуется, что ее супругу провидение послало «такое украшение». Роберт Викторович воздавал дань женской красоте посредством написания картин: предложение о замужестве Сонечке он сделал, подарив ей портрет, с Яси он нарисовал целую серию картин, выставленных публично, посмертно.

Семейные ценности представлены в контексте одной пары — Сонечки и Роберта Викторовича, впоследствии расширившейся до любовного треугольника с участием Яси. Несмотря на возникшую ситуацию, Соня гордилась верностью своего супруга, и при входе в свет все трое «держались по-семейному». Стоит отметить, что в начале своей взрослой жизни Роберт Викторович избегал «обязанностей семейного человека», и лишь, встретив Сонечку, осознал неизбежность судьбоносного поворота. Главную героиню замужество изменило до неузнаваемости: *«Сонечка превратилась из возвышенной девицы в практичную хозяйку»; «Сонечкино дарование яркого и живого восприятия книжной жизни отуманилось, как-то одеревенело...» [12]*. В своей семейной жизни роль главного добытчика часто исполняла Соня, работая на двух работах и используя свои умения мастерить и шить, тогда как Роберт Викторович работал на низкооплачиваемых должностях: сторож, счетовод.

Гендерный анализ повести включает в себя и лексические особенности художественного произведения. Автор использует различные слова с несколькими оттенками коннотации: бабья, женская, девчушка, мужчин, девицы, женщины. Также в тексте присутствуют и художественные средства выразительности, в которых присутствует семантические указания на гендер:

- эпитет: бабью грудь, женская биография, женское лицо, женские глаза, женская доверчивость, женская гордость, нервических мужчин, женские интересы;
- метафора: женской стихии, женский тип, женское счастье, женского срока, женская музыка тела;

- оксюморон: трусливого мужества.

Лексика характеризует и речевое поведение главных персонажей:

- для Сонечки характерен извиняющийся голос, ласковость, «робкая атака» речи до замужества. В семейной жизни героиня стала более приземленной, довольной жизнью, а потому ее фразы иногда приобретали «легкий оттенок пафоса» и мечтательность;

- ее муж — Роберт Викторович — является полной противоположностью Сони в риторическом аспекте. Его выражения обычно сухие и желчные: *«Он сухо поблагодарил ее и вышел»; «Муж прервал ее сухо и желчно» [12]*. Также речь супруга главной героини характеризуется как лаконичная, немногословная, что подчеркивает его характер аскета;

- присутствует и описание старшей сестры и брата Сонечки, где первая фигурирует как «со-страдательная», «великодушно говорила что-то о красоте ее глаз» [12], второй же — «домашний остролов».

В художественных средствах выразительности и частях речи отражаются и внутренние характеристики героев:

- эпитет: упомрачительная доверчивость, болезненная страсть, безмятежная душа, женская доверчивость (Сонечка); аскетический склад, упрямый Роберт Викторович; природная независимость, молчаливое миловидное присутствие (Яся);

- наречие: *«Сонечка нежно ухаживала за Ясей»; «...обаятельно и почти жалобно говорила Яся» [12];*

- глагол: *«Он терпеть не мог нервических мужчин...» (Роберт Викторович) «...умению максимально использовать предполагаемые обстоятельства» (Яся) [12]*.

Заключение

Основываясь на перечисленных выше результатах, подтверждающихся цитатами из художественного произведения, нами были вынесены следующие умозаключения:

1. Автор широко использует лексико-семантический потенциал языка и художественные средства выразительности для формирования определенной гендерной картины мира, наделяя своих пер-

сонажей характерными моделями поведения и чертами личности, придерживаясь, в основном, стереотипных представлений о женственности и мужественности.

2. Создавая портрет персонажа, наделяя его собственной биографией, Л. Улицкая использует хронотоп в качестве дополнительной детализации, позволяющей нам углубиться в понятие «феминности» и «маскулинности» в аспекте возрастных особенностей и профессиональной деятельности.

3. Мотивная составляющая повести «Сонечка» представлена основополагающими ценностными ориентирами человека (любовь, красота, семья), демонстрирующие разницу в восприятии данных понятий мужчиной и женщиной. Стоит отметить, что аксиологическая картина мира, воссозданная в художественном произведении, у обоих гендеров практически идентична, то есть и женские, и мужские персонажи воспринимают данные ценностные категории одинаково;

4. Главная героиня представляет собой бинарную личность, сочетающую в себе характеристики как фемининного типа, так и маскулинного, что в гендерной картине мира художественного произведения выделяет ее среди всех персонажей, в основном, следующих определенной модели поведения, которая не зависит от пола, то есть мужчина может вести себя как женщина, и наоборот.

Список литературы

- 1 Юнг К.-Г. Архетип и символ / К.-Г. Юнг; сост. и вступ. ст. А.М. Руткевича. — М.: Ренессанс, 1991. — 304 с.
- 2 Сартр Ж.П. Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии / Ж.П. Сартр; пер. с фр., предисл., примеч. В.И. Колядко. — М.: Республика, 2000. — 639 с.
- 3 Барт Р. Удовольствие от текста // Р. Барт // Избранные работы: Семиотика. Поэтика. — М.: Прогресс, 1989. — 616 с.
- 4 Гаврилина О.В. Чувство природы как один из способов создания образа героини в женской прозе / О.В. Гаврилина // Вестн. Ленинград. гос. ун-та им. А.С. Пушкина. — 2009. — № 2 (26). — С.105–114.
- 5 Афанасьев А.С. Гендерный аспект изучения литературы: учеб. пос. / А.С. Афанасьев, Т.Н. Бреева. — М.: ФЛИНТА; Наука, 2017. — 96 с.
- 6 Чжао Сюе. Изучение современной русской женской прозы в китайской русистике / Сюе Чжао, Ю.А. Говорухина // Сиб. филол. журн. — 2020. — № 3. — С. 142–155. DOI: 10.17223/18137083/72/11
- 7 Хлебникова А.Л. Гендерные метафоры русского и английского языков: метафорические фрагменты ценностной картины мира / А.Л.Хлебникова // Вестн. Том. гос. ун-та. — 2017. — № 415. — С. 26–31. DOI: 10.17223/15617793/415/4
- 8 Мызникова Я.В. Влияние гендера на речевое поведение диалектоносителей / Я.В. Мызникова // Вестн. Том. гос. ун-та. Филология. — 2020. — № 66. / С. 132–143. DOI: 10.17223/19986645/66/7
- 9 Мустояпова А. «Женское лицо» литературы / А. Мустояпова // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. Филология. — 2022. — 107 (3). — С. 110–120. DOI 10.31489/2022Ph3/110-120
- 10 Павлова Н.И. Гендерный метод анализа текста в работах зарубежных исследователей [Электронный ресурс] / Н.И. Павлова. — Режим доступа: <https://core.ac.uk/download/pdf/151241042.pdf> (Дата обращения: 28.07.2022).
- 11 Шевлякова Л.Р. Пространство дома в романе Л. Улицкой «Медя и ее дети» / Л.Р. Шевлякова // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. Филология. — 2013. — № 4 (72). — С. 70–77.
- 12 Улицкая Л. Сонечка [Электронный ресурс] / Л. Улицкая. — М.: Эксмо, 2008. — 128 с. — Режим доступа: URL: http://loveread.ec/view_global.php?id=3373 (Дата обращения: 13.07.2022).

Қ.Р. Нұрғали, А.Г. Уайсбаева

Л. Улицкаяның «Сонечка» повесін гендерлік талдау

Мақала әдебиеттанудағы жас және перспективалы бағыттардың бірі болып табылатын, бірақ соған қарамастан әлеуметтанулық, психологиялық және әдеби зерттеулер түріндегі теориялық базасы бар гендерлік талдау принциптеріне негізделген. Зерттеу мақсаты — Л. Улицкаяның шығармашылығын «Сонечка» повесінің мысалында гендерлік контексте қарастыру. Алға қойған мақсатқа жету үшін әртүрлі зерттеу әдістері, соның ішінде мотивтік және гендерлік талдаулар қолданылған. Осы зерттеу барысында автордың көркем шығармада феминисттік және маскулиндік туралы стереотиптік идеяны ұстанатыны, бинарлы тұлғалық қасиеттерді алып жүретін басты кейіпкерді қоспағанда, кейіпкерлеріне тән өзіндік және ерекше мінез-құлық қасиеттерін беретіні анықталды. Әлемнің авторлық гендерлік бейнесін қалыптастыру үшін Л. Улицкая мотивтер мен хронотоптар арқылы еркек пен әйел туралы ұғымды тереңірек ашып, көркемдік экспрессивтіліктің әртүрлі құралдарын қолданған.

Кілт сөздер: хронотоп, мотив, троп, кейіпкер, гендерлік стереотип, феминдік тип, маскулиндік тип.

K.R. Nurgali, A.G. Uaisbayeva

Gender analysis of the story “Sonechka” by L. Ulitskaya

This study is based on the principles of gender analysis, which is one of the young and promising areas in literary criticism, but despite this, it has a theoretical basis in the form of sociological, psychological and literary studies. The goal is to consider the work of L. Ulitskaya in the context of gender on the example of the early story “Sonechka”. To achieve this goal, various research methods were used, including motive and gender analyses. In the course of this study, it was revealed that the author in a work of art follows the stereotypical idea of femininity and masculinity, endowing them with typical character traits and behaviors, with the exception of the main character, who carries the features of a binary personality. To form the author's gender picture of the world, L. Ulitskaya uses various means of artistic expression, more deeply revealing the understanding of masculinity and femininity through motifs and chronotope.

Keywords: chronotope, motive, trope, character, gender stereotype, feminine type, masculine type.

References

- 1 Yung, K.-G. (1991). *Arhetip i simvol [Archetype and symbol]*. Moscow: Renessans [in Russian].
- 2 Sartr, Zh.P. (2000). *Bytie i nichto: Opyt fenomenologicheskoi ontologii [Being and Nothing: An Experience of Phenomenological Ontology]*. Moscow: Respublika [in Russian].
- 3 Bart, R. (1989). *Udovolstvie ot teksta [The Pleasure of the Text]*. Moscow: Progress [in Russian].
- 4 Gavrilina, O.V. (2009). Chuvstvo prirody kak odin iz sposobov sozdaniia obraza geroini v zhenskoi proze [Feeling of nature as one of the ways to create the image of the heroine in women's prose]. *Vestnik Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta imeni A.S. Pushkina — Bulletin of the Leningrad State University named after A.S. Pushkin*, 2(26), 105–114 [in Russian].
- 5 Afanasev, A.S. (2017). *Gendernyi aspekt izuchenii literatury: uchebnoe posobie [Gender aspect of the study of literature: textbook]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 6 Chzhao, Syue & Govoruhina, Yu. A. (2020). Izucheniye sovremennoi russkoi zhenskoi prozy v kitaiskoi rusistike [The study of modern Russian women's prose in Chinese Russian studies]. *Sibirskii filologicheskii zhurnal — Siberian Philological Journal*, 3, 142–155 [in Russian].
- 7 Hlebnikova, A.L. (2017). Gendernye metafory russkogo i angliiskogo yazykov: metaforicheskie fragmenty tsennostnoi kartiny mira [Gender Metaphors in Russian and English: Metaphorical Fragments of the Value Picture of the World]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta — Bulletin of the Tomsk State University*, 415, 26–31 [in Russian].
- 8 Myznikova, Ya.V. (2020). Vliianie gendera na rechevoe povedeniye dialektonositelei [Influence of gender on the speech behavior of dialect speakers]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Filologiya — Bulletin of the Tomsk State University. Philology*, 66, 32–143 [in Russian].
- 9 Mustoyapova, A. (2022). “Zhenskoe litso” literatury [“Female face” of literature]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Filologiya — Bulletin of Karaganda University. Series Philology*, 107(3), 110–120 [in Russian].
- 10 Pavlova, N.I. Gendernyi metod analiza teksta v rabotakh zarubezhnykh issledovatelei [Gender Method of Text Analysis in the Works of Foreign Researchers]. Retrieved from: <https://core.ac.uk/download/pdf/151241042.pdf>. [in Russian].
- 11 Shevlyakova, L.R. (2013). Prostranstvo doma v romane L. Ulitskoi “Medeia i ee deti” [The space of the house in L. Ulitskaya's novel “Medea and her children”]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Filologiya — Bulletin of Karaganda University. Series Philology*, 4(72), 70–77 [in Russian].
- 12 Ulitskaya, L. (2008). *Sonechka*. Moscow: Eksmo. Retrieved from: http://loveread.ec/view_global.php?id=3373 [in Russian].

Ж.Ж. Жарылғапов*, С.У. Такиров

Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан
(E-mail: zharylgapov_zhan@mail.ru, sarzhan68@mail.ru)

Қазақ әдебиеттануында Ағыбай батыр образының зерттелуі

Қазақ әдебиетінде жекелеген батырлардың бейнесінің сомдалуы бүгінгі таңда ғалымдардың аса назар аударар қоймаған тақырыптардың бірі. Әсіресе, Кенесары хан тұсында отаршылдыққа қарсы күресте жан аямай күрескен батырлардың бірі Ағыбай Қоңырбайұлы туралы шығармалар әдебиеттің бірнеше саласында орын алған. Ауыз әдебиеті мен прозалық туындыларда, тарихи жырлар мен дастан, өлеңдерде батыр туралы бірқатар шығармалар дүниеге келді. Мақалада Ағыбай батыр образының әдебиеттануда қалай зерттелгені және қазіргі кездегі зерттелуіне назар аударылған. Архивтерде сақталған батыр жайлы материалдар мен ауызша деректерді талдай отырып, оның тарихи бейнесі мен көркем бейнесіне салыстырулар жасалған. Ағыбай тұлғасының әдеби образ ретіндегі ерекшелігі туралы ғылыми тұжырымдар қарастырылған. Прозалық туындылардағы, фольклордағы Ағыбай бейнесі мен тарихи жырлардағы Ағыбай бейнесі қатар зерттеліп, «Қаһар» романындағы батыр образы арқылы берілген идеялық-эстетикалық концепциялар анықталған.

Кілт сөздер: Ағыбай батыр, батыр образы, әдебиеттану, қазақ әдебиеттануы, әдеби бейне, тарихи жыр, автор, тарихи дерек, тарихи және көркемдік шындық, ғылыми жинақ.

Kipicne

Қазақта елін, жерін сыртқы жаудан қорғайтын батырлар ел басына күн туған замандарда дүниеге келіп отырды. Батыр деген тек білектің күшіне ие тұлға емес. Батырдың бойында сыртқы ерекшеліктерінен бөлек, кеудесінде соққан жұдырықтай жүректе таудай рух пен елі мен жеріне деген шексіз сүйіспеншілік болу керек. Одан бөлек халқына деген қамқорлық, жомарттық, аңғалдық, көрегендік, даналық, мәрттік секілді қасиеттер бар. Қазақ әдебиетіндегі батырлар образын, олардың мінез-деуін қарағанда осындай жиынтық қасиеттердің батырға тән екенін байқаймыз. Сондай батырлардың бірі — Ағыбай Қоңырбайұлы. «Ақжолтай Ағыбай батыр Арғын — Қаракесек ішіндегі Шұбыртпалы руының Күйелі тармағынан болады. Үлкен атасы Олжабай батыр, өз әкесі Қоңырбай да қазақ елінің азаттығы мен тәуелсіздігі үшін жан аямай күрескен халық батырлары. Ағыбай батырдың шешесі Қойсана Арғын-Тарақты руынан шыққан, бірнеше қазақтан шыққан хас батырларының нағашысы, Абылай ханның ту ұстаушысы Байғозы батырдың ұрпағы екен», – деген деректер қазір әбден орныққан деректер [1, 84]. Тегіне тартқан Ағыбай да батыр болып, «13 жасынан қолына қару алып, 1824 жылы Қарқаралы аймағында Ресей империясының отаршылдық саясатына қарсы көтеріліске белсене араласты. Ағыбай батыр бастаған қол 1826-49 жылдар аралығында Ресей әскерлерімен бетпе-бет шайқасып, бірнеше рет күйрете соққы берген. Ресей империясының Қазақстандағы тірек-орталықтары — Қарқаралы, Ақтау, Ақмола бекіністеріне шабуыл жасап, патша әскерлерін Ырғыз, Тобыл өзендері бойындағы ұрыстарда, Қызылжар, Көкшетау шайқастарында тас-талқан етіп жеңген. Қырғыз манабы Орманға қарсы соғыстарда ерекше ерлік көрсеткен. 1847 жылы Кенесары ханның Кекілік тауындағы қырғыздармен айқасында Наурызбай батырмен бірге дұшпан шебін бұзып өткен. Кенесары өлгеннен кейін де Ресей өктемдігіне қарсылығын тоқтатпай, Сыздық төре қолы құрамында соғыс жүргізген. Кейінірек, 1849 жылға дейін Ресей өкіметінің қамалдарына өз бетінше шабуылдар жасағандығы» кеңінен мәлім [2, 237]. Кенесары Қасымұлының көтерілісіне белсене қатысып, алдыңғы қатардан көрінген жаужүрек батырдың әдеби бейнесін сомдауға негізгі деректер осындай тарихи еңбектерден жинақталады да автор тарапынан толықтырылады. Ал фольклордағы батыр жайлы туындылар халықтың батырға деген құрметі мен махаббатынан туып, ел жадындағы ақпараттардан алынып, жырланады. Осы тарихи тұлғаның әдеби образға айналуын, қазақ әдебиетіндегі орнын салмақтау ұлттық сананы қалыптастыру үшін де қажет. Өйткені Ағыбай батыр есімінің ел есінде мәңгіге қалуы оның әдебиетте орын алуымен тікелей байланысты.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: zharylgapov_zhan@mail.ru

Зерттеудің деректері мен әдістері

Қазақтың баһадүрі Ағыбай батыр бейнесін зерттеп-зерделеу қазақ әдебиеттануында XIX ғасырдан бастап қолға алынды. Осы кезден бастап Ақжолтай Ағыбай батыр туралы өлең, жыр, дастан, аңыздар жүйеленді. Ел қазынасы — қазақ эпосының төрінен орын алар тарихи жырлар, әсіресе, батырлар жырының жанрлық сипаты зерттеліп, көтерілетін мәселелері анықталады. Атап айтар болсақ, XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалыс туралы шығармалар — Жүсіпбекқожа Шайхысламұлының «Қисса Наурызбай төре Абылайханов» туындысы, Доскей Әлімбаевтың «Кенесары» жыры, Нысанбай ақынның «Кенесары–Наурызбай» жыры, Иса Байзақовтың «Қойшының ертегісі» поэмасы, кеңес дәуірінде жазылған Ж. Алтайбаевтың «Ағыбай батыр», І. Есенберлиннің «Қаһар» романы талданды. Бұл шығармалардың барлығында дерлік Ағыбай батыр образы сантүрлі көркемдік ізденістердің арқылы айшықталған. Батыр тұлғасы сомдалған жыр-аңыздардар, поэзиялық және прозалық туындылар тарихи-салыстырмалы, хронологиялық, объективті-аналитикалық әдістер арқылы, нәтижесінде жүзеге асырылды.

Бұл күнде әдебиеттану ғылымында Ағыбай батырдың бейнесінің қаншалықты дәрежеде зерттеліп жатқанын қарастыру үшін ең алдымен оның тарихи тұлға ретінде танытқан мәліметтерге назар аударуымыз қажет. Яғни тарихи шындықтың ақын-жыраулар, жазушылар тарапынан эстетикалық биіктен игеруі нәтижесінде туатын көркемдік шындықтың мәнін айқындау әдебиетші алдында тұратын басты мақсат. Тарихи образды бейнелеудегі эстетикалық шарттардың салмағына, суреткердің көркемдік-идеялық ұстанымдарына әдеби-теориялық баға беруі үшін пәнаралық байланыстың қажеттілігі айқын.

Нәтижелер мен талқылау

Ағыбай батыр образы бейнеленетін әдеби мұраларды Аманжол Әлтай мынадай топтарға бөліп қарастырады: біріншіден, Ағыбай жайында халық арасында сақталып келген аңыз-әңгімелер, бұған «Ағыбай мен Наурызбай», «Бақ құсы», «Көтібардың асы» аңыз-әңгімелер тізбегін жатқызады. Бұл тұста аңыз-әңгімелердің сақталуына Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының, Доскей Әлімбаевтардың ықпалы зор. Екінші — жыр-дастандар, өлеңдер. Мысалы, «Наурызбай–Қаншайым», «Ақжолтай Ағыбай батыр», «Кенесары–Наурызбай», Иса Байзақов «Қойшының ертегісі», Ж. Қашқынов «Ақжолтай Ағыбай», С. Мәуленов «Ағыбай күмбезі». Үшіншісі — драмалық және прозалық туындылар. Ж. Алтайбаев «Ер Ағыбай» повесі, Ж. Қашқынов «Ақжолтай Ағыбай батыр» очеркі, М. Әуезов «Хан Кене» пьесасы [3, 45]. Зерттеудің негізгі бағыт-бағдары ретінде ғалымның осы жіктеуін алып, аталмыш үш бағыт бойынша қарастырамыз. Бірінші топты фольклордағы Ағыбай батыр бейнесі деп алсақ, мұнда тарихи аңыздардағы батыр бейнесінен бастауды жөн санаймыз. А. Әлтай еңбегінен алынған мағлұматтар бойынша батыр жайлы тарихи аңыздарды жинаушы тұлғалар Доскей Әлімбаевтың мен Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы болғанын және қазіргі таңда бұл еңбектердің Ғылым академиясындағы Орталық кітапханасының қолжазбалар қорында сақтаулы тұрғанын білеміз. Ағыбай батыр туралы қаншама тарихи аңыздар қорда жатқанмен, бұл күнде олардың тілі, көркемдік ерекшелігі, текстологиясы, тарихилығы, батыр тұлғасын ашуы қаншалықты деңгейде зерттеліп жатқаны беймәлім. Осы тақырып төңірегінде бірнеше ғылыми еңбек жазған А. Әлтайдың зерттеуі бойынша, Ағыбай батыр туралы тарихи аңыздарды мазмұны жағынан екі топқа бөлуге болады. Бұл туралы зерттеуші: «Алғашқысы алашқа аты танылмаған жас Ағыбайдың Кенесарымен ат үстінде күш сынасуын баяндайтын аңыз-әңгімеден бастап, Кенесары хан қырғыздардың қолына тұтқынға түскенге дейінгі аралықты қамтитын аңыз-әңгімелер. Ағыбай жөніндегі тарихи аңыз-әңгімелердің негізгі көпшілігі осы бірінші топты құрайды. Ағыбайдың жас кезінен бастап Кенесары әскерінің бас батыры болған кезеңдері, яғни ұлт азаттығы үшін болған, отарлау саясатына қарсы бағытталған талай ірі шайқастары көрініс табады. Екінші топқа Ағыбайдың Кенесары қаза тапқаннан кейінгі өмірінің соңғы жылдарын баяндайтын аңыз-әңгімелерді жатқызуымызға болады. Ағыбайдың дүниеге келуін, балалық шағын баяндайтын тарихи аңыз-әңгімелер көп сақталмаған», — деп бөліп, бірінші топтағы аңыздардың мол екенін жазады [4, 24]. Бірінші топтағы аңыздар батыр тұлғасын ашуда қаншалықты маңызды рөл атқарса, екінші топтағы аңыздардың сақталуы да соншалықты маңызды. Кенесарының өлімінен кейінгі батыр тағдыры, оның немен айналысқаны туралы аз да болса аңыздардың болуы, яғни батырдың соғыс кезіндегі емес, одан кейінгі өмірі туралы деректердің кездесуі жалпы ауыз әдебиетінде өте сирек жағдай. Бұл Ағыбай образын ашып, тануда көп көмектеседі. Ағыбай туралы

тарихи аңыздарға жататын туындылар басқа шығармалармен салыстырғанда біршама ерекшеленеді. Жоғарыда батыр жайлы мәлімет бергенде оның анасы Қойсананың да текті жерден шыққандығын атап өттік. Жалпы, ұлы тұлғалардың көбісінде бойындағы ерекше қасиет анасының берген тәрбиесі, ана сүті, анасының түс көруі, т.б. жайттармен байланыстырылып, аңыздарда айтылып жүреді. Осы секілді Ағыбай батырдың анасы жөнінде таралған аңызды Ж. Шөженев те өз еңбегінде берген еді. Зерттеуші: «Ағыбайға екі қабат күнінде көшіп келе жатқанда алты қарақшы көшіне тиіп жалғыз Қойсана ұрыс қылып, қолындағы бақанмен алтауын ұрып түсіре береді. Жау бір-бірін сүйеп, әйелдің екі қабат екенін көрген соң: «қояйық, бұл әйелдің күші емес, ішіндегі баласы — арыстанның күші ғой», - деп жүріп кетіпті» деген аңызды береді [1, 84]. Ғалым А. Әлтай да өзі бөлген бірінші топ аңыздарына осы секілді аңыздарды жатқызады да, «Бұндай мотивтер — бұрынғы көне ертегілерден бастау алатын аңыздарда қалыптасқан дәстүр», – дейді [4, 25]. Сонымен қатар, осы бірінші топтағы аңыздарда батырдың ақылдылық, шешендік, көрегендік секілді қасиеттерінің ашылғандығын ескереді. Әсіресе, батырдың бойындағы шешендік қасиетіне: «Ағыбай батырдың бір қасиеті — шешендігі еді. Әдетте ертеден келе жатқан шешендік сөздердің көпшілігі ердің құнын, не нардың пұлын даулаудан немесе үлгілі би, ердің арысы, елдің намысы сөз болатын айтыс-даулардан туған. Мәселен, атағы алты алашқа әйгілі болған Ағыбай батырдың тапқырлық сөздері әр түрлі әлеуметтік ситуацияларға байланысты болған», - деген пікір мен оны айғақтайтын ел арасында қалған батырдың шешендік сөздерінен көзіміз жетеді [5, 103]. Әдебиеттануда бұл да бір жеке зерттеуге тұрарлық тақырып. Әрі Ағыбайдың шешендік қырының көрініс табуы ауыз әдебиеті үлгілеріндегі дәстүрлі арна. Шешендік өнерді зерттеген С. Негимов, Ж. Дәдебаев, тағы басқа ғалымдардың еңбектерінде бұл жөнінде тереңірек айтылған. Осы тұрғыда М. Әуезовтің мына пікірі сөзімізге дәлел бола алады: «Шешен, тапқыр адамның образы — қазақ халық ауыз әдебиеті үлгілерінің бәрінде бар. Аңыз-әңгімелерде бұл образ шырқау күйіне жеткен» [2, 91]. Әрі батырдан қалған шешендік сөздер арқылы оның бойындағы басқа да қасиеттерін саралауға болады. Мысалы, Бөлтірік батырмен болған жекпе-жекте оны жеңсе де өлтірмей еліне жіберіп, кейін сол үшін өзіне наразы болған Кенесарыға:

«Ер жігіт екі сөйлесе өлгені,
Қара жерге тірідей өзін-өзі көмгені.
Ұзын жатқан Алатаудың төсінде,
Алыс-берісіміз жоқ еді Үйсінде.
Арғын-Үйсін, бір қазақтың баласымыз,
Қазақтың арын төгіп не қыламыз
Бөлтірікті өлтірсем, Үйсіннің белі сынар,

Ерді намыс, қоянды қамыс өлтірер» [5, 105], – деген жауабының өзінен батырдың сөзінде тұратын, уәдеге беріктігін, екі сөйлемейтіндігін, даналығын, ханның өзінен тайсалмайтын өжеттігін байқаймыз. Осы сияқты батырдың мінезі туралы біз кеңірек біле алатын әдеби туындыларға ғалым А. Әлтай «Көтібар батырдың асы», «Ағыбай батырдың айтқаны», «Жер дауы», «Ағыбайдың билігі» секілді т.б. аңыздарды жатқызады. Сонымен қатар, ғалымның пайымдауынша, батырдың ерлігін көрсететін соғысқа байланысты аңыздардан тарихи деректер де аламыз. «Тарихшы ғалым Е. Бекмахановтың еңбегіндегі тарихи деректермен салыстыра қарасақ, Ағыбай жөніндегі әңгімелердің тарихи сипатының басым екендігін аңғарамыз», – деген ғалым аңыз-әңгімелердегі тарихилықты зерттеу үшін М. Әуезов, С. Қирабаев, А. Сейдімбеков, С.Н. Азбелев, т.б. секілді ғалымдардың еңбегіне жүгіну керек деп санайды [4, 26].

Сонымен қатар, батырлар жырындағы халықтың арман-қиялынан туындаған дәстүрлі сюжет Ағыбай батыр туралы жырларда да кездеседі. Бұл туралы Серік Қирабаев «Ақжолтай Ағыбай батыр — ұлт-азаттық қозғалысының қаһарманы» атты ғылыми мақаласында былай дейді: «Ағыбай бейнесін, оның батырлығын дәлелдеу үшін ертегі-аңыздарда оны аюмен, жолбарыспен, көкжал қасқырмен кездестіру сияқты қоспалар да халықтың сүйікті батырына деген ықылас, ілтипатын танытады» [6, 104]. Ағыбай батыр туралы тарихи жырда реалды шындықтар да кездеседі. Мәселен, көне эпостардағыдай алты-жеті жасынан бастап, жауға жалғыз шаппайды. Ағыбайдың ерлік даңқы 17-18 жасынан бастап ел арасына тарай бастайды. Ағыбай туралы жырда «найза ұстап он жетімде атқа міндім» деген жолдар кездеседі. Төменде тарихи жырларды сөз еткенде бұл мәселеге тағы да тоқталып өтеміз. Ал ғалым өзі бөлген екінші топтың аңыздарына «Ағыбайдың арманы», «Әлиханнның үш сұрағы», «Ағыбай батырдың әңгімесі», «Ағыбайдың солдатты сабауы», «Дәулет құсының қоштасуы» деген аңыздарды жатқызып, жалпы аталған шығармаларда тұтастық құбылысының бар екенін ескертеді. Сондықтан батыр бейнесінің фольклорда сомдалуын қарастырғанда туындыларды

жекелей емес, бәрін бірге зерттегенде ғана батырдың өмір тарихымен бірге тұтас бейнесін шығара аламыз. Аманжол Әлтай осы еңбегінде «Ағыбай батыр ауыз әдебиетінде» деген жеке тарау арнап, батыр бойындағы ерекше қасиеттерді, батырдың ұлылығы мен даңқын ол туралы жазылған шығармалар арқылы талдайды. Және де өз сөзіне дәлел ретінде: «Ағыбайдың ел тарихындағы ардақты батыр болғандығын С. Қирабаев, Е. Бекмаханов, т.б. ағаларымыздың еңбектерінде ашып айтып кеткен», - деп осы ғалымдарға сілтейді [4,32].

Ағыбай Қоңырбайұлының жеке образында әдеби мұраларды тұтастай зерттеп қарағанда батырлық қырлары жан-жақты ашылып отырады. Бірінде ашылмай жатқан жақтары екінші арқылы көрініс тауып жатады. Ағыбай батырдың әдебиеттегі образын даралай келіп, біз оның мынадай қырларын ашып алуымыз керек: 1. Қолбасшылық қабілеті; 2. Батырлық күш-қуаты, ақылдылық парасаты мен шешендігі секілді қасиеттері. Ағыбайдың батырлық образын аша білген туындылардың бірі — И. Байзақовтың «Қойшының ертегісі» поэмасында оның айбынды тұлғасын, атақ-даңқын былай бейнелейді:

«Ертеде болған екен ер Ағыбай,

Ол кезде ер болмапты Ағыбайдай.

Баяғы Кенесары заманында

Ерлігін көрсетіпті елге талай» [3, 44-48]

Ақын Ағыбайдың Кенесары жасағындағы теңдесі жоқ атақты батыр болғандығын жыр етеді «Сарыарқадай жер қайда, Ағыбайдай ер қайда?!» — деп Кенесары Қасымұлы айтқандай, Ағыбай батырдың батырлық, қолбасшылық, шешендік атағы Алатаудай болса керек. Иә, сөзімізге дәлел табу үшін біз де «Бабалар сөзі» кітабындағы Ағыбай батыр жайлы ел аузынан жазып алынған жырлардан батырдың қасиеттерін танытатын жолдарды іздестірдік. Мысалы «Ағыбай батыр» жырының халық берген нұсқасында:

«Ақжолтай жолы құтты батыр еді,

Жолдас бол, тез бар балам, оныменен», —

деп сәтті, жеңісті жорықтарымен халық сүйіспеншілігіне бөленген батыр екенін білдіретін жолдар берілсе [7, 21],

«Ақжолтай Ағыбайым — сенің атың,

Жайылған жер жүзіне салтанатың» [7, 22], -

деген тармақтардан Ағыбай батыр есімінің күллі қазаққа танымал болғанын білеміз. Кітапта берілген тура сондай ел аузынан алынған екінші бір жырда:

«Білмеген Ағыбайды ел болмаған,

Тең көріп қарсыласар ер болмаған.

Үш жүзге Ағыбайдың даңқы кетіп,

Ол кезіп, ол бармаған жер қалмаған», - деп батырдың атақ-даңқынан хабар берілсе [7, 65],

«Ағыбай ешбір жанға бас ұрмаған,

Басынан дұшпан ісін асырмаған.

Жалғыз жан Ағыбайды бөгеген жоқ,

Қандай жау есіл ерге тор құрмаған», - деп батыр мінезін танытады [7, 65]. Ауыз әдебиетіндегі батыр бейнесі туралы талдаудың қорытындысы: «...Ағыбайдың тарихтағы бейнесі мен әдебиеттегі тұлғасы онша алшақтықты байқатпайды. Әдебиеттегі Ағыбай отқа жанбайтын, суға батпайтын қиялдық образ емес, керісінше батырлық күш-қуаты біреуден асып, біреуден кем түсіп жататын, аруақтана да, сескене де білетін шынайы тұлға», - деген ғалым пікірімен үндеседі [4, 32].

Зерттеуші Аманжол Әлтай көрсеткен Ағыбай батыр образы бейнеленетін әдеби туындылардың екінші тобы жыр-дастандар мен өлеңдер болса, оларды жеткізгендер — халық ауыз әдебиеті мұраларын жинаушы тұлғалар. Мысалы, жаңағы айтып отырған еңбекте Сансызбай Қармысовтың, Тәужи Айнатасовтың, Қажыбек Қаңтарбаевтың бізге жеткізген жырлары берілген. Ал, жалпы алғанда, Ағыбай батыр жөнінде жазылған тарихи жырдың үш нұсқасы сақталған: «Ер Ағыбай», «Ақжолтай Ағыбай батыр», «Ағыбай батыр». Бұл нұсқалардағы тарихи жырдың оқиға желісі бірдей. Тек кейбір детальдарында кездесетін ерекшеліктер әрбір нұсқаны жеке-жеке назар аудара зерттеуді қажет етеді. Батыр тұлғасы бейнеленген тарихи жырдың «Ер Ағыбай» деген атпен 1935 жылы жазылып алынған бір нұсқасы Әдебиет және өнер институтының қолжазбалар қорында сақтаулы. Атаулы тарихи жырдың бұл нұсқасы академик Мұхтар Әуезовтің басшылығымен 1948 жылы жарық көрген «Қазақ әдебиеті тарихы» атты оқулықта қарастырылған [8, 60].

Тарихи жырдың екінші нұсқасы – «Ақжолтай Ағыбай батыр» Ғылым академиясының орталық кітапханасының қолжазбалар қорында сақталған. Қолжазбалар қорына Тәуши Айнатасов тапсырған. Жырдың бұл нұсқасы толық емес. Жырдың бізге жеткен үзіндісінен өзге нұсқаларынан кейбір өзгешелік тұстарын байқауға болады. Салыстырмалы тұрғыда зерттеп-зерделеп қарасақ, нұсқаларда айтарлықтай өзгешелік жоқ, тек сөз қолданыстары мен кейбір детальдарында ғана ерекшеліктер кездеседі. Жырдың басты мақсаты — Ағыбайдың батырлық тұлғасын көрсету.

Ағыбай батыр туралы мұралардың қазақ әдебиеттануындағы зерттелуіне Е. Бекмахановтың, Е. Ысмайловтың, І. Есенберлиннің еңбектерінің мәні зор. Саяси идеологияның әсерінен ұзақ жылдар бойы Кенесары, Наурызбай батырға қатысты мұралармен қатар, Ағыбай жөніндегі туындылар да зерттелмей, ескерусіз жабулы күйде қалды. Мемлекетіміздің тәуелсіздігінің арқасында әдебиетке деген оң көзқарас Ағыбай жөніндегі мұралардың халықпен қауышып, зерттеушілер тарапынан әділ бағасын алуға жол ашты. Зерттеуші ғалымдар С. Қирабаевтың, З. Ахметовтың, М. Әбсеметтің ғылыми мақалалары әдебиеттегі Ағыбай тұлғасына қайта үңілудегі құтты қадамдар болып табылады. Дегенмен де Ағыбай Қоңырбайұлының әдебиеттегі тұлғасы толық зерттеліп, ғылыми жүйеге түсіріле қойған жоқ.

Жоғарыда, фольклорда Ағыбай бейнесін беруде тұтастық қолданылғанын айтып кеткен едік. Ал Кенесары-Наурызбай және Ағыбай батырлардың әдебиеттегі тұлғаларының тұтастығын айқын аңғартатын туындылардың бірі — «Наурызбай-Қаншайым» жыры. Жыр сюжетінің тарихи қыры айқын байқалмағанымен, кейіпкерлер образын жасаудағы көркемдік сапасы биік дәрежесіне көтеріле білген. Бұл ойымызды «Тарихи жырлар» көптомдығының III томының алғысөзінде көрнекті ғалым Ш. Ыбыраев та атап өткен [3, 44-48]. Ағыбай батыр жырда Кенесары ханның досы, Наурызбайдың ақылшысы, қамқор ағасы тұрғысында көрінеді. Бұл жөнінде зерттеуші ғалым З. Ахметов ғылыми мақаласында осы ойымызды мынадай тұжырыммен қуаттайды: «Бұл дастанда Ағыбай майданда талай сыннан өтіп, шыныққан Кенесары жасағының сенімді бір қолбасшысы, үлкен қозғалыс-күреске дайындық жасаудағы ақылшы-кеңесшісі, жас Наурызбайды ерлікке баулып жүрген аға батыр бейнесінде көрінеді» [9]. Ағыбай батыр образын Кенесары мен Наурызбай бейнелерінен бөліп-жарып қарастыру мүмкін емес. Бәрі бір-бірімен байланысты болып, жырдың негізгі мотивін батырлық, ерлікті жырлау тұрасында көрсетеді. Ағыбай образын сомдаған жыр-дастандарда мәнді мазмұн, айрықша ажар, көркем өрнек беріп тамаша әсерге бөлейтін теңеу түрлері мол кездеседі. Зерттеуші ғалым Т. Қоңыров: «Теңеу категориясы — бүкіл бейнелеу, көркемдеу тәсілдерінің ішіндегі ең бастысы, ең пәрмендісі» дегенін ескерсек, Ағыбайға байланысты алуан түрлі теңеулердің қолданысын байқаймыз. «Саусағы жас баланың білегіндей» сияқты денесінің алып, жұдырығының жуан екенін бейнелейтін теңеулер Ағыбайдың батырлық образын одан бетер аша түседі.

А. Әлтай көрсеткен Ағыбай бейнесінің әдебиетте сомдалуының үшінші тобы — драмалық, прозалық туындылар. Бұл топқа жататын шығармалардағы батыр бейнесі зерттеуді талап етеді. Бұл бағыттағы зерттеуді: «Әдебиет тарихының қай кезеңінде болмасын батырлар образы өздері өмір сүрген ортадағы ірі оқиғаларға, басқа да айтулы тұлғаларға байланысты ашылып отырады. Айналасындағы тарихи тұлғалардан бөліп алып, кез келген жеке батырлар бейнесін ашып көрсету мүмкін емес дүние. Сондықтан оларды байланыстыра зерттеуіміз заңдылықты қадам болып саналады» [4, 37], - деген пікірді ескере отырып, осы заңдылықты бұзбай, Кенесары туралы шығармалардан Ағыбай батыр бейнесін Кенесары айналасындағы батырлармен тұтастықта да қарастыру қажет. Себебі осы пікірді берген А. Әлтай бұл заңдылықты Мұхтар Әуезов, Сәкен Сейфуллин секілді айтулы ғалымдардың тұжырымдарымен айқындайды. «Мысалға: Абылай, Қабанбай, Бөгенбай тұлғаларының үндестігі немесе Кенесары, Наурызбай және Ағыбай образдарының тұтастығы жоғарыда айтылған ойымыздың жалтарпас дәлелі» [4, 37], - деген ғалым сөзі өте орынды. Жоғарыда мысал ретінде көрсеткен осы топқа жататын шығармалардың әдебиетте кең танылмай, жан-жақты зерттелмей жатқанын ескергендіктен, қазақ әдебиетіндегі Кенесары жайлы І. Есенберлиннің «Қаһар» романындағы Ағыбай бейнесіне тоқталамыз. Жоғарыда айтқанымыздай, батырдың әдебиеттегі бейнесі тарихи бейнесінен алыстамайды. Осы жағынан батырдың портретін беруде І. Есенберлин барынша батырға тән алпамсалық пен күштілікті жеткізеді: «Шұбыртпалы Ағыбай Қасым төре балаларының соңынан ерген, кедейден шыққан батыр. Биыл отыз төртте, зор денелі, түкті қабак, қара сұр, шүнірек көз кісі. Қолдары бақандай ұзын, саусақтары анау-мынау адамды мандайынан бір шерткенде үнсіз қатыратындай салалы, жұп-жуан» [10, 49]. Ал батырдың шыққан тегі мен отбасына қатысты мәліметтерді берерде автордың тарихи шындықпен бірге, көркемдік шындықты да ұмытпайтынын байқаймыз: «Қарқаралыдан шыққан Ағыбайдың әкесі

Олжабай батырға бір боталы түйе, жауға мінер бір ат, балаларына сүт болар жалғыз сиырдан бөтен мал бітіп көрген емес. Ал шешесі Есіл бойындағы Тарақты руының қызы еді. Бұ да адуынды, батыр мінезді әйел болатын. Олжабай балалары ер жетпей дүние салды. Шешесі Дәметкен Ағыбай, Манабай, Танабай, Мыңбай атты төрт баламен жесір қалды. Ең үлкені Ағыбай ол кезде онға жаңа жеткен. Балаларының аттары кілең «баймен» бітсе де Олжабай дүние салғанда бұлардың бар малы боталы жалғыз қара інген болды. Жоқшылықтан бөтен серігі жоқ қайратты Дәметкен, төрт баланың қамы үшін, ағайынның бермесін күшпен тартып алуға кірісті. Қолына сойыл ұстап өзіндей кедей адамдарымен бірігіп қараңғы түнде бай ауылдардың сояр соғымын барымта етті», - деп жазады [10, 49]. Яғни бұл жерде жазушы І. Есенберлин Ағыбайдың анасы туралы халық ауыз әдебиетінде жүрген аңыздармен таныс болған, солардан келіп өзіндік көркемдік шындығын шығарған деген ойдамыз. Ағыбайдың анасының есімін Қойсанадан Дәметкенге өзгертуі де, амалсыз барымтаға түскен әйел ретінде көрсетуі де назар аудартады. Ал батырдың сыртқы бейнесінен басқа ішкі қасиеттеріне де тоқталған І. Есенберлин Ағыбайды «заты момын» деп береді. Тіпті Ағыбай батыр автор көзқарасымен алғанда өте мейірімді, тірі жан баласына жамандық жасауға қолы бармайтын ақжүрек жан. Жастайынан кедейлік тауқыметі мен жуандардың озбырлығын көрген Ағыбай аш отырған бауырларына анасының өтінішімен ботаны соймақшы болғанда екі күн жүріп бауыздай алмағандығы туралы естелікті романға қосуы да жайдан-жай емес. Сол арқылы автор Ағыбайды шаш ал десе бас алатын, жауыз, жендет ретінде көрсеткісі келмейді. «Жоқ, Ағыбай табиғатынан мұндай болып жаратылмаған. Оны жауды аямастыққа да, ерлікке де үйреткен өзіне істеген қиянат», - дейді автор [10, 57]. Ауыз әдебиетіндегі Ағыбай бейнесімен салыстырғанда прозалық туындылардағы Ағыбай бейнесі жазушы тарапынан толықтырылып, өңделіп, басқаша қырынан ашылғандай көрінеді. Бұл жерде автордың қиялы да, тарихи шындықты көркемдік шындыққа айналдыра алу шеберлігі де рөл ойнайды. Сонымен қоса, І. Есенберлиннің романда батырдың даңқын да көрсетіп, Ағыбай есімін соғысқа қатысқан батырлардың ұранына айналдырып алғанын: «Кенесарыны көргенде өзгелері де орындарында тұра алмады. «Абылай!», «Ағыбай!», «Атығай!», «Қабанбай» деп ұрандап бекініске лап қойды», - деп берсе [10, 117], Ағыбайдың батырлығының аңыз болып ел арасына кең таралғаны туралы Есіркеген деген кейіпкердің мына бір ойы арқылы береді: «Оның үстіне Кенесары мен оның батырлары жайында естіген ерлік әңгімелері де бала жігіттің көңілін еліктіретін. Әсіресе Шұбыртпалы Ағыбай батыр жайындағы аңыздар кәдімгідей қанын қыздырып, қиялына от тастайтын» [10, 137]. Ағыбайдың Кенесарыға ақылшы, кеңесші де бола білгенін, ханнан тайсалмайтын мінезін «Қаһар» романындағы: « — Дұрыс, - деді Ағыбай Кенесарымен құрдастығын пайдаланып, еркін сөйлеп, - жазығы жоқ орыс мұжықтарын шабудың қажеті қанша. Бұдан бізге зияннан басқа түсері жоқ, бұқараны босқа өшіктіріп аламыз. - Жөн, - деп екі-үш батыр басын изеді. Кенесары үндеген жоқ», - деген эпизодтан көреміз [10, 103]. Бұл жерде тура айтылмаса да Ағыбайдың Кенесарының құрдасы ғана емес, ханға қарсы пікір айта алатын сенімді серігі екенін білдіреді. Басқа батырлармен тұтастықта алып қарасақ та, Ағыбай батырдың жеке өзін алсақ та бұл шығармада Ағыбай батыр образы батыр жайлы тарихи аңыздармен сабақтаса берілген. Бұл автордың бұған дейін батыр жайлы деректерді қарағанын, тарихи аңыздармен таныс болғанын аңғартады. Қазақ әдебиетіндегі Кенесары туралы прозалық туындылардағы, одан бөлек Нысанбай жыраудың «Кенесары-Наурызбай» жырындағы Ағыбай бейнесін бір-бірімен салыстыра, тереңнен зерттеу бүгінгі әдебиеттануға тың ақпараттар мен жаңалықтарды әкелер іс болмақ. Сондықтан аталмыш мақала тақырыбы үлкен зерттеулердің бастамасы ғана деп санаймыз.

Қорытынды

Сонымен, Ағыбай Қоңырбайұлы Кенесары батырларының ішінде халық ардақтысына айналған, әдебиет тарихында үлкен образға ұласқан басты тұлғалардың бірі. Зерттеуші ғалым С. Қирабаевтың тілімен айтқанда «Ағыбай өмірі аңызға, ерлікке толы, халық жадында ұзақ сақталатын батырлардың бірі» [6, 107]. Бертін келе «Рухани жаңғыру» бағдарламасы негізінде қолдау тауып, Ағыбай жайлы тың дерек келтірілген тарихи кітаптардың шығып жатқаны қуантады. Мысалы, осы мақалада өзіміз бірнеше кітабын қолданған Жұмағұл Шөженовтің «Ақжолтайдың ақ жолы» кітабы. Кітап авторы Ж. Шөженов Ағыбай батыр туралы деректерді Петербург, Мәскеу, Омбы мұрағаттарынан іздеп тапқан. Кітапта Ағыбай батырдың шежіресі, би-шешендігі, батырлығы өнеге ретінде дәріптеледі. Қазақ әдебиеттануындағы Ағыбай батыр образының зерттелуін одан әрі дамыту — болашақтың еншісінде. Ақжолтай Ағыбай батырға арналған тарихи жырлар мен дастандардың табиғаты көркемділік, суреткерлік сырларымен, мағыналы-мәнді мұра ретінде құнды болмақ. Әдебиетте

Кенесары, Наурызбай бейнелері зерттеліп, өз мақсатына жеткен сайын Ағыбай образы да айқындалып, мәні ашыла түспек.

Мақала №15-ВГ-23 «Ұлт тарихындағы Ағыбай батырдың тарихи және әдеби тұлғасы» жобасы аясында орындалды.

Әдебиеттер тізмі

- 1 Шөженов Ж. Ақжолтай Ағыбай батыр / Ж. Шөженов. — Қарағанды: Қарағанды экономикалық университеті, 2002. — 234 б.
- 2 Қазақ халқының тарихи тұлғалары. — Алматы: «Өнер» баспасы, 2016. — 312 б.
- 3 Әлтай А. Әдебиеттегі Ағыбай образы және оның Кенесары, Наурызбай тұлғаларымен тұтастығы / А.Әлтай // ҚР ҒМ – ҒА Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. — 1997. — №3. — Б. 44-48.
- 4 Әлтай А. Ақжолтай Ағыбай батыр — фольклор мен әдебиеттегі қаһармандық тұлға: Оқу құралы / А. Әлтай. — Астана: Фолиант, 2004. — 104 б.
- 5 Шөженов Ж.Н. Ақжолтай Ағыбай батырдың биліктері / Ж.Н. Шөженов. — Қарағанды: Қарағанды экономикалық университеті, 2010. — 383 бет.
- 6 Қирабаев С. Әдебиетіміздің ақтандық беттері / С. Қирабаев. — Алматы: Білім, 1995. — 104 б.
- 7 Бабалар сөзі [Жүзтомдық]. Т. 63: Тарихи жырлар. — Астана: Фолиант, 2010. — 456 б.
- 8 Әлтай А. Шашақты найза. Зерттеу / А. Әлтай. — Астана: «Фолиант», 2002. — 154 б.
- 9 Әлтай А. Әдебиеттегі Ағыбай образы / А.Әлтай // ҚР ҰҒА Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. — 1993. — №2.
- 10 Есенберлин І. Қаһар / І. Есенберлин. — Алматы: Атамұра, 2003. — 288 б.

Ж.Ж. Жарылғапов, С.У. Такиров

Изучение образа Агыбая батыра в казахском литературоведении

Изображение отдельных героев в казахской литературе — одна из тем, на которую сегодня ученые не обращают особого внимания. В частности, образ Агыбая Конарбайұлы, который при Кенесары хане неустанно боролся с колониализмом, изображался в нескольких жанрах литературы. В устной литературе и прозе, в исторических песнях и сагах, в стихах родился ряд произведений о герое. В статье основное внимание уделено изучению и современному исследованию образа Агыбая батыра в литературоведении. Анализируя материалы и устные данные о герое, хранящиеся в архивах, проведено сравнение его исторического и художественного образа. Рассмотрены научные выводы о специфике личности Агыбая как литературного образа. Параллельно изучен образ Агыбая в прозаических произведениях, фольклоре и исторических песнях. Выявлены идейно-эстетические концепции, переданные через образ батыра в романе «Кахар».

Ключевые слова: Агыбай батыр, образ батыра, литературоведение, казахское литературоведение, литературный образ, историческая поэма, автор, исторический факт, историческая и художественная реальность, научный сборник.

Zh.Zh. Zharylgapov, S.U. Takirov

The study of the image of Agybai Batyr in Kazakh literary studies

The image of individual heroes in Kazakh literature is one of the topics that scientists do not pay much attention today. In particular, the image of Agybai Konyrbayuly, who under Kenesary Khan tirelessly fought against colonialism, was depicted in several genres of literature. In oral literature and prose, in historical songs and sagas, in poems, a number of works about the hero were born. The article focuses on the study and modern study of the image of Agybai Batyr in literary studies. Analyzing the materials and oral data about the hero stored in the archives, comparisons of his historical and artistic image are carried out. The scientific conclusions about the specifics of the personality of Agybai as a literary image are considered. In parallel, the image of Agybai in prose works, folklore and the image of Agybai in historical songs are studied. The ideological and aesthetic concepts conveyed through the image of the batyr in the novel "Kakhar" are revealed.

Keywords: Agybai batyr, batyr's image, literary criticism, Kazakh literary criticism, literary image, historical poem, author, historical fact, historical and artistic reality, scientific collection.

References

- 1 Shozhenov, Zh. (2002). *Aqzholtai Agybai batyr [Akzholtai Agybay batyr]*. Qaragandy: Qaragandy ekonomikalyq universiteti [in Kazakh].
- 2 (2006). *Qazaq khalqynyng tarikhi tulgalary [Historical figures of the Kazakh people]* Almaty: Oner baspasy [in Kazakh].
- 3 Altai, A. (1997). Adebiettegi Agybai obrazy zhane onyng Kenesary, Nauryzbai tulgalarymen tutastygy [The image of Agybai in literature and its integrity with the personalities of Kenesary, Nauryzbai]. *Qazaqstan Respublikasy Gylym ministrligi — Gylym akademiiasynyn Khabarlary. Til, adebiet seriiasy — Ministry of Science of the Republic of Kazakhstan. Proceedings of the Academy of Sciences. Language, literature series*, 3, 44-48 [in Kazakh].
- 4 Altai, A. (2004). *Aqzholtai Agybai batyr — fol'klor men adebiettegi qakharmandyq tulga [Akzholtai Agybai batyr is a heroic figure in folklore and literature]*. Astana: Foliant [in Kazakh].
- 5 Shozhenov, Zh.N. (2010). *Aqzholtai Agybai batyrdyng bilikteri [The authorities of Akzholtay Agybay Batyr]*. Qaragandy: Qaragandy ekonomikalyq universiteti [in Kazakh].
- 6 Qirabaev, S. (1995). *Adebietimizding aqtangdaq betteri [Unknown pages of our literature]*. Almaty: Bilim [in Kazakh].
- 7 (2010). *Babalar sozi: Tarikhi zhyrlar [The words ancestor: Historical epics]* (Vols.1-100; Vol. 63). Astana: Foliant [in Kazakh].
- 8 Altai, A. (2002). *Shashaqty naiza. Zertteu [A spear with a fringe. Study]*. Astana: Foliant [in Kazakh].
- 9 Altai, A. (1993) Adebiettegi Agybay obrazy [The image of Agybai in literature]. *Qazaqstan Respublikasy Gylym akademiiasynyn Khabarlary. Til, adebiet seriiasy — Proceedings of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Language, literature series*, 2 [in Kazakh].
- 10 Esenberlin, I. (2003). *Qahar [Rage]*. Almaty: Atamura [in Kazakh].

Л.М. Харитонова*

Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
(E-mail: novoedelo@yandex.ru)

Семейная аксиология в современном романе

В статье в рамках аксиологического подхода представлены обзор и типология современного семейного романа в русской и казахстанской литературе. Аналитический обзор современных романов позволил прийти к выводу о существовании двух типов романов. Первый (романы У. Тажикеновой, А. Чудакова, отчасти А. Слаповского) воплощает традиционный патриархальный уклад жизни трудолюбивой семьи. Семья в этих романах становится оплотом в условиях рухнувшей системы ценностей. Семейные устои и традиции, почитание родителей, преданность и поддержка, верность вере и семье, стремление вместе преодолевать любые трудности — ценности, ведущие к благоприятным отношениям, единению и гармонии, созиданию и сохранению семейных уз. Другой тип — семья, в переходном периоде, с отсутствием связей между поколениями, зависящая от трудностей, связанных с влиянием исторического времени и необходимостью под него подстраиваться (романы А. Кана, Е.В. Колиной, Е.В. Котовой, Л. Улицкой). Изменение поведения членов семьи приводит героев к переоценке ценностей и, как следствие, поступкам, противоречащим истинным ценностям. Предательство, отречение от семьи и своих корней приводят героев к семейному расколу.

Ключевые слова: художественная аксиология, семейные ценности, семейный роман, сюжет, отсутствие связи между поколениями.

Введение

Аксиологический подход является одним из приоритетных способов анализа в современном литературоведении, демонстрируя антропоцентрические принципы современной научной парадигмы. Ряд исследователей (В.Е. Хализев, И.Д. Есаулов, В.А. Воропаев и другие) указывают на необходимость осуществления анализа произведения в контексте аксиологического подхода. Семейные ценности занимают одно из центральных мест в парадигме художественной аксиологии. Отношение героя художественного произведения к семье наиболее ярко демонстрирует его ценностные ориентиры. Изучение проблемы семьи и семейных ценностей в литературе актуально не только с научной, но и с дидактической точки зрения. Согласно Типовой учебной программе, раздел «Семейные ценности» включен в программу по русской литературе для 10-го класса русских школ Республики Казахстан.

Задачей настоящего исследования стало изучение основных типов семейного романа в современной русской литературе. Рассмотрим, на каком этапе в русской литературе появляется образ кризисной семьи, и как этот образ воплощается в современном романе.

Материал и методы исследования

На материале современной русской литературы и русскоязычной литературы Казахстана выделим основные особенности семейной аксиологии, воплощенной в романах. Методы исследования — историографический, сопоставительный, типологический, метод описательной поэтики.

Результаты исследования

В древнерусской литературе главными семейными ценностями считались духовные ценности, основанные на терпении, взаимоуважении и умении преодолевать тяготы семейной жизни. На этой основе в просветительской литературе XVIII века формируется модель семьи, в которой на первый план выдвигаются образование и воспитание, которым противопоставлены богатство и материальное благополучие. Идеал патриархальной семьи, построенной на основе христианской веры, уважении к старшему поколению и родным, благодаря которым сохраняется прочность и долговечность семейного брака (например, ряд произведений А.С. Пушкина), противопоставляется семьям, подвержен-

* Автор-корреспондент. E-mail: novoedelo@yandex.ru

ным капиталистическим веяниям и лишенным традиционных ценностей (Д.Н. Мамин-Сибиряк «Приваловские миллионы», Н. Помяловский «Мещанское счастье»).

Образ семьи в классической литературе укладывается в систему традиционных ценностей. Русские писатели XIX века понимали семью как основу общества, необходимую среду для формирования личности. Герои произведений часто изображаются через семью, условия воспитания, они становятся продолжателями семейных устоев, свято чтя усвоенные с детства традиции. В конце XIX века в творчестве М.Е. Салтыкова-Щедрина, Л.Н. Толстого, А.П. Чехова возникает образ кризисной семьи. Изменения в обществе, отсутствие стабильности неизменно сказываются на облике семьи. Распад семейных отношений ведет к искажению таких понятий, как род, традиция, дом, родственные связи. В ряде произведений запечатлевается процесс феминизации общества, что ведет к разрушению патриархальных устоев.

Современная литература продолжает и развивает традиции семейного романа. К наиболее ярким писателям, работающим в этом направлении, можно отнести казахстанских писателей У. Тажикинову, А. Кана, российских Н.Ю. Абгарян, Е.В. Колину, Е.А. Катишонок, Е.В. Котову, А.И. Слаповского, Л.Е. Улицкую и А.П. Чудакова.

Жанровые модификации романа могут быть различны. Современный семейный роман объединяет в себе элементы романа-автобиографии, романа-хроники, романа-идиллии.

В романе Умит Тажикиновой «Ось существования» мир казахской семьи занимает центральное место. В основе повествования — факты, документально зафиксированные события. Автор описывает судьбы нескольких поколений этой семьи, прошедших тяжелые испытания XX века. Что бы ни происходило с героями, семья остается их главной ценностью. Через Ажар, главную героиню романа, читатель узнает о событиях и судьбах большой казахской семьи. Саму героиню жизнь сталкивает с разными людьми, многие из которых далеки от идеала, но Ажар стремится не осуждать, а понимать и прощать. Вместе с тем, в ней развито чувство человеческого и женского достоинства. Героиню окружают многочисленные родственники, общение с которыми она принимает как сложившийся образ жизни. Ажар — оплот добра и мудрости, а семья для нее — драгоценная реликвия, без которой она не представляет своего существования: «Она с головой окунается в свою повседневную работу. Непростой мир, в котором она живет, состоит из тяжелого рутинного труда, повторяющегося изо дня в день, из общения с родственниками, являющимися ее сотрудниками и подчиненными, ее общиной. Прикрикнет на одного, одернет другого, похвалит третьего. Слава Богу, есть работа. Она тяжелая, но главное, что она есть» [1; 22]. Автор обращается к ретроспективному повествованию, изображая ситуации, столкновения, жизненные удачные и неудачные события, характеры, ведь только по прошествии времени человек способен выявить в прожитой жизни какие-то закономерности, определить причины и следствия произошедшего. Произведение ориентирует читателя на сохранение традиционных норм и ценностей, опору на корни: без понимания и осознания своих корней, своей точки опоры, человеку невозможно духовно расти и развиваться: «...А однажды, увидев ее, маленький человек, которому было всего три годика, побежал к ней, но не так как все — по удобному тротуару, а напрямки... Его маленькое сердечко не понимало, как можно пойти по периметру?! На пути к близкому и родному человеку не может быть окольных путей... Человек упал, споткнувшись о корни деревьев. Это была ее внучка...» [1; 160]. Автор показывает борьбу и поиски компромисса между традиционными ценностями и силами, трансформирующими духовные основы жизни человека в современном мире.

Другой взгляд на семью прослеживается в романе «Метафизика семьи» казахстанского писателя А. Кана, где история одного родового клана разворачивается в трех временных измерениях: прошлом, настоящем, будущем. Вторая часть трилогии «Век семьи» повествует об эпохе 90-х годов XX века, когда в обществе происходили изменения, отразившиеся на судьбах людей. В эти годы распадались не только государства, но и семьи. Не все люди оказались способны подстроиться к произошедшим изменениям, найти своё место в новом мире. Таков герой повести «Век семьи» Шин, который в тридцать лет остается в безвыходном положении и обрекает себя на домашнее затворничество в четырёх стенах квартиры, где он живет вместе со старой больной матерью. Начало семейного краха было положено отцом Шина, который уходит от проблем реальной жизни, выбрав для себя путь алкоголизма и азартных игр: «Когда отец начинал играть в карты, никого это поначалу не удивило, в самом деле, мало ли чем может заниматься мужчина в свободное от работы время, — тем более он часто выигрывал, в доме тогда царил календарный праздник, и мать старалась быть веселой, тогда она это еще умела, но тревога в ее глазах оставалась, — деньги ведь были шальными, когда-нибудь

все это могло закончиться. И однажды это произошло, но сначала отца несколько суток не было дома, потом он пришел, качаясь, хотя был совершенно трезв, и сказал, что все проиграл — все-все в доме, и даже семья осталась у него под залог» [2; 38]. Другой персонаж повести, сосед Шина, Голованов, воплощает ещё большую отчужденность поколений: он равнодушен не только к своему отцу, но и к своим детям. Трагическое разъединение семейных связей, связей между поколениями приводит к кризису традиционных ценностей и распаду семей.

Как видим, сюжет романов построен по одному принципу — изображение жизни нескольких поколений, попавших под колеса истории. Но семейные истории получились разные. В романе У. Тажикиной семья — оплот, бережно охраняемый традициями, в романе А. Кана — семья распадается, не выдерживая испытаний, которые уготовила ей история.

Роман российской писательницы армянского происхождения Н.Ю. Абгарян «Люди, которые всегда со мной» — семейная сага, охватывающая историю четырех армянских семей, чьи судьбы тесно переплелись [3]. Жизнь семей разворачивается в послевоенное время начала XX века. Много трудностей было пережито героями романа: и геноцид армян турками, и война, и голодное послевоенное время, сопровождающееся смертью детей и стариков. Но, несмотря на всю трагичность судеб, герои сумели сохранить душевные разговоры, теплые семейные вечера, любовь и благодарность Богу и близким и, самое главное, сохранили семейное тепло и поддержку, семейный уклад и традиции. Это роман о близких, о старшем поколении, которое во всех обстоятельствах поддерживает героев, даже уйдя: «...где-то там, за спиной, выпрямились и простерлись огромными крылами люди, которые ушли, но навсегда остались...» [4; 254]. Через призму страданий и боли Н.Ю. Абгарян ведёт своего читателя извилистыми дорогами к пониманию и принятию самой главной мысли романа — любви ко всему живому. Именно такой наказ ей давала прабабушка Тамара: «Потом меня поймёшь. А сейчас просто запомни: любовь — то, ради чего стоит жить!» [4; 56].

Сохранение любви и семейного тепла вопреки всему прослеживается и в романе, ставшем лауреатом премии «Ясная Поляна», «Жили-были старик со старухой» Е.А. Катишонок. Перед нами семейная сага, описывающая жизнь и отношения четырех поколений староверческой семьи Ивановых, оказавшихся волею судьбы на окраине Российской империи. В романе автор передает атмосферу смены эпох в Риге от Первой мировой войны до середины XX века. На долю героев выпало сложное историческое время: герои проходят через крушение империи, жизнь в Первой республике, присоединение Прибалтики в 1940 году к СССР и зловещую немецкую оккупацию. В центре романа — обычные люди, Старик со Старухой, Матрена и Максимыч. Это люди — стержень, на которых держится семья, несмотря на разность каждого члена семьи, существующая как целостный живой организм, вопреки всем трудностям и бедам, войнам, сохранивший семейный уклад и традиции, обязательные встречи и застолья, общие радости, прочную поддержку друг друга. Став жертвами времени и истории, герои не сломались, а сквозь годы пронесли свою жизненную философию, остались добрыми, порядочными, старорежимными людьми, преданными своей семье и вере, канону своей церкви и устоявшимся ценностям: «Они жили долго, но не умерли в один день. Не всегда жили они ладно, это правда; но только став вдовой, Матрена поняла, что была счастлива. Да-да: пятьдесят три года под одной крышей, семеро рожденных детей, боль и страх друг за друга только таким словом и можно назвать. Другие властные три «К»: кровля — кровать — кровь связаны не этимологией, но общей судьбой, и надежно связаны; а треугольник — самая жесткая фигура...» [4; 408].

Автобиографический роман известного литературоведа-чеховеда А.П. Чудакова «Ложится мгла на старые ступени...», по определению самого автора, относится к жанровой разновидности романа-идиллии. Его художественная аксиология ориентирована на изображение и детальное описание традиционной семьи с патриархальным укладом жизни, которая, несмотря на все исторические катаклизмы (смена строя, репрессии, война), смогла преодолеть трудности, выпавшие на долю спецпереселенцев. Действие в произведении разворачивается в городке Северного Казахстана, получившем в романе название Чебачинск, куда семья одного из главных героев, деда, Леонида Львовича Саввина попала в тяжелые для России 40-е годы XX века. В этом городке на фоне необыкновенной природы, описаниями которой очень богат роман, и разворачивается жизнь трех поколений одной семьи.

Здесь родился, учился и прожил первые шестнадцать лет своей жизни Антон, главный герой романа, от имени которого ведется повествование, внук Леонида Львовича. Дед — глава семьи, учитель, агроном, плотник, мастер на все руки. Он никогда не уставал заниматься внуком, его воспитанием и образованием. «Дед выучил Антона и счету, сложению-вычитанию в пределах сотни; таблицу умножения он показывал, играя «в пальцы» [5; 72]. «Басни Крылова всегда разыгрывались в ли-

цах...», «Географии и естествознанию дед обучал не в классе, а на прогулках в лесу...» [5; 74]. «Уроки начинались с арифметики <...> дальше шла грамматика — писали тоже на печке...» [5; 77]. «Потом Антон читал вслух — рассказы Толстого» [5; 78]. «Первого сентября с огромным и слегка кособоким телячьим ранцем, который шили всей семьей <...> шел в школу» [5; 80].

Семья Саввиных–Стремоуховых выращивала и производила для собственного пользования все, что только можно было: «Умели столярничать, шить, вязать, копать, стирать, работать серпом и вилами» [5; 121]. Ели и пили то, что сами заготовили: «В один год особенно уродилась морковь, набили половину подпола, всю зиму ели морковный суп, тушили морковь в молоке, с луком, с картошкой, свеклой, мелко натертую сушили на листах в духовке — для морковного кофе <...> Из картошки делали крахмал, на нем варили кисель все из той же моркови, иногда овсяный, для чего на жерновках мололи овес...» [5; 126, 127].

Антон с любовью и преданностью заботился о деде в тяжелые для него дни болезни: «Антон говорил право кормить деда обедом. Уставя поднос тарелками, он прошел в дедов покой. Дед лежал высоко на подушках» [5; 54]. У них с дедом было прочное взаимопонимание и как потом перед смертью говорил дед: «За восемьдесят лет сознательной жизни полностью меня понимал только один человек, на шестьдесят лет меня моложе. Жаль, что он далеко. <...> Ровно на шестьдесят лет моложе деда был Антон» [5; 502]. Дед любил семью и дорожил ею, после его смерти Антон нашел в его записной книжке слова: «Душа моя будет смотреть на вас оттуда, а вы, кого я любил, будете пить чай на нашей веранде, разговаривать, передавать чашку или хлеб простыми, земными движениями; вы станете уже иными — взрослее, старше, старее. У вас будет другая жизнь, жизнь без меня; я буду глядеть и думать: помните ли вы меня, самые дорогие мои?» [5; 494].

В романе представлен традиционный патриархальный уклад жизни трудолюбивой семьи, нетронутый внешними событиями мир, сохранившийся в душе старого поколения, в котором по подобию дореволюционной страны был воссоздан его знанием и умением, четко и грамотно выстроена система ведения натурального хозяйства, распределены обязанности. Члены семьи — умные и образованные люди, постоянно повышающие свой интеллектуальный и бытовой уровень. Несмотря на сложное историческое время, разъединяющее семьи, не кичились своим происхождением, принимались за любую работу, не боялись трудностей, вместе их преодолевая, полностью обеспечивали себя всем необходимым. С радостью передавая–перенимая опыт прежних поколений, стремились к полной и счастливой жизни, любви и гармонии в условиях рухнувшей системы ценностей.

Создавая «книгу о счастье вопреки всему», А.П. Чудаков утверждал необходимость сохранения семейных ценностей во имя достойного выживания в самых суровых условиях. Традиционный патриархальный уклад жизни трудолюбивой семьи, которая была выслана в казахстанский Щучинск (в романе Чебачинск), позволяет не сломиться под ударами судьбы (как это произошло с некоторыми семьями), а, напротив, наладить хозяйство по принципу семейного подряда, систему образования и воспитания младших членов семьи, создать нетронутый внешними событиями мир семьи, в котором каждому ее члену отведено определенное место и назначение. Смена общественных, культурных, идеологических, политических парадигм после революции 1917 года не смогла сломить мир семьи Саввиных–Стремоуховых. Причины стойкости семьи в период исторических катастроф — в следовании однажды введенным порядкам и традициям, воплощением которых стал дед героя Леонид Львович. Он подобно русскому богатырю (во всем его внешнем и внутреннем соответствии) сознательно противопоставляет хаосу и абсурду советского мира разумное и структурированное устройство мира своей семьи.

Иной тип семьи изображается в романе «Сага о бедных Гольдманах» российской писательницы Е.В. Колиной. Автор знакомит читателя с жизнью ленинградской семьи с конца 70-х годов XX века и до наших дней. Семейство Гольдманов — тип «случайного семейства». Важной особенностью произведения становится соединение в одной семье представителей русского и еврейского народов в их самобытной повседневной культуре. Родственные отношения в семье запутанные, наличие большого количества людей в семье не дает возможности героям близко узнать друг друга и разобраться в родственных связях. Одно они знают точно, что все приходится друг другу родственниками. Младшее поколение не акцентирует внимание на родственных связях, а принимает обстоятельство и подобные отношения как данность и не пытается даже разобраться. Такое безразличное отношение к своему роду говорит о кризисе отношений между поколениями. Центром семьи становится бабушка Маня, представительница старшего поколения, контролирующая все отношения в семье: и личные, и интимные: «Все говорили: «За Маниной спиной прожила». А думаешь, мне легко было? За ее спиной?

Это тебе она была бабушка, а мне — свекровь! Я и хозяйкой-то в доме никогда не была... Пола мыла всегда, оглядываясь через попу, правильно ли мою, что она скажет... Так и прожила всю жизнь через попу...» [6; 76]. Несмотря на то, что семья большая, герои недружелюбны, постоянно стремящиеся «укусить», напакастить, соревнуются друг с другом. Семейные интриги, соперничество двух сестер, ревность и бесконечная зависть, выход на первый план материальных ценностей, жажда наживы, отсутствие свободы и нежелание изменить ситуацию, и, главное, отсутствие традиционного патриархального уклада. Все это, несмотря на наличие сложившихся в семье традиций, приводит к распаду семейных отношений: «Вот так и случилось, что семья, столько лет бывшая монолитом, тихо-тихо растворилась» [6; 277].

Подобная ситуация складывается в семьях романа Е.В. Котовой «Период полураспада», который охватывает период истории России последних ста лет. Это правдивая история, с документальной основой о семье автора: «Пришел чешский кризис, семья по вечерам вновь вслушивалась в голоса западных радиостанций. Гуля думала, что войны все же не миновать. Она уже не выключала, как в раннем детстве, радио, чтобы война не пришла, это было бесполезно: в шкафу висела полевая форма отца с подшитым воротничком и стоял вещмешок с продуктами, упакованными согласно предписанию. Мобилизацию ожидали каждый день. «Бабуля и дед пережили две войны, мама с папой — одну, — размышляла Гуля по ночам. — В этой стране всегда войны... С другой стороны, их каждый раз как-то переживают, и мы переживем... Ведь не может быть, чтобы так все враз и кончилось» [7; 89]. Свое начало семейная история берет в идиллии провинциального Тамбова и продолжается на Атлантическом берегу Нового Света, охватывая собой жизнь пяти поколений. Через историю этой обычной российской семьи автор показывает читателю, что произошло за этот век с жизнями целой страны. Здоровое человеческое сознание оказалось неспособным угнаться за стремительностью исторических перипетий, осознать и безболезненно подстроиться под новые реальности. Главные события в истории страны оставили неизгладимый след, незаживающие раны на жизни целых поколений семьи автора и других семей, живших в это время, время, раскидавшее близких людей по миру, порвав вековые уклады и нарушив порядки. И неслучайно автор назвала произведение «Период полураспада», термина, в науке обозначающего «процесс деления вещества», метафора, выбрав которую, автор хотела показать непрерывный процесс утраты некогда большой, дружной и крепкой семьи, всего российского общества: «Мы оставили сына с жизнью, вывернутой наизнанку, и летим в страну, вывернутую наизнанку. Но у нас есть девять часов недостижимости. Тут нас не достанут, и ничего не случится, мы летим. Давай наслаждаться этим. Пить шампанское и радоваться...» [7; 326].

Романом века, включившим в себя историю столетия от Октябрьской революции до наших дней, называют роман российского писателя А.И. Слаповского «Неизвестность», ставшим финалистом премий «Большая книга» и «Русский букер». Это семейная сага, представленная в виде дневниковых записей, рассказывает читателю историю четырех поколений жизни семьи Смирновых, живших с 1917 года по наши дни. Это и жизнеописание инвалида Первой мировой войны, однорукого крестьянина Николая Смирнова, который прочувствовал судьбу страны на собственном опыте, пройдя через Гражданскую войну, голод, болезни, приняв участие в коллективизации и индустриализации. Это и история его сына, Владимира Смирнова, школьника тридцатых, который мечтал стать танкистом, а стал сотрудником НКВД. И современные читателю диктофонные записи того, «как бабушка познакомилась с дедушкой», дочери Николая Смирнова. И приговор его же сыну Антону, мирнолюбивому художнику, осужденному за уклонение от призыва и спекуляцию своими же картинами. И захватывающие рассказы Виктора Смирнова–Ворохина, и электронное письмо умственно отсталого Глеба Смирнова, — целое столетие жизни одной семьи. Несмотря на трагичность историй, описанных в романе, после ухода из жизни каждого из членов семьи, остается продолжение жизни в потомках, но «каждое поколение начинает жить словно заново, получая в наследство то единственное, что у нас постоянно, — череду перемен с непредсказуемым результатом» [8; 256]. Единственное, что абсолютно известно — неизвестность будущей жизни: «Я спросил Ивана, что же нас ждет. Он сказал, нас ждет неизвестность» [8; 465].

Роман «Лестница Якова» Л. Улицкой [9] основан на материалах семейного архива писательницы. Погружение в историю собственной семьи, обращение к ее истокам позволило автору осмыслить и собственную жизнь как продолжение семейной саги. Семейная аксиология в этом романе подверглась серьезной коррозии. Структура семейных ценностей явно не соотносится с традиционной патриархальной семьей. Роман построен по принципу двухпланового повествования, в котором сосуще-

ствуют исторический и современный хронотопы. Семья Осецких в современном состоянии (60–2000-е гг.) изображена в разрозненном виде, отсутствует как духовный, так и материальный центр, идея дома, рода расплывчата и неопределена. Семейные связи распадаются, брачных отношений либо нет, либо они не являются гармоничными. Исторические события, в которые вовлечена семья Осецких, придают роману черты хроникального повествования. Одна загубленная в лагерях и ссылках судьба раскалывает семью на много лет вперед. По мере повествования связь настоящего и прошлого становится все более явственной, причины семейных проблем и неурядиц неожиданно оказываются связанными с прошлым. Если в первой части романа планы настоящего и прошлого мало связаны, то во второй части они становятся взаимообусловленными, так, авторская идея о связи времен становится выражена не только на идейном уровне, но и на структурном. Восстановить утерянную связь времен, воссоздать последовательность поворотных событий в жизни семьи, увидеть их смысл и последствия — все эти возможности появляются при параллельном повествовании о прошлом и настоящем.

Заключение

Таким образом, для современного семейного романа характерен сюжет, вмещающий жизни нескольких поколений. Историческое время — XX век, драматические события которого (революция, война, репрессии, голод, ссылки) отразились в семейной хронике. Авторы романов показывают, насколько устойчивой оказывается семейная аксиология в условиях постоянно обновляющейся системы ценностей. В итоге можно выделить два типа романов.

Первый (романы У. Тажикиновой, А. Чудакова, Е. Катишонок, отчасти А. Слаповского) воплощает традиционный патриархальный уклад жизни трудолюбивой семьи, нетронутый внешними событиями мир, сохранившийся в душе старого поколения, оберегающего от бед своих потомков. Семья, где четко и грамотно выстроена система жизни и деятельности в условиях рухнувшей системы ценностей. Семейные устои и традиции, почитание родителей, преданность и поддержка, верность вере и семье, стремление вместе преодолевать любые трудности — ценности, ведущие к благоприятным отношениям, единению и гармонии, созиданию и сохранению семейных уз.

Другой тип — семья, в переходном периоде, с отсутствием связей между поколениями, зависящая от трудностей, связанных с влиянием исторического времени, и необходимостью под него подстраиваться (романы А. Кана, Е.В. Колиной, Е.В. Котовой, Л. Улицкой). Изменение поведения членов семьи приводит героев к переоценке ценностей и, как следствие, поступкам, противоречащим положительным ценностям. Предательства, отречение от семьи и своих корней, поступки прошлого в настоящем приводят к семейному расколу. Хотя семья разорвана, утрачена связь между поколениями, идея рода и «родовой связи» остается.

Таким образом, тема семьи и семейных ценностей принадлежит к числу «вечных тем» в литературе и затрагивается едва ли не в каждом крупном произведении того или иного периода. Каждый из писателей подходил к изображению семьи по-своему, однако все писатели рассматривали семью как основу общества и личности, которая формирует характер, взгляды, судьбу личности и страны; именно в семье происходит утверждение нравственных устоев и ценностей, передающихся из поколения в поколение.

Список литературы

- 1 Тажикинова У. Ось существования / У. Тажикинова. — Астана: Фолиант, 2009. — 416 с.
- 2 Кан А. Век семьи // Звено нежности / А. Кан. — Алматы: Ғылым, 1994. — 456 с.
- 3 Абгарян Н.Ю. Люди, которые всегда со мной / Н.Ю. Абгарян. — М.: Изд-во «АСТ», 2018. — 314 с.
- 4 Катишонок Е.А. Жили-были старик со старухой / Е.А. Катишонок. — М.: Время, 2012. — 478 с.
- 5 Чудаков А. Ложится мгла на старые ступени: роман-идиллия / А. Чудаков. — М.: Эксмо, 2018. — 640 с.
- 6 Колина Е.В. Сага о бедных Гольдманах / Е.В. Колина. — СПб.: Ретро, 2004. — 373 с.
- 7 Котова Е.В. Период полураспада: роман века / Е.В. Котова. — М.: Вече, 2017. — 349 с.
- 8 Слаповский А.И. Незвестность. Роман века. 1917–2017 / А.И. Слаповский. — М.: Изд-во «АСТ», 2017. — 504 с.
- 9 Улицкая Л. Лестница Якова / Л. Улицкая. — М.: Изд-во «АСТ»; Ред. Елены Шубиной, 2018. — 731 с.

Л.М. Харитонова

Қазіргі романдағы отбасылық аксиология

Мақалада аксиологиялық тәсіл шеңберінде орыс және қазақстандық әдебиеттегі заманауи отбасылық романның типологиясы және шолу ұсынылған. Қазіргі романдарға аналитикалық шолу романдардың екі түрінің бар екендігі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Біріншісі — (У. Тажикенова, А. Чудаковтың романдары, А. Слаповскийдің кейбір туындылары) еңбекқор отбасының дәстүрлі патриархалдық өмір салтын бейнелейді. Бұл романдардағы отбасы құлаған құндылықтар жүйесінде тірек болады. Отбасылық негіздер мен дәстүрлер, ата-ананы құрметтеу, адалдық пен қолдау, сенім мен отбасына адалдық, кез келген қиындықты қолайлы қарым-қатынасқа, бірлік пен үйлесімділікке, отбасылық байланыстарды құруға және сақтауға әкелетін құндылықтарды бірге жеңуге деген ұмтылыс. Тағы бір түрі — тарихи уақыттың ықпалымен қиындықтарға тәуелді және оған бейімделу қажеттілігіне байланысты ұрпақтар арасындағы байланысы жоқ өтпелі кезеңдегі отбасы (А. Кан, Е.В. Колина, Е.В. Котова, Л. Улицкаяның романдары). Отбасы мүшелерінің мінез-құлқының өзгеруі кейіпкерлерді өз құндылықтарын қайта бағалауға және нәтижесінде олардың шынайы құндылықтарына қайшы әрекет етуге әкеледі. Сатқындық, отбасынан және олардың тамырынан бас тарту кейіпкерлерді отбасының ыдырауына әкеледі.

Кілт сөздер: көркем аксиология, отбасылық құндылықтар, отбасылық роман, сюжет, ұрпақтар арасындағы байланыстың болмауы.

Kharitonova L.M.

Family Axiology in the Modern Novel

This article presents an overview and typology of the modern family novel in Russian and Kazakh literature within the framework of an axiological approach. An analytical review of modern novels led to the conclusion that there are two types of novels. The first one (novels by W. Tazhikenova, A. Chudakov, partly A. Slapovsky) embodies the traditional patriarchal way of life of a hardworking family. The family in these novels becomes a bulwark in the conditions of a collapsed value system. Family foundations and traditions, respect for parents, devotion and support, loyalty to faith and family, the desire to overcome any difficulties together are values that lead to favorable relationships, unity and harmony, creation and preservation of family ties. Another type is a family in transition, with no ties between generations, depending on the difficulties associated with the influence of historical time and the need to adapt to it (novels by A. Kahn, E.V. Kolina, E.V. Kotova, L. Ulitskaya). Changing the behavior of family members leads the characters to a reassessment of values and, as a result, actions that contradict true values. Betrayals, renunciation of family and their roots lead the heroes to a family split.

Keywords: artistic axiology, family values, family romance, plot, lack of communication between generations.

Reference

- 1 Tazhikenova, U. (2009). *Os sushchestvovaniia [The axis of existence]*. Astana: Foliant [in Russian].
- 2 Kan, A. (1994). *Vek semi [The Age of the Family]*. *Zveno nezhnosti — The Link of Eternity*. Almaty: Gylym [in Russian].
- 3 Abgarian, N.Yu. (2018). *Liudi, kotorye vseгда so mnoi [People who are always with me]*. Moscow: Izdatelsatvo “AST” [in Russian].
- 4 Katishonok, E.A. (2017). *Zhili-byli starik so staruhoi [Once upon a time there was an old man and an old woman]*. Moscow: Vremia [in Russian].
- 5 Chudakov, A. (2018). *Lozhitsia mgla na starye stupeni: roman-idilliia [The mist falls on the old steps: a novel-idyll]*. Moscow: Eksmo [in Russian].
- 6 Kolina, E.V. (2004). *Saga o bednykh Goldmanakh [The Saga of the Poor Goldmans]*. Saint Petersburg: Retro [in Russian].
- 7 Kotova, E.V. (2017). *Period poluraspada: roman veka [Half-life: the novel of the century]*. Moscow: Veche [in Russian].
- 8 Slapovsky, A.I. (2017). *Neizvestnost. Roman veka. 1917–2017 [Suspense. The novel of the century. 1917–2017]*. Moscow: Izdatelsatvo “AST” [in Russian].
- 9 Ulitskaya, L. (2018). *Lestnitsa Yakova [Yakov's Ladder]*. Moscow: Izdatelsatvo “AST”; Redaktsiia Eleny Shubinoi [in Russian].

А.К. Каринов^{1*}, О. Сөйлемез²¹ Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан;² Кастамону университеті, Кастамону, Түркия
(abylayqarin@gmail.com, soylemezo@kastamonu.edu.tr)**Коучинг пен менторингтің әдебиетті оқытуда қалыптасуы мен дамуы**

Қазіргі уақытта білім берудегі коучинг пен менторинг бүкіл әлемде кең қолданысқа ие. Кеңестік кезеңнен қолданылып келе жатқан жас мамандарға білікті мұғалімдердің тәлімгерлік жасауы отандық білім беру саласында коучинг пен менторинг бұрыннан бар түсініктер деген пікірге әкеледі. Мақала осы тарихи фактор және коучинг пен менторингтің қазіргі кезде қолданылуын салыстыра, салғастыра отырып талдауға негізделген. Бұл шолу мақалада коучинг пен менторинг әдістерінің шығу тегі, оның білім беру саласына келу тарихы баяндалған. Соның ішінде, негізгі фокус осы әдістерді қолдана отырып әдеби шығармаларды оқытудың перспективаларын бағамдауға бағытталады. Негізінен коучинг пен менторинг әдістері арқылы (GROW моделі) оқыту адамдарға эмоционалдық, психологиялық, дидактикалық тұрғыдан көмектесе алады. Поэзия, рөлдік ойын, метафора сияқты әдебиет құралдарын қолдану да студенттерге қолдау көрсетуде пайдалы. Мақалада коучинг пен менторинг әдістерін қолдану арқылы оқытуға болатын қазақ және әлем әдебиеті шығармалары қарастырылған.

Кілт сөздер: коучинг, менторинг, білім беру, әдебиет, метафора.

Kipicne

Фейман-Немсердің айтуынша, коучинг және менторинг (тәлімгерлік) ұғымдары білім беру саласына 1980 жылдардың басында енді [1]. «Коучинг» және «менторинг» терминдері бизнесте спорт саласында бұдан ертеректеу пайда болған. «Коуч» термині ағылшын тілінен сөзбе-сөз аударғанда «жаттықтырушы», «спорт жаттықтырушысы», «тасымалдаушы бекеті» деген мағына береді. Басқаша айтқанда «адамдарды тасымалдаушы», «жетекшілік етуші тұлға» деген ұғымдармен сәйкес келеді [2]. «Ментор» ұғымы Одиссей өмір сүрген антикалық заманда пайда болған. Гомердің «Одиссеясында» Ментор деген ұстаз Одиссей Трояндық жорыққа аттанғанда оның ұлы Телемакусқа қамқорлық жасап, оқытып, тәрбиелеп, біршама уақыт бойы әкесін алмастырады. Бұл екі ұғым («коучинг» және «менторинг») жалпы алғанда өте ұқсас мағынаға ие, адамдарды дамуға, өсуге, өзін-өзі жақсы жаққа өзгертуге (трансформациялануға) жетелейді. Және де адамды өз еркімен жұмыс істеуге, дұрыс психология орнатуына бағыттайды [3], [4].

Коучинг пен менторинг қазақстандық білім саласына соңғы жылдары ғана оқытудың бірегей тәсілдері ретінде енді. Оған мұрындық болған Қазақстандағы жаңартылған білім беру мазмұны аясында жүргізілген орта мектепке арналған күрделі реформа. Оқушылардың PISA 2009 сынақтауы бойынша төмен нәтиже көрсетуіне байланысты сол кездегі ҚР Білім және Ғылым министрлігі 2016-2017 оқу жылынан бастап «Жаңартылған білім беру мазмұны» реформасын бастады. Білім беру мазмұнын кешенді өзгерту төрт оқу жылына жоспарланып, тек 2019-2020 оқу жылында аяқталды. Жаңа бағдарлама — мектептегі білім бағдарламасын кеңестік үлгіден Блум таксономиясына негізделген заманауи модульге ауыстыруды көздеді. Толығырақ айтсақ, жаңа бағдарлама бұрынғы білім берудің эпицентрі оқытушы саналатын кеңестік модельден, оқу үдерісінің ортасында оқушы тұратын білім беру моделіне ауысып, оқушылардың тұлғалық қабілетін қалыптастыруға, оқушылардың функционалдық сауаттылығын, сыни тұрғыдан ойлауын, шығармашылық қабілетін, өз бетімен білім алуын дамытуға бағытталды [5], [6], [7]. Нәтижесінде білім беру үдерісі оқытуда қолданылатын жаңа әдіс-тәсілдермен, нұсқаулықтармен толықтырылды. Осы көптеген әдіс-тәсілдердің ішінде коучинг пен менторинг та қамтылып, қолданысқа енді. Алайда, коучинг пен менторинг отандық білім беру саласы үшін жаңа ұғымдар емес, өйткені олар кеңес кезеңінен бері бар. Олар орыс тілінде «шефство» (басшылық ету) және «наставничество» (тәлімгерлік ету) деп аталды, бұл әдетте тәжірибелі әріптестердің жаңадан келген жас мұғалімдерге тәлімгерлік етіп,

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: abylayqarin@gmail.com

қолдау көрсетуін білдіреді [8]. Дегенмен, коучинг пен менторингтің білім беру жүйесіндегі қолданылуының ғылыми-теориялық негізі әлі толыққанды зерттелмеген. Бұл мақалада Америка, Еуропа, Азия елдерінде жүргізілген зерттеулерде қарастырылған менторинг пен коучинг мәселелеріне талдау жасалып, оны қазақстандық білім беру жүйесінде қолданудың перспективалары анықталды. Осы талдаулар отандық білім беру жүйесінде коучинг және менторинг терминдерін ғылыми айналымға ұғым ретінде енгізіп, теориялық және практикалық негізін нақтылай түсуге жол ашты.

Әдебиетке шолу

1. Білім беру саласындағы коучинг пен менторингтің қолданылуы.

Коучинг пен менторинг әуелде спорт және бизнес салаларында пайда болып, көп ұзамай білім беру саласында да танымал болды. Коучинг пен менторингті өзара бөліп қарайтын болсақ, екеуі де негізінен адамды жан-жақты дамытуға бағытталған ұқсас тәсілдер [9], [10]. Алайда екеуінің арасында айырмашылықтар да бар екен. Мәселен, Коннор мен Покора менторингті «дамытушы», коучингті «өзгертуші» құралдар ретінде сипаттайды. Жалпы алғанда, «даму» және «өзгеру» мағыналары жақын етістіктер. Бұны осы ғалымдар да растап: «Коучинг пен менторинг білім берудегі қарым-қатынаста көп тұрғыдан ортақ мәнге ие», – деген қорытындыға келеді [11]. Сондай-ақ, келесі бір топ зерттеуші коучинг пен менторингті өзара ұқсас ұғымдар ретінде анықтама береді: «мағынасы өте жақын» [12], «менторингтің ішіне коучинг кіреді» [13], [14], «коучинг пен менторинг аздаған айырмашылықтарға қарамастан өте ұқсас» [9], «коучинг те, менторинг те даму қатынастары турасындағы мағына береді» [15; 14], «екеуі де оқытуды ынталандыратын дағдыларды қалыптастыруға бағытталған іс-әрекетке негізделген белсенді үдеріс» [15]. Бұл ғалымдардың айтқан пікірлеріне сүйене отырып, коучинг пен менторингті жеке тұлғаның дамуына, өзгеруіне және трансформациясына бағытталған білім беру саласындағы бірегей, тұтас әдістер ретінде қабылдауға болады.

Менторинг Гомердің «Одиссея» поэмасымен байланысты, шығармада Телемакус балалық шақтан ер жеткенге дейін Ментор атты ұстазының тәрбиесінде болады [3]. Осы мысалдағыдай қазір де менторлар жастардың тұлғалық қалыптасу жолында әртүрлі рөл атқара алады. Ментордың рөлін ересек отбасы мүшелері, отбасылық достар, көршілер, мұғалімдер, жаттықтырушылар, университет оқытушылары, діни ұстаздар да атқара алады [4, 99]. Холлдың айтуынша жастарға үлгі болатын спорттық жарыс жеңімпаздары, көшбасшылар, бағыт берушілер, кеңесшілер, ақылшылар, еріктілер, жаттықтырушылар, демеушілер, қорғаушылар және нұсқаушылар да ментор бола алады екен [16]. Жастарға жан-жақты көмектесу, қолдау көрсетудің негізгі мақсаты — оларды болашақ тәуелсіз, ересек өмірге дайындау, жауапкершілікке үйрету [9], [17], [18], [19]. Мектептегі оқушыларды ересек өмірге дайындауда мұғалімдер, жаттықтырушылар, менторлар маңызды рөл атқарады. Мектеп бітіруші түлектер мамандық таңдағанда немесе оқу орнына құжат тапсыру кезінде мұғалімдерден нұсқаулар мен кеңес сұрау көп кездеседі. Сондықтан оқушылардың болашағында ұстаздардың орны маңызды. Кортаген мен Васалос жақсы мұғалім студенттерге жақсы ментор бола алады деген тұжырымдама жасайды [20].

Джекилел бастаған бір топ зерттеушілер менторингке қатысатын жастардың мектептен қалуының аз болуы, басқаларды ұрып-соғу оқиғаларының аз кездесуі, есірткі мен алкогольді тұтынуының сирек болуы, оқуға, қарттарға деген көзқарасы жақсырақ болатыны, ата-аналармен жақсы қарым-қатынас орнататыны айтылады [21]. Ересектермен, отбасы мүшелерімен жақсы қатынас құруына көмектеседі деген соңғы пікірмен оңай келісуге болады. Дегенмен, оқушыларға менторинг жасау есірткі мен алкогольді азырақ тұтынатынына әсер етеді дегенге сенімділікпен қарау қиындау, өйткені бұндай әдеттерге әуестенген адам үшін одан бірден бас тарту оңай соқпайды. Сондай-ақ, менторинг теріс мінез-құлықтары немесе өмірлік қиындықтары бар жастарға көмектесу және қолдау көрсетудің тиімді құралы болуы мүмкін, жастардың бойында оң мінез-құлықты қалыптастыруына [22], [23], [24], [25] жастардың (әсіресе, 14 жастағы жасөспірімдердің) төзімділігін арттыруына [9; 79] психологиялық тәуекелдерден қорғануына әсер етеді [4, 32].

14-29 жас аралығындағы барлық жастарға коучинг және менторинг жүргізуді алатын болсақ, бұл өте үлкен ауқымдағы жас аралығын қамтиды. Сондықтан, бұл зерттеу жұмысында негізгі басымдықты орта мектеп жасындағы жастарға жүргізілетін коучинг пен менторинг қарастырылмақ. Бұл тақырыпты келесідей біршама зерттеушілер қарастырған [26], [27], [28], [29], [30]. Соның ішінде, Ван Ниурбург коучинг тәсілдерін қолдану бастауыш сынып оқушыларына да, орта мектеп

оқушыларына да бірдей деңгейде пайда береді деп мәлімдесе [9], Флетчер мен Муллен коучинг барлық жастағы оқушыларға пайдалы екендігін айтады:

«Коуч оқушыға бірінші кезекте оның жетістігі қалай бағаланатынын, болашаққа мақсат қоюды үйретпейді. Коучтің негізгі мақсаты — KNOW (БІЛУ) моделі негізінде жаңа білім беруге итермелеу, шабыттандыру» [10; 27].

Коучинг те, менторинг те студенттерге жан-жақты көмектесуге арналған пайдалы құрал болып табылады. Жоғарыдағы ғылыми зерттеулерде айтылғандай бұл әдістерді мектеп қабырғасында қолдану оқушыларға да, оқытушыларға да пайдалы болуы мүмкін. Мұғалімдер осы әдістерді қолдана отырып оқушылардың бойында жақсы мінез-құлық қалыптастыруына, олардың жаман әдеттерден бас тартуына және мамандық таңдауына әсер ете алады.

Қазіргі уақытта білім беру саласында коучтер мен менторлар маңызды рөл атқарады. Білім берудегі коучинг пен менторингтің атаулы артықшылықтары бар деген тұжырымдамаға келген зерттеулер көп. Мәселен, Апиях коучинг пен менторингті қолдану мектеп үшін де, мектеп оқушылары үшін де оң үлес қосады дейді [31, 10]. Флетчер мен Муллен бұл әдістер оқу процесін жеңілдетуге, оқушыларға нұсқау беруге, топты біріктіруге көмектеседі деп көрсетеді. Және коучтар мен менторлар кеңес беруші, трансформациялық әлеуетке ие деп пайымдайды [10]. Пасмор мен Браун болса бұл әдістерді қолдану қосымша үйде оқытуға пайдалы десе [32], Кенни мен Гавин Фаунс коучтар мен менторлар оқушылардың емтихандарын сәтті тапсыруына көмектеседі деп тұжырымдайды [33]. Робин, Аллен және Еби, Джонсон секілді ғалымдар коучтар мен менторлар студенттердің оқу жетістіктеріне әсер ететіндігін айтады [4], [34], [35]. Және де келесі бір топ ғалым коучинг пен менторинг сыныптағы мінез-құлықты жақсартуға (Колар және МакБрайд) [23]; оқытуды жеңілдетуге (Косентино, Ван Ниурбург, Томилсон, Аскью және Карнелл) [36], [9], [37], [38]; мотивациясын арттыруға (Родес, Стоукс, Хамптон) [39]; оқуды, тіл меңгеруді, орташа балды жақсартуға (Старкс) [40] пайдасын тигізетіндігі жайлы тұжырымдама жасаған. Негізі, білім беруде, оқытуда коучинг пен менторинг трансформацияның негізгі көзі саналады. Бұнда коучтар мен менторлардан тәлім алушылар ұстаздарынан құнды ақпаратты, білімді, дағдыларды тек үйренумен шектелмей, сол үйренген нәрселерді өздері жүзеге асыруға тырысады. Ван Ниурбург осы мақсаттағы коучинг пен менторингті «қалай үйренуді үйрету» деп атайды [9]. Дереккөздердің келесі бөлігі де студенттердің оқуы мен оқу жетістіктерін жеңілдетуді мақсат ететін мұғалімдерді «үйретуші коучтар мен менторлар» ретінде сипаттайды [37], [41], [42]. Авторлардың аты-жөнінен көрініп тұрғандай, олардың ішінде қазақ контекстінде коучинг пен менторингті зерттеген ешкім жоқ. Қолданыстағы зерттеулердің барлығы дерлік коучинг пен менторинг білім берудің жақсы бейімделген және терең зерттелген салалары екенін және көптеген адамдардың академиялық нәтижелерін арттыратынын, білімінің артуына көмектестіндігін көрсетеді. Өкінішке орай, қазақстандық коучинг пен менторинг жайында ешқандай зерттеулер табылмады. Бұл отандық білім беруде әлі де бұл салалардың кең етек жаймағандығын көрсетеді. Келесі бөлімде коучинг пен менторингтің Қазақстандағы білім беру саласымен байланысына тоқталамыз.

2. Қазақстандық контекстегі коучинг пен менторинг

Негізінен коучинг пен менторинг қазақ мәдениетінде бұрыннан бар. Ерте кезден отбасындағы үлкендер жастарға ақыл-кеңес, бағыт-бағдар беріп, қолдау көрсеткен. Әсіресе, жаңадан шаңырақ көтерген жас жұбайларға ата-ене тарапынан қолдау көрсетуі, тәжірибемен бөлісуі бүгінгі күні де қазақ отбасыларында кездеседі. Қазақтың кейбір мақал-мәтелдері бұған айқын дәлел бола алады: «Әке көрген оқ жонар, ана көрген тон пішер», «Анасын көріп қызын ал», т.б. Десе де, коучинг пен менторинг тек қазақ мәдениетінде ғана емес, көп мәдениеттерге ортақ дүние сияқты. Бұрын ол басқа формада, басқа әдістерді қолдану арқылы жеткізілген. Бұл жайында Пасмор, Аллен және Еби, Ратнер және Юсуф секілді кейбір батыстық зерттеушілер коучинг пен менторингтің элементтері ата-ана мен бала, мұғалім мен оқушы арасындағы қарым-қатынас сияқты отбасында және сыртта бұрыннан бар болғанын атап өткен [4], [43], [44]. Дегенмен, Сатчуелдің түсіндіруінше бұл үйлесімділіктер коучинг пен менторингті тура Телемакус пен Ментордың арасындағы қарым-қатынасындай білім берудің құрылымдық жүйесі бар құралы ретінде анықтамайды [25].

Өкінішке қарай, қазақстандық білім беруде коучинг пен менторинг кеңестік кезеңнен бері болғанымен, бұл сала өте аз зерттелген. Алайда Азия контекстіне негізделген зерттеулер бар. Пасмор (2010) жапондық коучинг батыстық коучингтен ерекшеленетінін және жапондықтарда нұсқау берудің басым келетіндігін айтады. Бұл идеяны қытай мәдениетін зерттеушілер Нангалия есімді

зерттеушілер де қолдады, олар қытайлық коучингте конфуцийшілдік сияқты иерархияның (басқарудың) элементтері бар екенін атап өтеді:

«...коуч әлеуметтік иерархияның аға буыны іспеттес, сондықтан, оның рөлі кеңес беру, түсіндіру және ата-ана сияқты қамқорлық көрсету. Ол тәлім алушының мүдделерін бірінші орынға қояды» [45].

Жоғарыда атап өткен азиялық мәдениеттерде коучинг пен менторинг иерархиялық түрде жүргізілетіндігі айтылғанына қарамастан, гонконгтықтар коучингті сәл басқаша көреді. Бұл жайында Ламның зерттеуінде айтылған. Көбінесе гонконгта коучті адамдарға көмектесетін, ынталандыратын және әсер ете алатын адам ретінде қабылдайды екен. Зерттеуге қатысушылар оны құзыреті жоғары немесе тәлім алушыларға аға рөлінде болмайды деген пікір білдіреді. Керісінше, олар коучті өздерімен тең адам ретінде қабылдайды екен [46]. Шалғай орналасқанына қарамастан, Гонконг біз атап өткен Азия елдерінің ішінде Еуропаға ең жақын ел саналады. Ұлыбритания бұл елді жаулап алынғаннан бері ағылшын тілі екінші ресми тіл.

3. Коучинг пен менторинг әдістерін адамның жас ерекшелігіне, дарындылығына байланысты қолдану.

Коучинг пен менторинг жасауда адамдардың жасын ескеру де маңызды. Жастарға коучинг пен менторинг ету жайлы айтатын болсақ мектепте жастар санатына тек жоғары сынып оқушылары ғана кіреді. Бастауыш сынып оқушыларын, орта мектеп оқушыларын (5-7 сынып) жастар санатына жатқызу қиын. Ван Ниурбург бастауыш сынып оқушылары коучингті ересектерден келетін «тренинг», «көмек», «үйрету» деп түсінетінін айтады [9]. Лайанг бастаған бір топ зерттеуші үш түрлі жас тобындағы балалардың (орта мектеп, жоғары мектеп және колледж студенттері) менторинг қарым-қатынасқа әртүрлі деңгейде әсер еткенін атап өтті. Орта мектеп оқушылары өздерінің менторларын табынуға (идеализациялауға) бейім көрінеді. Ересектеу топтағылар да менторларына табыну көрсетпейді, бірақ құрметтеп, олардың бастан кешкен қиындықтары мен сәтсіздіктерінен сабақ алады екен [26]. Сонымен қатар, Колар мен МакБрайд 7-12 жас аралығындағы менторингтен өткен және мүлде өтпеген балалардың өзін-өзі бағалауында, өз-өзіне сенімділігінде айтарлықтай айырмашылықтар бар екендігін айтады [23]. Әрине, балалардың мінез-құлқы, психологиялық жай-күйі әр жаста бір-біріне ұқсамайды. Сондай-ақ балалардың жасынан бөлек коуч, ментор мен тәлім алушылар (коучи, менти) арасындағы қарым-қатынастың ұзақтығы да нәтижеге тікелей әсер етеді. Бірнеше ғалымдар бұл мәселені зерттей келе келесідей пікірге тоқталған: «Ұзақ уақытқа созылған коучинг пен менторинг оқушыларға оң әсер етсе, ең ұзақтығы ары кетсе тек алты айға созылған қысқа мерзімді қарым-қатынастар студенттердің жетістіктеріне, соның ішінде GPA деңгейіне айтарлықтай әсер етпеген» [4; 14], [23], [47].

Коучинг пен менторинг әдістерін қолдану баланың зияткерлік қасиеттеріне, дарындылығына, алғырлығына байланысты түрлі деңгейде әсер береді. Түркиялық ғалымдар Чакир мен Кожабас коучинг және менторинг стратегияларын енгізу дарынды студенттерге өте тиімді болатынын зерттеп дәлелдеген [48]. Зерттеушілердің айтуынша бұл тәсілдерді қолдану дарынды балаларға әсіресе академиялық, интеллектуалдық, эмоционалдық тұрғыдан әсер ететіндігі байқалған. Болмысынан дарынды балаларда дүниенің қыр-сырын білуге қызығушылығы тым ерекше болғандықтан, қарапайым оқыту әдістері оларды тез жалықтырады. Сондықтан, олар кез келген мұғалімнің қолынан келе бермейтін қосымша оқу және танымдық жаттығуларды орындауды қажет етеді. Бұл жайында Силверман 1991 жылғы Оқу жоспары кеңесінің баяндамасында дарынды балалармен жұмыс істеуде осы үлгідегі қиындықтар ерте балалық шақтан басталуы мүмкін екенін атап өтті, өйткені бұндай балалар басқа балалардан гөрі белсендірек, ұйықтағанды ұнатпайды, ерекше бақылауды қажет етеді. Басқа балаларға қарағанда ата-аналарын қатты шаршатады. Дарынды балалардың көбірек білуге, тереңірек зерттеуге, көп нәрсе жасауға деген ынтасы жоғары болады. Бұл тұрғыда мұғалімдерге сыныптағы барлық балалардың қажеттіліктерін бірдей қанағаттандыру өте қиын. Себебі, МакГрегордың, Эверард, Моррис және Уилсонның еңбектерінде келтірілгендей, адамдардың тек 10 пайызының ғана мотивациясы ерекше жоғары болады екен [49], [50]. Мектеп мұғалімі отыз оқушының ішіндегі мотивациясы ерекше жоғары 3-4 оқушыны басқалардан бөліп оқыта алмайды. Сыныптағы барлық оқушыға ортақ деңгейлік тапсырмалар орындатады. Алайда, мұғалімнің тек стандартты талаптарды ескеріп қоймай, дарынды оқушыларға мүмкіндігінше қосымша тапсырмалар бергені жақсы. Бұл жолда мектеп сабақтарына коучинг пен менторинг әдістерін енгізу мәселені

шешудің жақсы шешімі болуы мүмкін, өйткені олар адамның ішкі мотивациясын арттырады, көшбасшылық қабілетін дамытады [37], [42].

Әдісі

Зерттеу жұмысы әдебиет пәні контекстінде коучинг және менторинг әдістеріне шолу жасауға негізделген. Бұған дейін коучинг және менторингтің әдебиетте қолданылуын іздеу мақсатында көптеген ғылыми жұмыстар қаралды, бірақ нақты осы тақырыпқа қатысты зерттеулер табылмады. Сондықтан бұл жұмыс ғылыми қауымдастық үшін коучинг пен менторингке жаңа көзқарастан қарауға негізделген.

Келесі мәселе зерттеу жұмысының отандық білім беру саласы үшін маңызды болуында. Біріншіден, тақырып жаңартылған оқу бағдарламасы реформасымен байланысты. Коучинг пен менторинг тәсілдерін мектеп бағдарламасына кіріктіру осы тұрғыдан пайдалы көрінеді. Негізгі мектеп бағдарламасындағы әдебиет пәнінің мазмұны мен оның оқушылардың жеке өміріндегі көрініс табуы арасында үлкен алшақтық бар. Оқушылар әдебиет сабағында үйренген әңгімелер мен өлеңдердегі моральдық мағынаны көп ұзамай ұмытуға бейім.

Талқылау

1. Әдебиетті оқытудағы коучинг пен менторингтің рөлі

Әдебиет — коучинг пен менторингпен терең байланысы бар білім саласы. Тіпті «менторинг» терминінің өзі бүкіләлемдік әдебиет жауһары саналатын Гомердің «Одиссея» поэмасынан бастау алады. Ментор осы шығарманың кейіпкері. Бұдан өзге көптеген жазушылар өздеріне тәлім берген, жазушылықты үйренген ұстаздарын өздерінің менторы санайды. Бұл жайында Аллен және Эби келесі жазушылардың: Гертруда Стейн атты жазушы Эрнест Хемингуэйдің, Саул Беллоу атты жазушы Филлип Роттың шығармашылық жолында менторлары болғандығын айтады [4; 7]. Менторинг пен коучингті айтпағанның өзінде әдебиет дидактикаға, моральға, өзін-өзі тәрбиелеуге мән беретін ғылым саласы саналады [51; 14]. Жалпылай алғанда, ұстаз болу деген моральдік тәрбие беру деген сөз. Білім беру саласындағы реформалар жөніндегі көлемді зерттеудің авторы Майкл Фуллан «Өзгеріс» («The Change») атты еңбегінде осындай пікір білдірген.

Коучинг пен менторинг жасауда әдебиеттің поэзия жанрын қолдану көп кездеседі. Бұның бір себебі өлеңдердің құрылым жағынан қысқа болуы және аз сөздің ішіне терең мағынаны қамтуында. Екіншіден поэзияның адамның жүрегіне жол тауып, психологиясына жақсы әсер ете алуында. Кейбір коучтер мен менторлар тәлім алушыларына әсер ету мақсатында өлеңдер мен аңыздарды, мысалдарды қолдануға тырысатын көрінеді. Гросини, Морган, Канам, Уайт секілді бір топ ғалымдар поэзиялық шығармалар, аңыздар арқылы коучинг пен менторингке қатысушыларға мәселелерді түрлендіріп түсіндіруге, басқаша интерпретациялауға мүмкіндік беретіндігін атап өтеді [52], [53], [54], [55]. Сондай-ақ, Бачкирова мен Лотон Смит және Канлиф өз зерттеулерінде поэзияның қатысушылардың рефлексивтілікті қабылдауына, жеке қабілеттерін арттыруына, мәселені түсінуіне, жаңа нәрсені үйренуіне және тәжірибе жасауға бірегей мүмкіндік беретінін атап өтеді [56], [57]. Бұл жерде айтыс ақындары Мұхамеджан Тазабеков пен Арман Бердалиннің «Дін ислам — дінгегім», «Арақ пен қазақ» атты өлеңдері 2000 жылдары жүздеген адамның дінге бет бұрып, сол уақыттағы қазақ қоғамында үлкен дертке айналған арақ ішуден көптеген адамдардың бас тартуына әсер еткенін мысал етінде көрсете аламыз. Осы мысал да поэзия мен әдебиеттің адамға жақсы әсер ететін құдіреті бар деген тұжырымдамамызды бекіте түсуге болады. Селест Сноубердің менторинг тақырыбына арналған өлеңі ментордың рөліне сипаттама береді. Бұл біреуге менторинг жасауда қолданудан гөрі ментордың құдіретіне құрмет көрсетуге арналған секілді:

Менторинг деген

жаныңдағыларға жүректің сұлулық саңылауларын ашу.

Менторинг деген

шектеулерді бұзып көлеңкеге нұр беру,

және өзің мен өзгеге жарық сыйлау.

Менторинг деген

таңда туатын құштардықтың тыныш дауысындағы толқуларды тыңдай білу.

Менторинг деген

ғұмустай таза әрі кішіпейіл жанмен һәм тәнмен

өмірге, үйренуге шығармашылықпен қарау [58].

Көбіне коучтар мен менторлар өз клиенттеріне эмоционалды және психологиялық тұрғыдан әсер ету үшін өлеңдер оқиды. Барнс әдебиет, әсіресе әдебиеттегі поэзия психологиялық проблемалары бар адамдарға пайдалы болуы мүмкін деп мәлімдейді. Оның зерттеулеріне сәйкес, әдеби шығармалар психотерапевттерге, психологиялық қиындықтардағы әртүрлі адамдарды оқытуға, дамытуға және түрлендіруге арналған клиникалық жұмыс үшін жақсы ресурс болуы мүмкін. «Сауықтырғыш шығармалар» психологиялық қиындықтары бар адамдарға оқуға ұсынылады дейді Барнс [59]. Бұларға келесідей бірнеше романдар мен өлеңдерді жатқызуға болады: Баджердің «Қоштасу сыйы», Стивен Кингтің «Денесі», Шарлотта Бронтенің «Джейн Эйры», және т.б. Осыған байланысты Маккарти поэзияның эмоционалды катарсиспен ауыратын адамдарға қолдау көрсету және олардың түсінігі мен қарым-қатынас қасиеттерін жеңілдететін күшін атап өтеді [60; 47]. Әдебиеттің келесі саласы, яғни драма немесе рөлдік ойын арқылы да коучинг жасап, командадағы қарым-қатынасты жақсартуға болады деген тұжырымдама да бар [61]. Мектеп мұғалімі ретіндегі тәжірибемнен айтарым, рөлдік ойындар қазақ мектептерінде өте кең қолданылатын оқыту әдістерінің бірі. Тіпті көптеген мектептерде оқушыларды рөлдік ойындарға үйрететін «Драма» сияқты үйірмелер тұрақты жұмыс істейді.

2. Коучингтегі GROW (ӨСҮ) моделін әдебиетті оқытуда қолдану.

Әдебиет сабақтарында поэзия және драмалық шығармаларды коучинг пен менторинг әдістері арқылы оқыту оқушылардың бойында жағымды қасиеттерді қалыптастыруға, көркем мінез-құлыққа тәрбиелеуде бізді білім берудің түпкі мақсатына, яғни баладан жақсы адам қалыптастыруға жетелейді. Бұл орайда ең кең тараған әрі біріер уақыт көлемінде өзінің өміршендігін дәлелдеген әдіс — «GROW» (ӨСҮ) моделін айтуға болады. Алғаш рет Тимоти Голуидің «Теннистегі ішкі ойын» (1979) кітабында және Джон Уитмордың «Өнімділікке арналған коучинг» (2002) атты танымал еңбектерінен бастау алған «ӨСҮ» моделі төрт маңызды бөліктен тұрады: Мақсаттар, Қазіргі кез, Мүмкіндіктер және Ерік [62], [63]. Әр бөліктің өзіндік жеке сұрағы бар: Мақсаттар (сіз не қалайсыз?), Қазіргі кез (қазір не болып жатыр?), Мүмкіндіктер (сіз не істей аласыз?), Ерік (не істейсіз?). Коннор мен Покора еңбегінде бұл модельдің мақсаты адамдарға өздерінің қазіргі жағдайы туралы ойлауға, болашаққа мақсаттар қоюға және сол жолмен жұмыс істеуге көмектесу деп айқындайды [11]. Осы орайда дидактикалық сипатқа ие әдеби өлеңдер, романдар, әңгімелерді оқушылардың ӨСҮ-іне әсер ету үшін коучинг пен менторинг жасауда пайдалануға болады. Мысалы, қазақ әдебиетінен: «Білімдіден шыққан сөз, талаптыға болсын кез» (Абай), «Адам баласының ең жаманы талапсыз» (Абай), «Құр білген не керек, білгенді қылған сол керек» (Шәкәрім) және т.б. атап өтуге болады. Әрине, кез келген ұмтылыс адамды hareket етуге жетелейді. Мектеп бағдарламасындағы қазақ әдебиеті пәнінде еңбек, талаптану тақырыптары кеңінен насихатталады: «Дүние қалай етсең табылады?» әңгімесі (Алтынсарин), «Шығамын тірі болсам адам болып» өлеңі (Торайғыров), «Қар күреген бала», «Жаяу сүйреген шана» әңгімелері (Әбдіқадыров) кездеседі.

3. Трансформациялық оқыту және метафора

Оқушылардың дамуы мен өзгеруінің негізгі түрін трансформация деп атайды. «Трансформациялық оқыту теориясын» алғаш рет 2000 жылы Мезиров ұсынған [64]. Флетчер мен Мулленге сүйенетін болсақ бүгінде трансформациялық оқыту теориясын көптеген коучтар, соның ішінде мектеп коучтары да кеңінен қолданады [10; 33]. «Трансформациялық педагогика» оқушылардың түсінігі мен қабылдауын жаңа білім мен дағдыларды үйрету арқылы өзгертуге бағыттайды [36]. Кочанның айтуынша, трансформациялық мәдени коучинг пен менторинг «болашақта не болуы мүмкін?» деген сұраққа жауап береді. Қазіргі уақытқа немесе өткен шаққа емес, болашаққа бағытталады [65]. Ол адам өмірін, түрлі ұйымдарды және белгілі бір қоғамдарды өзгертуі мүмкін. Бірақ бұл үдерісті жүзеге асыруға әдеттегіден гөрі ұзағырақ уақыт кетеді [66]. Сондай-ақ, Флетчер мен Муллен коучингті білім беру саласындағы кез келген мәселенің шешімі бола алатын евангелиялық дүние ретінде қарастыру қате деп тұжырымдайды [10; 63].

Коучинг пен менторингті тәжірибеден өткізуде әдебиет элементтері ішінен метафораны пайдалану өте кең таралған. Лакофф пен Тернердің, Эмсоннің айтуынша метафоралар адамның түсінігіне әсер етеді, ойларын өзгертеді, жаңа білім алуға итермелейді, эмоцияларын оятады, дүниеге баға беруін өзгертеді [67], [68]. Томпсон метафоралар адамдардың проблемалары мен алаңдаушылықтарын сейілте алатын сияқты деп пайымдайды [69]. «Ғажайып» («Magic») метафорасы жайында көлемді зерттеу жасаған Гейтнер мен Сето бұл сөз адам өмірін өзгертуге әсер ете алады

деген қорытындыға келеді [70]. Әдебиеттің метафора және рөлдік ойындар арқылы адамды сауықтандыру әлеуетін Барнс есімді ғалым зерттеп, бұның шын мәнінде әсер етерлік күші бар екендігі жайлы тұжырым жасаған [59]. Алайда, Кэрролл жоғарыда айтылғандарға қарсы пікір білдіріп, метафоралар ешқандай әсер етпейтін дәрменсіз болуы мүмкін дейді [71].

Метафоралар әдебиетте автор мен шығарма кейіпкерлерінің сезімдерін сипаттауда кеңінен қолданылатын троп түрі. Әдеби шығармалардағы жағымды және жағымсыз кейіпкерлерге қарай отырып оқырман өз мінезін қалыптастыра алады. Жағымсыз кейіпкерлерден бойын аулақ ұстап, жағымды кейіпкерлерге еліктеуі, ұқсағысы келуі тиіс. Бұл мәселе әсіресе мектеп жасындағы оқушыларға қатысты. Ең бастысы ой түйіп, өзін өзгертуге, түзетуге, жақсылыққа ұмтылуға тиіс. Тәжірибеде қолданылған білімде ғана қуат болады. Қазақ ақыны Абай кітапты көп оқитын, бірақ алған білімін өмірде қолданбайтын адамдарды «кітап артқан есекке» теңейді. Адамның өз өзіне деген сенімін қалыптастыруға әсер ете алатын өлең ретінде Қазтуған жыраудың метафораға толы «Мадақ жырын» айтуға болады. Өлеңнен жырау жаугершілік қиын заманда өмір сүрсе де өзіне деген сенімін жоғалтпағандығын байқай аламыз:

Бұдырайған екі шекелі,
Мұздай үлкен көбелі,
Айдаса — қойдың көсемі,
Сөйлесе — қызыл тілдің шешені,
Ұстаса — қашағанның ұзын құрығы,
Қалайылаған қасты орданың сырығы,
Буыршынның бұта шайнар азуы,
Бидайықтың көл жайқаған жалғызы,
Бұлт болған айды ашқан,
Мұнар болған күнді ашқан,
Мұсылман мен кәпірдің
Арасын өтіп бұзып дінді ашқан
Сүйінішұлы Қазтуған! [72].

Осы сарындағы метафораға толы өлең орыс ақыны Пушкиннің шығармасынан байқауымызға болады. Ақынның «Ескерткіш» өлеңін Қазтуғанның «Мадақ жырының» идеялық егізі ретінде қарастыруға болады.

Ескерткіш орнаттым мен қолдан келмес,
Ел ізі оған салған суи білмес.
Асқақтап Александр мұнарасынан
Жоғары оқшау шығып тұр ол дербес [73].

Қорытынды

Шолу мақалада коучинг пен менторинг ұғымдарының ғылыми негізін, білім беру ғылымында қалыптасу тарихын көрсеттік. Көптеген ғылыми зерттеулер коучинг, менторинг әдістерін қолдану адам психологиясына, жастардың дамуына, трансформациясына, мотивациясына, білім алуына тигізетін оң әсері бар екендігін дәлелдейді. Бұл әдістерді әдебиет пәнін оқытуда, оқушыларға психологиялық, физикалық тұрғыдан көмекші құрал ретінде пайдалануға болады. Мақалада мысал ретінде келтірілген GROW моделі еңбекқорлық, мақсатқа жету тақырыбындағы әдеби шығармаларда қолдануға қолайлы екендігін көрсетеді. Әрине, бұл үшін әдеби туынды алдын ала талданып, жоспарлы түрде оқытылуы тиіс. Адамның трансформациясына, психологиялық тұрғыдан өз-өзіне сенімдірек болуына метафоралар, рөлдік ойындар оң әсер ете алады.

Бұл зерттеу жұмысы қазақ және әлем әдебиетінде коучинг пен менторинг әдістерін қолдана отырып оқытуға болатын бірнеше шығармалар бар екендігін көрсетті. Әрине, бұл тақырыптағы әдеби шығармалар келтірілген мысалдармен шектелмейді. Оны әлі де зерттеу керек. Және де коучинг пен менторинг әдістерін әдебиетті оқытуда қолдану идеалды шешім, ол барлық мәселелердің шешімі бола алады деген пікір айтудан аулақпыз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Feiman-Nemser S. Teach them diligently to your children: an experiment in avocational teaching / S. Feiman-Nemser // *Religious Education*. — 1997. — No 92(4). — P. 440–458.
- 2 Law H. The psychology of coaching, mentoring and learning / H. Law, S. Ireland, Z. Hussain. — Chichester: John Wiley & Sons, 2007.
- 3 Stephens P. Essential mentoring skills: a practical handbook for school-based teacher educators / P. Stephens. — Cheltenham: Nelson Thornes, 1996.
- 4 Allen T.D. The Blackwell handbook of mentoring: a multiple perspectives approach / T.D. Allen, L.T. Eby / Malden, Ma; Oxford: Wiley-Blackwell, 2010.
- 5 Ibraimova A. Implementation of the Integrated Curriculum in Kazakhstani Secondary Schools: Challenges and Opportunities in pilot schools at School Level [Electronic resource] / A. Ibraimova. — 2017. — Access mode: <http://nur.nu.edu.kz/handle/123456789/2561>.
- 6 Suyundikova G. Teachers' Attitudes towards Implementation of the Upgraded Curriculum in a Secondary School in Aktau, City of Mangystau Province, Kazakhstan [Electronic resource]. / G. Suyundikova. — 2019. — Access mode: <http://nur.nu.edu.kz/handle/123456789/4325>.
- 7 Mukhtar Y. Pedagogical conditions assessment of knowledge of primary school children on the subject of natural science in terms of the upgraded curriculum of education of Kazakhstan / Y. Mukhtar, G. Aspanova, A. Kappasova. — 2020. — Access mode: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42376686>.
- 8 Sherbakova T.N. The historical aspect of mentoring as a way of young teacher's adaptation / T.N. Sherbakova, Y.V. Sherbakova // *Theory and Practice of Education in the Modern World: 8th International Conference, Saint Petersburg*. — 2015. — Access mode: <https://moluch.ru/conf/ped/archive/185/9138/>.
- 9 Van Nieuwerburgh C. Coaching in education: getting better results for students, educators and parents / C. Van Nieuwerburgh. — London: Karnac, 2012.
- 10 Fletcher S. The SAGE handbook of mentoring and coaching in education / S. Fletcher, C.A. Mullen. — London: Sage, 2012.
- 11 Connor M. Coaching and mentoring at work: developing effective practice / M. Connor, J. Pokora. — London, England: Open University Press/Mcgraw-Hill Education, 2017.
- 12 Hay J. Reflective practice and supervision for coaches / J. Hay. — Maidenhead: The Open University Press, 2008.
- 13 Clutterbuck F. Make your models fly! / F. Clutterbuck. — Jetstream, 1991.
- 14 Landsberg M. The tao of coaching / M. Landsberg. — London: Harpercollins, 1996.
- 15 Foster-Turner J. Coaching and mentoring in health and social care: the essentials of practice for professionals and organisations / J. Foster-Turner. Abingdon: Radcliffe, 2006.
- 16 Hall J. Mentoring and young people: a literature review / J. Hall. Edinburgh: Scrc Centre, 2003.
- 17 Darling N. Adolescents' relations with adults outside the family / N. Darling, S.F. Hamilton, S. Niego. In R. Montemayor, G.R. Adams, T.P. Gullotta (Eds.). // *Personal relationships during adolescence*. Thousand Oaks, CA: Sage. — 1994. — No 6. — P. 216-235.
- 18 Hamilton S.F. Contexts for mentoring: Adolescent-adult relationships in workplaces and communities / S.F. Hamilton, M.A. Hamilton. In R.M. Lerner and L. Steinberg (Eds.). // *Handbook of adolescent psychology* (2nd ed.). New York: Wiley, 2004.
- 19 Rhodes J.E. Stand by me: the risks and rewards of mentoring today's youth / J.E. Rhodes. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 2002.
- 20 Korthagen F. Levels in reflection: core reflection as a means to enhance professional growth / F. Korthagen, A. Vasalos // *Teachers and Teaching*. — 2005. — No 11(1). — P. 47–71.
- 21 Jekielek S.M. Mentoring: A Promising Strategy for Youth Development / S.M. Jekielek, K.A. Moore, E.C. Hair, H.J. Scarupa. — Washington, 2002.
- 22 Schmidt M.E. Is mentoring throughout the fourth and fifth grades associated with improved psychosocial functioning in children? / M.E. Schmidt, B. McVaugh, J. Jacobi // *Mentoring & Tutoring: Partnership in Learning*. — 2007. — No 15(3). — P. 263–276.
- 23 Kolar D.W. Mentoring At-Risk Youth in Schools: Can Small Doses Make a Big Change? / D.W. Kolar, C.A. McBride // *Mentoring & Tutoring: Partnership in Learning*. — 2011. — No 19(2). — P. 125–138.
- 24 MacCallum J. Taking care of youth mentoring relationships: red flags, repair, and respectful resolution [Electronic resource] / J. MacCallum, S. Beltman, A. Coffey, T. Cooper // *Mentoring & Tutoring: Partnership in Learning*. — 2017. — No 25(3). — P. 250–271. Access mode: https://researchonline.nd.edu.au/cgi/viewcontent.cgi?article=1186&context=edu_article.
- 25 Satchwell K. Mentoring literature review / K. Satchwell. Alberta: Children's Services, 2006.
- 26 Liang B. Youth mentoring relationships across three developmental periods: A qualitative analysis / B. Liang, D. Brogan, M. Corral, R. Spencer. — 2005.
- 27 Hamilton S.F. Mentors in adolescents' lives / S.F. Hamilton, N. Darling. In K. Hurrelmann and U. Engel (Eds.). *Social world of adolescents: International perspectives*. Oxford, England: Walter DeGruyter. — 1989. — P. 121-139.
- 28 Benson P.L. *Troubled Journey: A Portrait Of 6Th To 12Th Grade Youth* / P.L. Benson. — Minneapolis, MN: The Search Institute, 1993.

- 29 Cullingford C. *Mentoring in education: an international perspective* / C. Cullingford. England, Burlington: Ashgate, 2006.
- 30 Philip K. Young people and mentoring — towards a typology? / K. Philip, L.B. Hendry // *Journal of Adolescence*. — 1996. — No 19(3). — P. 189–201.
- 31 Appiah L. *Mentoring: a handbook for businesses and schools working together* / L. Appiah. London: Runnymede Trust. — 2001.
- 32 Passmore J. Coaching non-adult students for enhanced examination performance: a longitudinal study / J. Passmore, A. Brown // *Coaching: An International Journal of Theory, Research and Practice*. — 2009. — No 2(1). — P. 54–64.
- 33 Kenny D.T. Effects of Academic Coaching on Elementary and Secondary School Students / D.T. Kenny, G. Faunce // *The Journal of Educational Research*. — 2004. — No 98(2). — P. 115–126.
- 34 Robyn H. *Emotional coaching: a practical programme to support young people* / H. Robyn. — London: Sage, 2006.
- 35 Johnson A.W. *Mentoring at-risk youth: A research review and evaluation of the impacts of the Sponsor-A-Scholar Program on student performance* / A.W. Johnson. — University of Pennsylvania, 1997.
- 36 Cossentino J. Becoming a coach: reform, identity, and the pedagogy of negation / J. Cossentino // *Teachers and Teaching*. — 2004. — No 10(5). — P. 463–487.
- 37 Tomlinson P. *Understanding mentoring: reflective strategies for school-based teacher preparation* / P. Tomlinson. — Buckingham: Open University Press, 1995.
- 38 Askew S. *Transformative coaching: a learning theory for practice* / S. Askew, E. Carnell. — London: Institute Of Education, University Of London, 2011.
- 39 Rhodes C. *A Practical Guide to Mentoring, Coaching and Peer-networking Teacher Professional Development in Schools and Colleges* / C. Rhodes, M. Stokes, G. Hampton. — London: Routledge, 2004.
- 40 Starks F.I. *Mentoring at-risk youth: An intervention for academic achievement* / F.I. Starks. — Alliant International University, 2002.
- 41 Parsloe E. *Coaching and mentoring: practical conversations to improve learning* / E. Parsloe, M. Leedham. — London: Kogan Page, 2009.
- 42 Lay K. Learning mentor support: an investigation into its perceived effect on the motivation of pupil premium students in year 11 / K. Lay // *The STeP Journal Student Teacher Perspectives*. — 2017. — No 4(1). — P. 42–54.
- 43 Passmore J. *Excellence in coaching* / J. Passmore. — London: Kogan Page, 2010.
- 44 Ratner H. *Brief Coaching with Children and Young People: A Solution Focused Approach* / H. Ratner, D. Yusef // *The Educational and Developmental Psychologist*. — 2015. — No 34(1). — P. 82–92.
- 45 Nangalia L. The Coach in Asian Society: Impact of social hierarchy on the coaching relationship [Electronic resource] / L. Nangalia, A. Nangalia // *International Journal of Evidence Based Coaching and Mentoring*. — 2010. — No 8(1). — P. 51–66. Access mode: <https://radar.brookes.ac.uk/radar/items/cb7b963c-655d-430a-b13f-b001ed66dbdc/1/>.
- 46 Lam P. Chinese culture and coaching in Hong Kong [Electronic resource] / P. Lam. — 2016. — P. 57–73. Access mode: <https://researchportal.coachfederation.org/Document/Pdf/2684.pdf>.
- 47 Styles M.B. *Understanding How Youth and Elders Form Relationships: A Study of Four Linking Lifetimes Programs* / M.B. Styles, K.V. Morrow. — 1992.
- 48 Cakir L. Mentoring in Gifted Student's Education and a Model Suggestion / L. Cakir, I. Kocabas // *Educational Process: International Journal*. — 2016. — No 5(1). — P. 76–90.
- 49 McGregor D. *The human side of enterprise: 25th anniversary printing* / D. McGregor. — New York: McGraw-Hill, 1985.
- 50 Everard K.B. *Effective school management* / K.B. Everard, G. Morris, I. Wilson. — London: Chapman, 2004.
- 51 Goldensohn L. *Elizabeth Bishop: the biography of a poetry* / L. Goldensohn. — New York: Columbia University Press, 1992.
- 52 Grisoni L. Visual Imagination, Reflexivity and the Power of Poetry: Inquiring into Work–life Balance / L. Grisoni // *Journal of Social Work Practice*. — 2017. — No 31(2). — P. 137–152.
- 53 Morgan C. *What poetry brings to business* / C. Morgan, K. Lange, T. Buswick. — Ann Arbor: University Of Michigan Press, 2010.
- 54 Canham H. *Acquainted with the night: psychoanalysis and the poetic imagination* / H. Canham. — London: Karnac, 2003.
- 55 Whyte D. *The heart aroused: poetry and the preservation of the soul in corporate America* / D. Whyte. — New York: Currency Doubleday, 1994.
- 56 Bachkirova T. From competencies to capabilities in the assessment and accreditation of coaches / T. Bachkirova, C. Smith // *International Journal of Evidence Based Coaching and Mentoring*. — 2015. — No 13(2). — P. 123–140. Access mode: <https://www.semanticscholar.org/paper/From-competencies-to-capabilities-in-the-assessment-Bachkirova-Smith/e93f9671583391acff14113670845939416180d7>
- 57 Cunliffe A.L. On Becoming a Critically Reflexive Practitioner / A.L. Cunliffe // *Journal of Management Education*. — 2004. — No 28(4). — P. 407–426.
- 58 Snowber C. The mentor as artist: a poetic exploration of listening, creating, and mentoring / C. Snowber // *Mentoring & Tutoring: Partnership in Learning*. — 2005. — No 13(3). — P. 345–353.
- 59 Burns L. *Literature and therapy: a systemic view* / L. Burns. — London: Karnac. — 2009.

- 60 McCartney J. Practice & Potential: A Heuristic Inquiry into the potential of poetry for the reflexive coaching practitioner [Electronic resource] / J. McCartney // International Journal of Evidence Based Coaching and Mentoring. — 2018. — P. 138–153. Access mode: <https://radar.brookes.ac.uk/radar/items/2ec8d523-b5e3-44bc-9f6e-28fc99bc1913/1/>.
- 61 Dassen M.C. Drama Techniques in Team Coaching [Electronic resource] / M.C. Dassen // International Journal of Evidence Based Coaching and Mentoring. — 2015. — No 13(1). — P. 43–57. Access mode: <https://radar.brookes.ac.uk/radar/items/90a17748-9d92-4cf0-bbe3-b48f5b30df39/1/>.
- 62 Gallwey T. The inner game of tennis / T. Gallwey. — New York: Random House, 1979.
- 63 Whitmore J. Coaching for Performance — Growing Human Potential and Purpose (4th Edition). / J. Whitmore // NHRD Network Journal. — 2010. — No 3(2). — P. 83–84.
- 64 Mezirow J. Learning as Transformation: Critical Perspectives on a Theory in Progress / J. Mezirow. — The Jossey-Bass Higher and Adult Education Series. San Francisco: Jossey-Bass Publishers, 2000.
- 65 Kochan F. Analyzing the Relationships Between Culture and Mentoring / F. Kochan // Mentoring & Tutoring: Partnership in Learning. — 2013. — No 21(4). — P. 412–430.
- 66 Moons J. A shift in the room – myth or magic? How do coaches create transformational shifts in a short period of time? [Electronic resource] / J. Moons // International Journal of Evidence Based Coaching and Mentoring. — 2016. — P. 45–58. Access mode: <https://radar.brookes.ac.uk/radar/items/8f054f1c-3ea1-4836-8ea8-505cb7d541c8/1/>.
- 67 Lakoff G. More than cool reason: a field guide to poetic metaphor / G. Lakoff, M. Turner. The University Of Chicago Press, 1989.
- 68 Emson N. Exploring metaphor use and its insight into sense making with executive coaching clients [Electronic resource] / N. Emson. // International Journal of Evidence Based Coaching and Mentoring. — 2016. — P. 59–75. Access mode: <https://radar.brookes.ac.uk/radar/items/70a53d6f-b624-44a8-b6d3-d6db8f27c345/1/>.
- 69 Thompson R. Coaching and Mentoring with Metaphor [Electronic resource] / R. Thompson // International Journal of Evidence-Based Coaching and Mentoring. — 2021. — P. 212–228. Access mode: <https://radar.brookes.ac.uk/radar/items/2aa30915-e9bf-485c-89bd-ffd5d0e8a8d1/1/>.
- 70 Geithner T. Reflections from the Field Metaphor Magic in Coaching and Coaching Supervision [Electronic resource] / T. Geithner, L. Seto // International Journal of Evidence Based Coaching and Mentoring. — 2018. — No 16(2). — P. 99–111. Access mode: <https://radar.brookes.ac.uk/radar/file/50d60ec2-19e7-40eb-8ec1-5ab226abc32e/1/fulltext.pdf>.
- 71 Carroll D.W. Psychology of language / D.W. Carroll. — Belmont, California: Thomson/Wadsworth, 2008.
- 72 Қазтуған жырау. Мадақ жыры [Электрондық ресурсы] // Bilim All. Қол жеткізу режимі: <https://bilim-all.kz/olen/2296?ysclid=ldtyvgz0xz462617127>.
- 73 Пушкин А.С. Ескерткіш орнаттым мен қолдан келмес / А.С. Пушкин. // Құраст. А.У. Сужикова. — Алматы: Алматыкітап баспасы, 2012. — 176 б.

А.К. Каринов, О. Сөйлемез

Становление и развитие коучинга и менторства в преподавании литературы

В статье рассмотрены произведения казахской и мировой литературы, которые можно изучать через методы коучинга и менторства. В настоящее время коучинг и менторство в образовании широко используются во всем мире. Наставничество молодых специалистов со стороны квалифицированных педагогов, применяемое еще с советского периода, приводит к мысли, что коучинг и менторство являются традиционными понятиями в сфере отечественного образования. Авторами в сравнительно-сопоставительной форме проанализированы исторический фактор и современное применение коучинга и менторства. Настоящая обзорная статья изучает истоки коучинга и менторства как метода и историю их внедрения в сферу образования. Среди всего основное внимание уделено оценке перспектив обучения литературных произведений с использованием указанных методов. Преподавание литературы методами коучинга и менторства (модель GROW) поможет людям в эмоциональном, психологическом, дидактическом плане. Применение литературных инструментов, таких как поэзия, ролевая игра и метафора, также полезно для поддержки учащихся.

Ключевые слова: коучинг, менторство, образование, литература, метафора, сопоставление, наставничество, традиция.

A.K. Karinov, O. Soylemez

Formation and development of coaching and mentoring in teaching literature

The article reviews the works of Kazakh and world literature, which can be taught through coaching and mentoring methods. Nowadays coaching and mentoring in education are widely used throughout the world.

The mentoring of young professionals by qualified teachers, which has been used since the Soviet period, leads to the idea that coaching and mentoring are old concepts in the field of domestic education. The article analyzes this historical factor and the modern application of coaching and mentoring in a comparative form. This review article examines the origins of coaching and mentoring as a method, and the history of their implementation in education. Among all, the focus is on evaluating the prospects for teaching literary works using these methods. Teaching literature with coaching and mentoring methods (GROW model) can help people emotionally, psychologically, and didactically. The use of literary tools such as poetry, role play and metaphor are also helpful in supporting students.

Keywords: coaching, mentoring, education, literature, metaphor, comparison, mentorship, tradition.

References

- 1 Feiman-Nemser, S. (1997). Teach them diligently to your children: an experiment in avocational teaching. *Religious Education*, 92(4), 440–458.
- 2 Law, H., Ireland, S. & Hussain, Z. (2007). *The psychology of coaching, mentoring and learning*. Chichester: John Wiley & Sons.
- 3 Stephens, P. (1996). *Essential mentoring skills: a practical handbook for school-based teacher educators*. Cheltenham: Nelson Thornes.
- 4 Allen, T.D. & Eby, L.T. (2010). *The Blackwell handbook of mentoring: a multiple perspectives approach*. Malden, Ma; Oxford: Wiley-Blackwell.
- 5 Ibraimova, A. (2017). Implementation of the Integrated Curriculum in Kazakhstani Secondary Schools: Challenges and Opportunities in pilot schools at School Level. Retrieved from: <http://nur.nu.edu.kz/handle/123456789/2561>.
- 6 Suyundikova, G. (2019). Teachers' Attitudes towards Implementation of the Upgraded Curriculum in a Secondary School in Aktau, City of Mangystau Province, Kazakhstan. *nur.nu.edu.kz*. Retrieved from <http://nur.nu.edu.kz/handle/123456789/4325>.
- 7 Mukhtar, Y., Aspanova, G. & Kappasova, A. (2020). *Pedagogical conditions assessment of knowledge of primary school children on the subject of natural science in terms of the upgraded curriculum of education of Kazakhstan*. Retrieved from: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42376686>.
- 8 Sherbakova, T.N. & Sherbakova, Y.V. (2015). The historical aspect of mentoring as a way of young teacher's adaptation. *Theory and Practice of Education in the Modern World: 8th International Conference*. Saint Petersburg. Retrieved from <https://moluch.ru/conf/ped/archive/185/9138/>.
- 9 Van Nieuwerburgh, C. (2012). *Coaching in education: getting better results for students, educators and parents*. London: Karnac.
- 10 Fletcher, S. & Mullen, C.A. (2012). *The SAGE handbook of mentoring and coaching in education*. London: Sage.
- 11 Connor, M. & Pokora, J. (2017). *Coaching and mentoring at work: developing effective practice*. London, England: Open University Press/Mcgraw-Hill Education.
- 12 Hay, J. (2008). *Reflective practice and supervision for coaches*. Maidenhead: The Open University Press.
- 13 Clutterbuck, F. (1991). *Make your models fly!* Jetstream.
- 14 Landsberg, M. (1996). *The tao of coaching*. London: Harpercollins.
- 15 Foster-Turner, J. (2006). *Coaching and mentoring in health and social care: the essentials of practice for professionals and organisations*. Abingdon: Radcliffe.
- 16 Hall, J. (2003). *Mentoring and young people: a literature review*. Edinburgh: Scrc Centre.
- 17 Darling, N., Hamilton, S.F., & Niego, S. (1994). Adolescents' relations with adults outside the family. In R. Montemayor, G.R. Adams, T.P. Gullotta (Eds.). *Personal relationships during adolescence*, 6, 216-235. Thousand Oaks, CA: Sage.
- 18 Hamilton, S.F., & Hamilton, M.A. (2004). *Contexts for mentoring: Adolescent-adult relationships in workplaces and communities*. In R.M. Lerner and L. Steinberg (Eds.), *Handbook of adolescent psychology* (2nd ed., pp. 395-428). New York: Wiley.
- 19 Rhodes, J.E. (2002). *Stand by me: the risks and rewards of mentoring today's youth*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- 20 Korthagen, F., & Vasalos, A. (2005). Levels in reflection: core reflection as a means to enhance professional growth. *Teachers and Teaching*, 11(1), 47–71.
- 21 Jekielek, S.M., Moore, K.A., Hair, E.C., & Scarupa, H.J. (2002). *Mentoring: A Promising Strategy for Youth Development*. Washington.
- 22 Schmidt, M.E., McVaugh, B., & Jacobi, J. (2007). Is mentoring throughout the fourth and fifth grades associated with improved psychosocial functioning in children? *Mentoring & Tutoring: Partnership in Learning*, 15(3), 263–276.
- 23 Kolar, D.W., & McBride, C.A. (2011). Mentoring At-Risk Youth in Schools: Can Small Doses Make a Big Change? *Mentoring & Tutoring: Partnership in Learning*, 19(2), 125–138.
- 24 MacCallum, J., Beltman, S., Coffey, A., & Cooper, T. (2017). Taking care of youth mentoring relationships: red flags, repair, and respectful resolution. *Mentoring & Tutoring: Partnership in Learning*, 25(3), 250–271. Retrieved from https://researchonline.nd.edu.au/cgi/viewcontent.cgi?article=1186&context=edu_article.

- 25 Satchwell, K. (2006). *Mentoring literature review*. Alberta: Children's Services.
- 26 Liang, B., Brogan, D., Corral, M., & Spencer, R. (2005). *Youth mentoring relationships across three developmental periods: A qualitative analysis*.
- 27 Hamilton, S.F., & Darling, N. (1989). Mentors in adolescents' lives. In K. Hurrelmann and U. Engel (Eds.). *Social world of adolescents: International perspectives*. Oxford, England: Walter DeGruyter, 121-139.
- 28 Benson, P.L. (1993). *Troubled Journey: A Portrait Of 6Th To 12Th Grade Youth*. Minneapolis, MN: The Search Institute.
- 29 Cullingford, C. (2006). *Mentoring in education: an international perspective*. England, Burlington: Ashgate.
- 30 Philip, K., & Hendry, L.B. (1996). Young people and mentoring — towards a typology? *Journal of Adolescence*, 19(3), 189–201.
- 31 Appiah, L. (2001). *Mentoring: a handbook for businesses and schools working together*. London: Runnymede Trust.
- 32 Passmore, J., & Brown, A. (2009). Coaching non-adult students for enhanced examination performance: a longitudinal study. *Coaching: An International Journal of Theory, Research and Practice*, 2(1), 54–64.
- 33 Kenny, D.T., & Faunce, G. (2004). Effects of Academic Coaching on Elementary and Secondary School Students. *The Journal of Educational Research*, 98(2), pp.115–126.
- 34 Robyn, H. (2006). *Emotional coaching: a practical programme to support young people*. London: Sage.
- 35 Johnson, A.W. (1997). *Mentoring at-risk youth: A research review and evaluation of the impacts of the Sponsor-A-Scholar Program on student performance*. University of Pennsylvania.
- 36 Cossentino, J. (2004). Becoming a coach: reform, identity, and the pedagogy of negation. *Teachers and Teaching*, 10(5), 463–487.
- 37 Tomlinson, P. (1995). *Understanding mentoring: reflective strategies for school-based teacher preparation*. Buckingham: Open University Press.
- 38 Askew, S., & Carnell, E. (2011). *Transformative coaching: a learning theory for practice*. London: Institute Of Education, University Of London.
- 39 Rhodes, C., Stokes, M., & Hampton, G. (2004). *A Practical Guide to Mentoring, Coaching and Peer-networking Teacher Professional Development in Schools and Colleges*. London: Routledge.
- 40 Starks, F.I. (2002). *Mentoring at-risk youth: An intervention for academic achievement*. Alliant International University.
- 41 Parsloe, E., & Leedham, M. (2009). *Coaching and mentoring: practical conversations to improve learning*. London: Kogan Page.
- 42 Lay, K. (2017). Learning mentor support: an investigation into its perceived effect on the motivation of pupil premium students in year 11. *The STeP Journal Student Teacher Perspectives*, 4(1), 42-54.
- 43 Passmore, J. (2010). *Excellence in coaching*. London: Kogan Page.
- 44 Ratner, H., & Yusef, D. (2015). Brief Coaching with Children and Young People: A Solution Focused Approach. *The Educational and Developmental Psychologist*, 34(1), 82–92.
- 45 Nangalia, L., & Nangalia, A. (2010). The Coach in Asian Society: Impact of social hierarchy on the coaching relationship. *International Journal of Evidence Based Coaching and Mentoring*, 8(1), 51–66. Retrieved from <https://radar.brookes.ac.uk/radar/items/cb7b963c-655d-430a-b13f-b001ed66dbdc/1/>
- 46 Lam, P. (2016). *Chinese culture and coaching in Hong Kong*, 57–73. Retrieved from <https://researchportal.coachfederation.org/Document/Pdf/2684.pdf>.
- 47 Styles, M.B., & Morrow, K.V. (1992). *Understanding How Youth and Elders Form Relationships: A Study of Four Linking Lifetimes Programs*.
- 48 Cakir, L., & Kocabas, I. (2016). Mentoring in Gifted Student's Education and a Model Suggestion. *Educational Process: International Journal*, 5(1), 76–90.
- 49 McGregor, D. (1985). *The human side of enterprise: 25th anniversary printing*. New York: McGraw-Hill.
- 50 Everard, K.B., Morris, G., & Wilson, I. (2004). *Effective school management*. London: Chapman.
- 51 Goldensohn, L. (1992). *Elizabeth Bishop: the biography of a poetry*. New York: Columbia University Press.
- 52 Grisoni, L. (2017). Visual Imagination, Reflexivity and the Power of Poetry: Inquiring into Work–life Balance. *Journal of Social Work Practice*, 31(2), 137–152.
- 53 Morgan, C., Lange, K., & Buswick, T. (2010). *What poetry brings to business*. Ann Arbor: University Of Michigan Press.
- 54 Canham, H. (2003). *Acquainted with the night: psychoanalysis and the poetic imagination*. London: Karnac.
- 55 Whyte, D. (1994). *The heart aroused: poetry and the preservation of the soul in corporate America*. New York: Currency Doubleday.
- 56 Bachkirova, T., & Smith, C. (2015). From competencies to capabilities in the assessment and accreditation of coaches. *International Journal of Evidence Based Coaching and Mentoring*, 13(2), 123–140. Retrieved from: <https://www.semanticscholar.org/paper/From-competencies-to-capabilities-in-the-assessment-Bachkirova-Smith/e93f9671583391acff14113670845939416180d7>.
- 57 Cunliffe, A.L. (2004). On Becoming a Critically Reflexive Practitioner. *Journal of Management Education*, 28(4), 407–426.
- 58 Snowber, C. (2005). The mentor as artist: a poetic exploration of listening, creating, and mentoring. *Mentoring & Tutoring: Partnership in Learning*, 13(3), 345–353.

- 59 Burns, L. (2009). *Literature and therapy: a systemic view*. London: Karnac.
- 60 McCartney, J. (2018). Practice & Potential: A Heuristic Inquiry into the potential of poetry for the reflexive coaching practitioner. *International Journal of Evidence Based Coaching and Mentoring*, (S12), 138–153. Retrieved from <https://radar.brookes.ac.uk/radar/items/2ec8d523-b5e3-44bc-9f6e-28fc99bc1913/1/>.
- 61 Dassen, M.-C. (2015). Drama Techniques in Team Coaching. *International Journal of Evidence Based Coaching and Mentoring*, 13(1), 43–57. Retrieved from <https://radar.brookes.ac.uk/radar/items/90a17748-9d92-4cf0-bbe3-b48f5b30df39/1/>.
- 62 Gallwey, T. (1979). *The inner game of tennis*. New York: Random House.
- 63 Whitmore, J. (2010). Coaching for Performance - Growing Human Potential and Purpose (4th Edition). *NHRD Network Journal*, 3(2), 83–84.
- 64 Mezirow, J. (2000). *Learning as Transformation: Critical Perspectives on a Theory in Progress*. The Jossey-Bass Higher and Adult Education Series. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- 65 Kochan, F. (2013). Analyzing the Relationships Between Culture and Mentoring. *Mentoring & Tutoring: Partnership in Learning*, 21(4), 412–430.
- 66 Moons, J. (2016). A shift in the room — myth or magic? How do coaches create transformational shifts in a short period of time? *International Journal of Evidence Based Coaching and Mentoring*, (S10), 45–58. Retrieved from <https://radar.brookes.ac.uk/radar/items/8f054f1c-3ea1-4836-8ea8-505cb7d541c8/1/>.
- 67 Lakoff, G., & Turner, M. (1989). *More than cool reason: a field guide to poetic metaphor*. The University Of Chicago Press.
- 68 Emson, N. (2016). Exploring metaphor use and its insight into sense making with executive coaching clients. *International Journal of Evidence Based Coaching and Mentoring*, 10(S10), 59–75. Retrieved from <https://radar.brookes.ac.uk/radar/items/70a53d6f-b624-44a8-b6d3-d6db8f27c345/1/>.
- 69 Thompson, R. (2021). Coaching and Mentoring with Metaphor. *International Journal of Evidence Based Coaching and Mentoring*, (S15), 212–228. Retrieved from <https://radar.brookes.ac.uk/radar/items/2aa30915-e9bf-485c-89bd-ffd5d0e8a8d1/1/>.
- 70 Geithner, T., Seto, L. (2018). Reflections from the Field Metaphor Magic in Coaching and Coaching Supervision. *International Journal of Evidence Based Coaching and Mentoring*, 16(2), 99–111. Retrieved from <https://radar.brookes.ac.uk/radar/file/50d60ec2-19e7-40eb-8ec1-5ab226abc32e/1/fulltext.pdf>.
- 71 Carroll, D.W. (2008). *Psychology of language*. Belmont, California: Thomson/Wadsworth.
- 72 Qaztugan zhyrau. Madaq zhyry [Kaztugan ravine. Praise song.]. *Bilim All*. Retrieved from <https://bilim-all.kz/olen/2296?ysclid=ldtyvgz0xz462617127> [in Kazakh].
- 73 Pushkin, A.S. (2012). Yeskertkish ornattym men qoldan kelmes [I set a reminder but it doesn't work]. A.U. Suzhikov (Ed.). Almaty: Almatykitap baspasy [in Kazakh].

A.T. Tashekova*, N.K. Zhussipov

NPJSC "Toraigyrov University", Pavlodar, Kazakhstan
(E-mail: aiko_tarbinovna@mail.ru, nartai1970@mail.ru)

The role of Bekmurat Uakhatov in revealing the artistic nature of folk songs

This article analyzes Kazakh folk poems (folk songs) and their artistic specifics. In the collection and systematization of folk poems, huge work, original searches, scientific conditions and views of the folklorist scientist Bekmurat Uakhatov are analyzed. In addition, the opinions of a number of scientists regarding folk poems are given. In the course of the study, the compositional structure and the artistic features of folk poems are considered on the basis of methods of historical-genetic, structural-typological expertise and the analysis of folklore text. The article will focus on the methods of systematization and practice of publishing folk poems by the folklorist Bekmurat Uakhatov. The analysis of positions in folk poems will be carried out, demonstrating the artistry of the existence of the sung events. In addition, the types of folk poems on each topic are proved by the examples, scientific novelty is justified. As a result, B. Uakhatov's scientific judgments on folk poems that had not previously been included in the research cycle were analyzed from a new methodological point of view, general patterns and features characteristic of the genre of the poem were highlighted.

Keywords: folklore, folk poems-songs, everyday life-ritual songs, ritual songs, Bekmurat Uakhatov, typology, traditional poems-songs.

Introduction

The musical folklore of the Kazakh people is called differently in science: sometimes it is called folk creativity, sometimes it is called folk poetry, sometimes it is called folk songs, and sometimes even traditional folk poems. Information about the musical folklore of the Kazakh people is more or less contained in the works of foreign and Russian orientalists and Kazakh educators of the end of the 19th century and the beginning of the 20th century. Among them are A.E. Allektorov, A.E. Bimboes, G.I. Gisler, A.A. Divaev, I.D. Dobrovolskyi, A.I. Levshin, P.S. Pallas, R.A. Pfennig, V.V. Radlov, S.G. Rybakov, N.F. Savichev, Sh. Valikhanov, A.F. Eichhorn, etc. can be named. In his article "Folk songs of the Kyrgyz and Sarts", R.A. Pfennig writes: "These peoples do not spend a single gathering without a song". He mainly talked about folklore and non-traditional folklore.

The well-known orientalist A.E. Bimboes published 25 Kyrgyz songs under the title "Musical Ethnography". If it is known that Kazakhs were called Kyrgyz before the October revolution, all these were artistic examples of Kazakh folk poems [1; 13-15].

At the same time, there are many issues that should be studied in the field of folk poems before the science of Kazakh folklore. In particular, the study of the genesis of folk poems, its connection with folk life, folk poetic structure and system of genres, and artistic features. The fundamental researches of scientist folklorist B. Uakhatov can serve as a basis for this. The name of folklorist-scientist Bekmurat Uakhatov, who joined the ranks of Kazakh literature researchers in the sixties of the last century, should be mentioned. Because he writes monographs "Traditional folk poems and the place of their development" and "Kazakh folk poems" and conducts fruitful research on the above-mentioned issue. The most important thing is that the scientist systematizes Kazakh folk poems in terms of content and genre, and examines them deeply in the folklore channel. He assesses the poetics of art by defining its ethnographic character.

Materials and methods

Researches related to Kazakh folk tales originate from the works of Sh. Ualikhanov, V. Radlov, G. Potanin, A. Baitursynov, A. Divaev, M. Auezov. The article is based on the works of B. Uakhatov, who studied Kazakh folk poems.

The main materials of the research are B. Uakhatov's monograph "Kazakh Folk Poems" and scientific research on Kazakh folk songs.

* Corresponding author's e-mail: aiko_tarbinovna@mail.ru

The main method of the article is historical-genetic and structural-typological examination, analysis of folklore text.

Results and discussion

Traditional folk poems, which have passed through the filter of time and reached today's generation in detail, are considered a treasure of national traditional art, among the proud and proud heritage of the Kazakh people. Samples of traditional folk poems have long been ritual songs, folk songs, works of professional folk composers, and are of inestimable value. Kazakh folk poems are diverse in genre. Kazakh folklorists and music researchers classify Kazakh traditional singing into ritual songs, folk songs and professional songs.

The ritual songs themselves are lullabies, toybatar, betashar, lullaby, körisu, sinsu, Zhar-Zhar, zharapazan and branch out, and the professional singing art, which arose at the time of the spread of singing art, is considered folk songs (anonymous — author's) and songs of professional folk composers [3; 21].

Folklore is one of the ancient spiritual and cultural heritages of the Kazakh people. In the scientific literature up to that time, folklore has been described as the art of speech, folk wisdom, and folklore.

Traditional folk poems are characterized by a perfect structure, a wide range, complex rhythms and twists, so traditional folk poems and songs are mainly performed by singers and musicians trained by a special teacher [8].

According to folklorist Bekmurat Uakhatov, — “Most of the traditional folk poems and songs begin with words — a simple melody”. Kazakh traditional professional singing art reached the peak of its development, especially at the end of the XIX and the beginning of the XX centuries. The appearance of sal-seri in Kazakh art is a phenomenon closely related to the peak development of professional traditional singing art. “Sal-seriler” usually refers to the owners of different talents, eight-sided, one-sided, with several arts on one head [2, 4].

Bekmurat Uakhatov, taking into account the opinions of scientists before him, defines several dynamic stages of folklore research, in particular:

- moral, social, religious, aesthetic and household spiritual values of the people that are syncretic and spontaneously accumulated (until the 17th century);
- a collection of folklore works of different peoples (up to the 19th century);
- installation, when they led to the systematization, typification and thematic division of folklore works of peoples according to types and directions in different spheres of life (until the middle of the 20th century);
- socio-cultural features in folklore (to this day) that require identifying and distinguishing the features of the national mentality [6, 7]

Our traditional songs — terme, tolgau, devotional songs have been preserved in the memory of the people since ancient times and passed down word of mouth. In those days, there was no such thing as memorizing the composer's work and performing it on radio and television [9]. If the author's singing talent was high and the song was promoted by the singer-composers themselves, in that case, the songs and works produced by the singers would spread quickly, attracting the attention of the listeners. And if the singer who took over the composition of a good song can't perform it properly, such works will spread by themselves.

Since traditional folk poems are not only within the framework of singing skills, they are penetrating into all aspects of national art, they have covered the whole nature of national existence [10]. All this was possible thanks to the state support, our citizens who showed the direction, defended and applauded this good work with their hearts. It was a period when the performance skills of traditional singers were really appreciated by professionals, even if they obscured the points that contradicted the Soviet ideology. Love for national art considers high taste and deep values. It is one of our most valuable arts that increases respect for the nation and glorifies patriotism. Because every song and poem is a story, every national melody is the breath of the national spirit.

According to their content, Kazakh folk poems and songs are divided into several types according to their place in folklore:

1. Songs born from people's old beliefs.
2. Songs related to labor and economic occupation.
3. Life-ritual songs.
4. Epic songs
5. Historical songs.
6. Lyrical songs.
7. Aitys (Saying) [13; 46-47].

At the same time, the folklorist-scientist Bekmurat Ukhatov deepens the opinion of R.A. Pfennig that all the most significant phenomena of Kazakh life are connected with poetry, and once again proves that there is nothing more valuable and meaningful than poetry for the Kazakh people. In terms of Kazakh poetry, he is better than any other nation standing next to him. The form of Kazakh poems also proves his wonderful, unlimited sensitivity in creating poems. Continuing his opinion that Kazakhs are naturally endowed with sensitive feelings and understanding, he also distinguishes the artistic system of Kazakh folk poems.

Bekmurat Ukhatov classifies Kazakh folk poems as follows:

1. Poems related to work. Among them are “Poems about hunters”, “Poems about four wolves”, “Nauryz poems”.
2. Poems born from ancient beliefs of the people. They include “Witches' Hall”, “Seduction — Binding Poems”, “Wedding Ritual Poems”, “Mung Sher Poems”.
3. Lyrical poems. To him “Black poem”, “Historical poems”.

According to these classifications, multifaceted ramifications have been developed. At the same time, we should definitely recognize the outstanding work of the scientist “Kazakh Folk Poems” as a significant contribution to national folklore studies. Now let's analyze some of these classifications [12].

Songs born from people's old beliefs. “The group of songs born from worshipping the overflowing secrets of the world of creation, fearing the overwhelming power of natural phenomena, involuntarily praying and begging for it, includes the songs of Bakhsylar yolany, Badik, and Arbau. Human beings have worshiped the sun, clouds, and wind, considering all the frightening phenomena of nature as gods”.

A variety of songs born from the old belief — witches' hall. The main purpose of the witches' hospital is to cure various diseases. The sorcerer can spread the so-called jinn, fairies, and other diseases through the kobyz. As an example of a witch's tale, we present the tale of the Hollow witch:

Úžeńgisi úzbe altyn, oý, úzine shapqan, jaisań qyz.

Áý, Eı! Ý, gai, aý, gai, aý, oı, ý, gai, ý, gai — aı [7; 111].

Badik songs born from the Kazakh medical profession had a vital meaning for their time. He convinced the people with the powerful artistry of those poems. Believing, worshipping, trying to calm the soul — in addition to the great meaning of those sung poems, the technology of singing was also unique.

Labor and economic songs. It is known that labor songs are one of the oldest genres of folk songs. It depicts the reality of country life, everyday life of ordinary peasants. Poems related to labor and economy include songs about four foods, hunting and March songs. Among labor and economic poems, the most common is about livestock. People believed that every animal has its own saint owner and ancestors. That's why, even if he wished for the cattle and gave his price to the cattle, he first spoke to the “owners” of the cattle. For example:

One of the peasant's food elves is Shepherd.

Go away without bringing them, beggars, flood the sheep.

The moon is like a cornucopia

The tusks are like balls,

A horse-tailed ram,

If you give cattle, give sheep... [11; 38]

he called the owner of the sheep — Ata Shepherd, the owner of the horse — Ata Zylkyshi, the owner of the camel — Oisyl Kara, and the owner of the cow — Zengi Baba. He bowed to them and sang songs. In addition to honoring livestock, begging livestock owners, and praying, there were many songs and folk poems that gave advice and advice on the care and maintenance of livestock and the virtues of livestock.

Life is a ritual. Songs of this type are invariable companions of people's life. They are related to various traditions and customs encountered in human life. For example, wedding songs or baby nursery rhymes. There are also mourning songs that send a white person to the final path.

Wedding songs

1. Toibastar
2. Boys's zhar-zhar
3. Girl's zhar-zhar
4. Kyz synsu
5. Betashar [7; 26-28].

Songs that are common to the fate of the hearth of the Kazakh people, to the growth of the young generation, to achieving their ideals and goals, to their dreams and sorrows. Various types of wedding songs have been created, and they have a great educational value for people's life, customs and traditions, thoughts,

feelings and dreams. Depending on the custom, these songs are sung in the form of zhar-zhar, singsima, farewell, consolation, betashar, wedding beginnings [15].

A rich and flourishing tradition of the nation is the marriage ceremony. This tradition shows the values of our people, the field of morals, the way of life, as well as the moral and ethical principles of our people. Pedagogical conditions and requirements of the people are abundantly reflected in Betashar. It is said as a moral to the newly married bride during the most fun time of the wedding. Betashar usually begins with “The bride, the bride is coming, the bride is entering the house”, introducing the people of the house and the entire village where the bride came from, their place in life, reputation, character traits are told with jokes and proverbs [4; 7-13].

Funeral songs. Historical songs such as mourning, condolence, mourning, which arose due to the death of a person in historical events and are kept in the mouth of the nation. There are many different moods of an individual or a whole country. The songs of farewell to the land, the country, the bright world were born during the difficult days that befell the country. There are also examples of it in the form of a will made by a deceased person during his lifetime.

Mourning is the most fully preserved form of folk songs. At first, it was related to the tradition of seeing off the dead, but later mourning entered other folk songs [19].

Traditional mourning songs sung during the death of a person are followed by listening and condolence.

Estirtu is a song that is sung to convey the sad news of a dead person to his fellow villagers, relatives, and friends. If we rely on the legend of “Aksak Kulan”, which has become an indelible Kazakh heritage, then “Aksak Kulan” is also a song [14].

As for condolence, it is a song that is sung with the intention of raising the spirits of those who come to the black house, saying comforting words to relatives who have lost their loved ones [5; 8-9].

We also call this channel of life-ritual poems “mung-sher” poems.

Lyrical songs. Lyrical songs occupy a special place in the works of folk composers and folk songs. These songs are considered a high-class example of art due to their musical richness, beautiful and impressive song-melody.

“The content and theme of lyrical songs are diverse. These are the feelings of love, the noble qualities of a loved one and the beauty (“Nazkonur”, Abay’s “I said hello, pen eyebrow”, Madi’s “Three Parrots”, Birzhan’s “White Fool”); He laments the grief of young people who could not join their lover (“Akbope”, “Syrymbet” by Akan, “Speech of Tatyana” by Abai). Some examples of these songs depict picturesque pictures of beautiful nature (Abai’s songs “Light moon on a windy night”, “Tau kaalkap kaarany natya”). In the lyrical songs, deep philosophical thought about the place of a person in life — the emotions are sung with great emotion. Songs can be cited as an example [4; 21–22]. Love lyrics and nature lyrics. “The genre and theme of love lyrics are very diverse and rich. For example, the song “Nazkonur” by Segiz Ser describes the beautiful appearance of a beloved wife, while the folk song “Akbope” depicts the grief of a poor man who lost his girlfriend because he could not pay for a large amount of money [16].

Folk education and folk art are one of the branches of spiritual culture that emerged in tribal times. In a broad sense, these are considered to be types of folklore. That is why in the world folkloristics it is established to call them musical folklore, plastic folklore, folk crafts, folk dance [18]. These types of folklore, as well as folk astronomy and calendar, simple mathematics and mechanics, folk medicine and animal medicine, are, of course, values born from life experience. The people who hunted, raised cattle, engaged in agriculture, and moved around, constantly monitored and learned about the various secrets of nature, the weather, and the order of the stars. That’s why they formed practical knowledge about sky lamps, about the characteristics of four food animals, about the differences of grain crops and created many stories. In these stories-poems, the object’s appearance, behavior, etc. description of its properties based on experience, as well as the use of ancient mythical and religious beliefs. Thus, he transferred his behavior and life to the object he was talking about, creating a work with both cognitive benefit and artistic value.

Conclusion

Folklorist Bekmurat Uakhatov said that poems are one of the rich genres of oral literature of the Kazakh people, and proved that it is a complex genre that not only depicts the whole essence of the people’s life, but also beautifies that life itself. He provided various reference data for folk poems and covered all chapters of Kazakh folk poems [17]. We can see that even the poems that had not been published anywhere before him were studied in great depth and analyzed for their artistry. We notice that the comments are sorted by systematic groups and sorted by artistic side. When examining the philosophical and aesthetic issues of folklore,

as in the first stages, it is typical of today's Kazakh folklorists to focus on fertile methods that consider the ideological, plot-compositional, and thematic characteristics of ancient works as a whole, go beyond the trends of the historical and literary school necessary in that era, and start new ideas and conclusions. Together with the valuable works in the direction of systematic and functional analysis, which have begun to be properly implemented at the world level, the historical and typological method of research will always remain a timeless, modern, and rational methodological target. In this regard, we believe that the great work of well-known folklorist, doctor of philological sciences Bekmurat Ukhatov in systematizing folk poems is a great contribution to Kazakh folkloristics.

References

- 1 Бердібаев Р. Кәусар бұлақ: оқулық / Р. Бердібаев. — Алматы: Жазушы, 1989. — 360 б.
- 2 Уахатов Б. Қазақтың тұрмыс-салт жырларының типологиясы: монография / Б. Уахатов. — Павлодар: С. Торайғыров атындағы ПМУ, 2018. — 215 б.
- 3 Каскабасов С.А. О типах и формах взаимодействия казахской литературы и фольклора / С.А. Каскабасов // Изв. АН КазССР. Сер. филол. — 1984. — № 3. — С. 19–24.
- 4 Каскабасов С.А. Ойөріс (фольклор туралы зерттеулер): оқулық / С.А. Каскабасов — Астана: Астана полиграфия, 2009. — 320 б.
- 5 Путилов Б.Н. Фольклор и народная культура: монография / Б.Н. Путилов. — СПб.: Наука, 1994. — 237 с.
- 6 Уахатов Б. Типологическое и особенное в казахской обрядовой поэзии / Б. Уахатов // Изв. АН КазССР. Сер. филол. — 1981. — № 1. — С. 1–7.
- 7 Жар-жар. Той кітабы. / Құрастырушылар: Б.Уахатов, Ж.Қыдыров. — Алматы: Жалын, 1978. — 216 б.
- 8 В.В. Радлов. / Кітапта: Қазақ фольклористикасының тарихы: моногр. — Алматы: Ғылым. 1988. — Б. 203-223.
- 9 Ерзакович Б.Г. Музыкалық фольклордың жиналуы және зерттелуі / Б.Г. Ерзакович // Кітапта: Қазақ фольклористикасының тарихы. — Алматы: Ғылым, 1988. — Б. 389-410.
- 10 Смирнова Н.С. Казахская народная поэзия / Н.С. Смирнова // Из образцов собранных и записанных А. Диваевым. — Алма-Ата: Наука, 1964. — С. 15.
- 11 Затаевич А. Қазақ халқының 1000 өлеңі: жинақ / А. Затаевич. — Орынбор, 1925.
- 12 Путилов Б. Методология сравнительно-исторического изучения фольклора: моногр. / Б. Путилов. — Л.: Наука, 1976. — 244 с.
- 13 Уахатов Б. Қазақтың халық өлеңдері: монография / Б. Уахатов. — Алматы, 1974. — 288 б.
- 14 Каскабасов С. XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ фольклористикасы / С. Каскабасов // Кітапта: Қазақ фольклористикасының тарихы. — Алматы: Ғылым. 1988. — Б. 146-147.
- 15 Ахметжанова Ж.Б. Тарихи өлең табиғатын тану — қазақ халқының тарихын тану / Б.М. Айтбаева, Е. Барин // Қарағанды университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. — 2016. — № 4. — Б. 32-37.
- 16 Айтбаева Б.М. Эпикалық шығармалардағы бейнелеу құралдарының рөлі / Б.М. Айтбаева // Қарағанды университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. — 2014. — № 4. — Б. 88-93.
- 17 Bralina S.Zh. Theory of the folklore text / S.Zh. Bralina // Bulletin of Karaganda University. Philology series — 2016. — № 3. — P. 52-59.
- 18 Okay A. On the issue of loci communes in folklore studies / A. Okay, M.K. Zhumabekov, Yu.A. Demyanova // Bulletin of Karaganda University. Philology series — 2017. — No 2. — P. 56-60.
- 19 Абдикадинова А.Ж. Қазақтың ауызша тарихы — ұлт руханияты / А.Ж. Абдикадинова // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — 2018. — № 2. — Б. 14-19.

А.Т. Ташекова, Н.Қ. Жүсіпов

Бекмұрат Уахатовтың халық өлеңдерінің көркемдік табиғатын танытудағы рөлі

Аталмыш зерттеуде қазақ халық өлеңдерінің жиналуы мен оның көркемдік ерекшелігіне талдау жасалған. Халық өлеңдерін жинау мен жүйелеуде фольклорист ғалым Бекмұрат Уахатовтың орасан еңбегі, өзіндік ізденістері, ғылыми шарттары мен көзқарастары сарапталған. Сонымен қатар, халық өлеңдеріне қатысты бірқатар ғалымдардың пікірлері берілген. Зерттеу барысында тарихи-генетикалық және құрылымдық-типологиялық сараптама, фольклорлық мәтінге талдау жүргізу әдістері мен негізінде халық өлеңдерінің композициялық құрылысы мен көркемдік ерекшеліктері қарастырылған.

Мақалада фольклортанушы Бекмұрат Уақатовтың халық өлеңдерін жүйелеу әдістері мен жариялау тәжірибесі туралы сөз болады. Халық өлеңдеріндегі жырланатын оқиғалар болмысының көркемдігін таныту ұстанымдарына талдау жасалған. Сонымен қатар халық өлеңдерінің әр тақырыптағы түрлері мысалдар арқылы дәлелденіп, ғылыми жаңалығы негізделген. Нәтижесінде бұрын зерттеу айналымына түспеген Б. Уақатовтың халық өлеңдері туралы ғылыми пікірлері жаңа методологиялық тұрғысынан талданып, өлең жанрына тән ортақ заңдылықтары мен ерекшеліктері ажыратылды.

Кілт сөздер: фольклор, халық өлеңдері, тұрмыс-салт жырлар, ғұрыптық әндер, Бекмұрат Уақатов, типология, дәстүрлі өлеңдер.

А.Т. Ташекова, Н.К. Жусипов

Роль Бекмурата Уахатова в раскрытии художественной природы народных стихов-песен

В статье проведен анализ казахских народных стихов (народные песни), их художественной специфики, собранных и систематизированных ученым-фольклористом Бекмуратом Уахатовым. Приведены мнения ряда ученых относительно народных стихов. В ходе исследования рассмотрены композиционный строй и художественные особенности народных стихов на основе методик историко-генетической и структурно-типологической экспертиз, анализа фольклорного текста. Авторы статьи рассказали о методах систематизации оригинальных поисков, научных условий, взглядов и практике публикации народных стихов фольклориста Б. Уахатова. Изучены позиции в народных стихах, демонстрирующие художественность бытия восплаемых событий. Кроме того, на примерах доказаны типы народных стихов на каждую тему, обоснована их научная новизна. Проанализированы научные суждения Б. Уахатова о народных стихах, которые ранее не были исследованы. В результате, с современной методологической точки зрения, были выделены общие закономерности и особенности, присущие жанру стихотворения.

Ключевые слова: фольклор, народные стихи-песни, бытовые и обрядовые песни, Бекмурат Уахатов, типология, традиционные стихи-песни.

References

- 1 Berdibayev, R. (1989). *Kausar bulaq [Kausar spring]*. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 2 Uakhatov, B. (2018). *Qazaqtyn turmys-salt zhyrlarynyn tipologiyasy [Typology of Kazakh folk songs]*. Pavlodar: S. Toraigrov atyndagy Pavlodar memlekettik universiteti [in Kazakh].
- 3 Kaskabasov, S.A. (1984). O tipakh i formakh vzaimodeystviia kazakhskoi literatury i folkloru [Types and forms of interaction in Kazakh literature and folklore]. *Izvestiia Akademii nauk Kazakhskoi SSR. Seriya filologicheskaya — Izvestia of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Philological series*, 3, 19–24 [in Russian].
- 4 Kaskabasov, S.A. (2009). *Oioris (folklor turaly zertteuler) [Thought (studies on folklore)]*. Astana: Astana poligrafiia [in Kazakh].
- 5 Putilov, B.N. (1994). *Folklor i narodnaia kultura [Folklore and folk culture]*. Saint-Petersburg: Nauka [in Russian].
- 6 Uakhatov, B. (1981). Tipologicheskoe i osobennoe v kazakhskoi obriadovoi poezii [Typological and special in Kazakh ritual poetry]. *Izvestiia Akademii nauk Kazakhskoi SSR. Seriya filologicheskaya — Izvestia of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Philological series*, 1, 1–7 [in Russian].
- 7 Uakhatov, B. & Kydyrov, Zh. (Eds.). (1978). *Zhar-zhar. Toi kitaby [Zhar-zhar. Wedding book]*. Almaty: Zhalyn [in Kazakh].
- 8 (1988). Radlov V. *Kitapta: Qazaq folkloristikasynyn tarikhy — In the book: History of Kazakh folklore*. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 9 Erzakovich, B.G. (1988). Muzykalyq folkordyn zhaluy zhane zerttelui [Collection and study of musical folklore]. *Kitapta: Qazaq folkloristikasynyn tarikhy — In the book: History of Kazakh folklore*, pp. 389–410. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 10 Smirnova, N.S. (1964). Kazakhskaya narodnaia poeziia [Kazakh folk poetry]. *Iz obraztsov sobrannykh i zapisannykh A. Divaevym — The samples were collected and recorded by A. Divaev*, p. 15. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 11 Zataevich, A. (1925). *Qazaq khalqynyn 1000 oleni [1000 poems of the Kazakh people]*. Orynbol [in Kazakh].
- 12 Putilov, B. (1976). *Metodologiya sravnitelno-istoricheskogo izucheniia folkloru [Methodology of comparative-historical study of folklore]*. Leningrad: Nauka [in Russian].
- 13 Uakhatov, B. (1974). *Qazaqtyn khalyq olenderi [Kazakh folk poems]*. Almaty [in Kazakh].
- 14 Kaskabasov, S. (1988). XIX gasyrdyn ekinshi zhartyсындағы qazaq folkloristikasy [Kazakh folkloristics of the second half of the 19th century]. *Kitapta: Qazaq folkloristikasynyn tarikhy — In the book: History of Kazakh folklore*. Almaty: Gylym [in Kazakh].

- 15 Akhmetzhanova, Zh.B., Aitbaeva, B.M. & Barin, E. (2016). Tarikhi olen tabigatyn tanu — qazaq khalqynyn tarikhyn tanu [Knowing the nature of historical poems means knowing the history of the Kazakh people]. *Qaragandy universitetinin khabarshysy. Filologiya seriiasy — Bulletin of Karaganda University. Philology series*, 4, 32-37 [in Kazakh].
- 16 Aitbaeva, B.M. (2014). Epikalyq shygarmalardagy beineleu quraldarynyn roli [Role of means of expression in epic works]. *Karagandy universitetinin Khabarshysy. Filologiya seriiasy — Bulletin of Karaganda University. Philology series*, 4, 88-93 [in Kazakh].
- 17 Bralina, S.Zh. (2016). Theory of the folklore text. *Bulletin of Karaganda University. Philology series*, 3, 52-59.
- 18 Okay, A., Zhumabekov, M.K., & Demyanova, Yu.A. (2017). On the issue of loci communes in folklore studies. *Bulletin of Karaganda University. Philology series*, 2, 56-60.
- 19 Abdikadirova, A.Zh. (2018). Qazaqtyn auyzsha tarikhy — ult rukhaniyaty [The oral history of the Kazakhs is the spiritual heritage of the people]. *Karagandy universitetinin Khabarshysy. Filologiya seriiasy — Bulletin of Karaganda University. Philology series*, 2, 14-19 [in Kazakh].

Ю.А. Демьянова*, В.Т. Абишева

Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
(E-mail: ydemyanova@list.ru, vera.abisheva@mail.ru)

Отражение действительности в устных рассказах о Великой Отечественной войне

В статье рассмотрены характерные особенности устного рассказа как популярного и востребованного способа передачи информации и знаний. Чем дальше от нас уходят события Великой Отечественной войны (ВОВ), тем больше возрастает интерес учёных, исследователей к рассказам активных её участников и очевидцев. Устные истории людей как метод и источник исследования способствуют дальнейшему расширению и углублению представлений, сформированных многими десятилетиями об этом жестоком времени, позволяют попытаться понять чувства, эмоции, мысли человека, оказавшегося в сложнейших условиях военной повседневности. Эмпирической базой научной работы послужили тексты устных рассказов, записанные в ходе бесед с ветеранами. Опираясь на документальные источники, устные формы воспоминаний фронтовиков, авторы стремились максимально правдиво передать достоверные рассказы участников ВОВ о военных годах. Проанализированы реальные традиционные истории, которые вызовут заинтересованность слушателя, читателя, телезрителя. По своим художественным особенностям устные рассказы представляют собой биографические рассказы-воспоминания (мемораты) реалистического содержания, иногда с элементами вымысла.

Ключевые слова: фольклор, несказочная проза, предание, устный рассказ, жанровая природа, мемораты, беседы с ветеранами.

Введение

В современном фольклоре, представляющем собой сложную систему различных жанров, устному рассказу принадлежит особое место. Традиционно именуемый устным сказом, этот жанр и в прежние эпохи воспринимался как повествование о чем-то примечательном в общественной или личной жизни, о памятном событии, способном привлечь внимание многих людей. Подобного рода рассказы — о том, как вступали в колхозы, восстанавливали и строили города, осваивали целину и т.д., — представляли собой «малую историю» страны, историю, сохранившуюся в памяти участников событий и оставившую след в частных судьбах конкретных людей.

К устным рассказам несказочной прозы, которая, как известно, обладает признаками объективности, правдивости изложения, фольклористы традиционно относят такие жанры, как предания, легенды, былички, бывальщины, сказы. При этом каждый из *жанров* имеет в распоряжении свой круг тем, сюжетов, располагает своей системой образов. Стержневая их функция, *которая* обеспечивает историческую преемственность и передачу социального опыта, — информативная: то есть имеет место обмен знаниями, впечатлениями, воспоминаниями, изложение поверий и т.д. Характеризуя несказочную прозу, практики подчёркивают тесную связь с вербальным, а также с ситуационными контекстами. Как правило, в речевом потоке отсутствуют зачины и концовки, нет жёстких требований к композиции и тематико-стилистическим канонам.

Этот жанр относится к наиболее многослойным, разнообразным по содержанию, сюжетам и степени художественности в области народного творчества. Устный рассказ представляет собой плод словесного искусства многих поколений. В то же время, в процессе исследования данного вопроса мы обнаружили, что, несмотря на популярность в народной среде, несомненную значимость в художественно-мировоззренческом аспекте, жанр несказочной прозы относится к мало изученным вопросам. Поэтому основной целью настоящей работы является внесение лепты в восполнение этого пробела в казахстанской филологической науке, выявление общего и особенного в системе жанров несказочной прозы на примере военных рассказов.

* Автор-корреспондент. E-mail: ydemyanova@list.ru

Материалы и методы исследования

На разных этапах исследования использовались методы сравнительно-типологического, концептуального, функционально-стилистического анализа рассказов по теме с элементами исторического, этнографического и культурологического анализа. При определении корпуса текстов используется метод сплошной выборки. Такой подход к проведению исследования способствует определению трёх основных сфер деятельности: когнитивно-функциональной, ценностно-смысловой и эмоционально-оценочной, которые взаимно обусловлены. Запись устных рассказов территориально ограничена Абайским районом Карагандинской области, расположенным примерно в 15–20 км от г. Караганды. Нам удалось побеседовать с почти шестьюдесятью участниками ВОв, проживающими в районном центре — г. Абае и близлежащих поселках: Топар, Южный, Вольный, Сарепта, Коксу, Карабас, Самарка. На основе биографий и рассказов участников войны была издана книга, посвященная Великой Победе советского народа над фашистской Германией.

Используя разные аспекты междисциплинарного подхода в методике работы с рассказчиками, нам удалось определить особенности индивидуального восприятия ими страшных событий, помочь непосредственным участникам и очевидцам передать события этой разрушительной войны на уровне микроистории. Данная методика в то же время позволила и самим людям, пережившим войну, с честью вышедшим из испытания войной, и их потомкам лучше понять и историю, и себя.

Результаты и их обсуждение

Исследование показало, что долгое время учёные не относили к фольклорным повествовательным жанрам устный рассказ о жизни обычного, рядового человека, его воспоминания о пережитом, о событиях и встречах, происшедших с ним или его близкими. Собиратели и исследователи фольклора изначально не проявляли интереса к традиционным русским устным сказам бытового содержания о жизни обыкновенного, простого человека, об историях, которые происходили либо с ним, либо с его родственниками или соседями, равно, как и европейские исследователи не уделяли должного внимания фабулатам и меморатам, считая, что они носят сугубо частный, местечковый, характер. Первоначально устные сказы — в русской традиции — не привлекали внимание в силу сюжетов частного, локального характера, ограниченной вариативности, а иногда и её полного отсутствия. В.Я. Пропп отмечал: «Строго говоря, сказы не обладают некоторыми признаками фольклора: они не создают общенародных, широко распространенных вариантов. Они рассказываются очевидцами, иногда пересказываются слушателями с отступлением деталей, но широкого народного хождения не получают. Дореволюционные фольклористы почти полностью игнорировали подобные рассказы. Но пренебрегать сказами никак нельзя. Не говоря уже о том, что многие из них обладают ценностью фактического материала (устные мемуары), многие из них обладают признаком художественности. <...> Принадлежат ли такие рассказы к фольклору в собственном смысле слова или нет, фольклорист обязан их изучать» [1; 52].

В результате такого недалёковидного подхода к исследованию фольклора сегодня наблюдаем невосполнимые потери фактического материала для научного анализа устного народного творчества, в частности, в области устного сказа. Так, например, в монографии исследователя казахской несказочной прозы С.А. Каскабасова жанр устного сказа не рассматривается, так как, по свидетельству автора, «образцы его специально не собирались казахскими фольклористами и для анализа нет достаточного материала» [2; 296].

В.Н. Морохин, говоря о сказах, справедливо отмечает, что «в современной науке о народном творчестве нет другого жанра, о котором бы так много спорили ученые» [3; 231].

На наш взгляд, интерес представляет не только оригинальный подход учёного к определению сказа, но и его тематическая классификация, содержащая четыре вида сказов: на темы истории; о трудовых буднях и быте населения в прошлом; героико-революционные; о событиях советской эпохи. Подчёркнём, что, акцентируя внимание на жанровых признаках сказа, учёный, в качестве некой первичной «заготовки» к традиционному сказу выделяет «еще очень слабо выраженный в художественном отношении» устный рассказ, который при определенных условиях может стать сказом [3; 243].

В связи с данной концепцией С.Н. Азбелев высказывает своё мнение: «Некоторые исследователи давно уже утверждали, что новый жанр прозаического фольклора не только возник, но и процветает — это жанр «сказов». Выяснилось, что эти исследователи по существу выдавали желаемое за дей-

ствительное. «Сказы» оказались преданиями, легендами, сказками, воспоминаниями, то есть жанрами, которые существуют уже много лет. Современные исследователи рабочего фольклора пока не привели данных, которые действительно бы свидетельствовали о возникновении новых жанров» [4; 126].

Многообразие жанров речевой культуры отмечал М.М. Бахтин: «В самом деле, к речевым жанрам мы должны отнести и короткие реплики бытового диалога ..., и бытовой рассказ, и письмо ..., и короткую стандартную военную команду, и развернутый и детализированный приказ, и довольно пестрый репертуар деловых документов ..., и разнообразный мир публицистических выступлений ...; но сюда же мы должны отнести и многообразные формы научных выступлений и все литературные жанры (от поговорки до многотомного романа)» [5; 237, 238].

В системе речевых жанров существует и жанр «воспоминание», который А. Вежицка охарактеризовала следующим образом: «Воспоминания — говорю то, что помню; говорю это, потому что хочу представить заново некоторые вещи, которые случились в моей жизни» [6].

Подчеркнём, что исследователи русского фольклора в конце столетия, записывая оригинальные устные воспоминания жителей разных регионов страны, стали употреблять специфические термины, которые имели некоторую разницу в значении, точнее, в смысловых оттенках. С этого времени в обиход этнографов вошли словосочетания: устный рассказ, рассказ о прошлом, автобиографический меморат [7]. Позже рассказ-воспоминание человека непосредственно о фактах его жизни, о событиях, в которых он действительно участвовал, получил название «меморат». Термин К. Сидова «Memorat», как известно, получил популярность в отечественной науке благодаря К.В. Чистову. К таким сказам относили и повседневные житейские сообщения, и оригинальные художественные рассказы. Фольклористы той эпохи предлагали не смешивать этот жанр с устным творчеством в исполнении квазимеморатов и фабулатов, повествование которых не было основано на личных воспоминаниях.

В.В. Радлов придерживался мысли о том, что только запись и исследование «живых» языковых особенностей в их тончайших диалектных нюансах и различиях могут создать полную картину о том, как развивается общенародный язык. Поэтому молодой ученый долгие годы сам изучал множество тюркских языков, особо обращал внимание на общение с простым народом — носителями языка и проводил многочисленные записи [8].

Местный фольклор всегда современен и актуален. Это подвижный и, безусловно, живой вид народного творчества, потому что он посвящен темам, имеющим общенародный характер. Жанровая традиция локального фольклора важна для понимания общенародной традиции, она способствует ее распространению и обогащению. В этой связи особую актуальность приобретают жанры фольклора, развивающиеся на стыке устного народного творчества и устной речевой культуры, в частности, устные рассказы, традиционно относимые к жанрам несказочной прозы.

Можно отметить в исследовании устных рассказов аксиологический подход, направленный на раскрытие глубинных смыслов. В.Е. Хализев выделяет ценности универсальные и локальные. Универсальные ценности — это те ценности, которые могут претендовать на статус общечеловеческих и общебытийных. Их автор предлагает называть онтологическими или высшими. Локальные ценности — «то, что дорого, насущно и свято для отдельных сообществ и людей» [9].

Говоря о фольклорном тексте, необходимо отметить, что современная текстология признаёт за «устным текстом» статус «текста» и определяет его как совокупность вариантов словесного воплощения того или иного фольклорного произведения. Это даёт право считать «фольклорный текст» потенциальным носителем конкретных традиций и выразителем специфики раннего мышления [10].

Наблюдения за развитием традиционности в пределах фольклорного цикла обнаруживает взаимовлияние составляющих его произведений. Это обусловлено тем, что исполнитель, пусть не всегда осознанно, руководствуется одним из важнейших фольклорных принципов сосуществования исполняемого произведения, способностью одних заимствовать компоненты других, то есть контаминироваться [11].

Проследим сохранение фольклорных признаков жанра на материале устных рассказов о войне, отражающих традицию локального фольклора.

Именно ветераны войны могли передать достоверные сведения о жизни и быте фронтовых будней, о печалях и редких радостных событиях. Как правило, о подвигах и героизме, о ситуациях, связанных с риском для жизни, настоящие, активные участники боевых сражений говорят мало, порой предпочитая юмор повествованиям о серьёзной опасности, о физических и нервных нагрузках, о контактах с противником.

Тематика современных устных рассказов создаёт в целом хронологическую историю Великой Отечественной войны. Она включает рассказы о том, как жили до войны, как услышали весть о войне, как уходили на войну отцы, старшие братья, как сам рассказчик был призван в ряды Советской Армии, какую подготовку прошел, как фашисты бомбили города и села; рассказы о боях, разведках, ранениях, лечении в госпиталях, освобождении Европы; рассказы о том, как узнали об окончании войны и Победе, рассказы о продолжении войны в Маньчжурии, о солдатской дружбе, послевоенной жизни и т.д.

Особый интерес вызывают так называемые случаи на войне, в которых героизм и юмор создают неповторимый военный колорит повествования. Так, В.М. Алексеев, 1921 г.р., рассказывает: «Ко мне подошла женщина и говорит, что у нее дома на кровати лежит бомба (?!). Когда пришли на квартиру, то убедились, что, действительно, на койке лежит бомба, которая пробила стену и по случайности не взорвалась. Минеры тихонько открутили взрыватель, вывезли бомбу в лес и там взорвали» [12; 20]. В результате, на первый взгляд, почти анекдотическая ситуация приобретает в устном рассказе о войне смысл счастливой случайности.

Из рассказа А.С. Сераковой, 1925 г.р., видно, что на войне грань между жизнью и смертью была чрезвычайно зыбкой, тем не менее, оставалось место юмору: «В разведку мы ходили с Катей, подружкой, разведывали, где фашистские танки находятся. Всё запоминали, на всё обращали внимание. Иногда нас останавливали фашисты, с презрением докладывали своему руководству: «Это подозреваемые походяжки». Хотели сдать в комендатуру. Помню, как мы убежали в лес. Катя легла в колдобинку, глубокую выбоину, наполненную грязной водой, и кричит: «Аня, ложись! Прячься!» И я легла в колдобинку. Потом она достала лепешечку сыра, твердую, как камень, пошутила: «Вороне как-то бог послал кусочек сыра ...» [12; 135].

Военный быт, считавшийся по существу табуированной темой, также нашел отражение в устных рассказах участников войны. Фронтовик И.П. Бондарев, 1926 г.р., вспоминает: «Кухню привезли – вареную пшеницу. Ладно, привезли. А враг, как назло, знает свою территорию, взорвали кухню. Куда эта кухня девалась, мы её называли шрапнель (разваренная пшеница, еще называли кутьей). Она вся разлетелась по земле. Мы стали собирать, все грязное, не отмоешь уже. Мы за вещмешки, там и сахар, и корки хлеба. В пригоршню — и в рот, — и в бой» [12; 48].

Из воспоминаний Г.Т. Кочнева, 1927 г.р., воевавшего в Маньчжурии: «Как мы скучали по нашему хлебу, родному, душистому! Когда преодолевали монгольские степи, ели американские галеты» [12; 80].

Особые картины военного быта возникают в рассказах женщин-участниц ВОв. Так, В.А. Шумская, 1924 г.р., вспоминает: «И в казармах жили, и под деревьями приходилось ночевать. Встретим речонку — помоемся, постираем гимнастерку, юбочку, пилюточку. Руками разгладим. И дни рождения отмечали. Подарки: песни под гармонь, цветочки полевые, а письмецо-поздравление из дома — так сердце и защежит от радости» [12; 164].

Почти теми же словами рассказывает О.Д. Губенко, 1923 г.р., о встрече Нового года на войне: «На новогодний праздник, помню, затишье было, мы разрезали листы бумаги, а на них рисовали родной домик, обязательно с огоньком и дымком из трубы. Дарили рисунки друг другу и желали оставаться живыми. Вот еще вспомнила: подковы рисовали на счастье. Танцевали, пели, а щечки мы, девчонки, свёколкой подкрашивали, гимнастерочки, юбочки руками разглаживали» [12; 58].

Много незабываемых эпизодов из фронтовой жизни, о суровых военных буднях хранит память Ф.Е. Цыбульского, 1922 г.р., ветерана ВОв, словно для него в продолжают: «Война полыхала. Вокруг рвалось, стреляло, бомбило. В 1942 году на Брянском фронте 800-й стрелковый полк потеснил противник, пришлось отходить. На опушке леса я заметил разбитую повозку, убитых ездового и лошадь. Недалеко, в кустах, стонал боец, он был ранен в грудь и ногу и просил: «Застрелите меня, не хочу умирать от руки фашиста». Я, назвав его малодушным, сказал: «Будешь жить до ста лет», — и приказал ездовому, чтобы он нигде не останавливался, пока не встретит медсанчасть, где окажут воину помощь.

Когда я лежал в госпитале в городе Новозыбково с ранением в позвоночник, в один из дней в палату зашел человек, взял мою историю болезни и вышел. Меня отнесли в перевязочную, так как я был парализован. Кроме лечащего врача, я увидел незнакомца, взявшего мою карту болезни. Он стал задавать мне вопросы, стараясь что-то, как мне казалось, прояснить. И оказалось, что он — тот самый человек, которого я спас от смерти на опушке леса, отказавшись его пристрелить.

55-летний майор медсанчасти, главный хирург 2-го Белорусского фронта заплакал, показав шрамы на груди и изуродованную ногу. Вспомнил, что в тот день он попал под артобстрел, был ранен, а пристрелить просил потому, что немцы офицеров в плен не брали, а расстреливали на месте. Он просил разрешения называть меня своим сыном, так как был старше.

Ветеран с нескрываемой радостью, волнением вновь переживал 9 Мая 1945 года...

— И Победу в госпитале встретил, и судьбу свою, Клавочку Маслову, девушку-красавицу. Девчата помогали ухаживать за нами, ранеными, а по душе пришлась мне только одна. Полгода я провалялся на больничной койке, не отходила она от меня. Врачи возвращали к жизни лечением, а она своим душевным теплом.

Помню, как в 1945 году мы пришли в Дом бракосочетания расписаться, а она сразу: «Я Цыбульская Клавдия Яковлевна!».

Выходим из загса, а ее подружки смотрят на меня, сутулого, горбатого, хромого, удивляются: «Клава, кого же ты себе выбрала? Посмотри только на него». Ответил я девчатам: «Правильно выбрала!» [12;150].

Павел Семенович Петунин, ветеран Великой Отечественной войны, рассказывает: «В годы репрессий расстреляли отца. 10 марта 1942 года меня призвали в Армию, в 232-ую дивизию, 605-й стрелковый полк. 27 июня был первый бой в моей жизни, под Воронежем. А 15 августа нас погрузили в эшелон, мы прибыли в Сталинград, где шли жестокие бои.

Я помню клятву: «Клянемся драться с врагом за каждый вершок Сталинградской земли, не щадя жизни своей». 6 ноября 1942 года нас перебросили на Донской фронт, готовились к прорыву.

19 ноября пошли в наступление. Освобождали города Миллерово, Лисичанск, Старобельск, Изюм, а в конце октября 1943 года — Запорожье. В 1944 году не стало фашистов в Павлограде, Пятихатке, Кривом Роге, Николаевской, Херсонской, Одесской областях. С 10 апреля 1944 года наш батальон стали называть «одесским». Нам, связистам, приходилось много работать, с огромным напряжением.

Я помню все даты, числа, месяцы, годы каждого события. Это не просто хронологические цифры, за ними человеческие судьбы. 3 месяца продолжались бои за Будапешт, и долгожданная свобода пришла в города Капошвар, Секешфехервар. А в Австрии я встретил Победу! [13].

Записано со слов Дмитрия Петровича Орлова, 1925 г.р., ветерана ВОВ: «Вспоминать тяжело. Жили очень трудно. Дома мать блины пекла из отрубей, которыми свиней кормили. Страшная весть пришла в дом: в первый год войны погиб мой брат Виктор. В одночасье я повзрослел. Немец пришел, оккупировал весь район, нас, мальчишек, повезли на поезде в Шагарский район Новосибирской области, недалеко от города Томска. Многие пожелали работать на заводе, стеклодувами быть, бутылки выдувать. Я-то ведь колхозник, поэтому вместе с другом Онисимовым Александром направили в деревню Осинники. Возвращаться в свою деревеньку нельзя было, немцы ее оккупировали. Мы, эвакуированные, жили у колхозника Бульбицкого, все работы по хозяйству выполняли. Так и трудились мы до призыва в армию.

Затем отбирали в сержантскую школу, стал я сержантом. Во взводе было 38 человек, 6 месяцев обучал солдат.

Шел 1942-ой год. Попал на Первый Прибалтийский фронт, которым командовал маршал Баграмян. Шли бои. Артиллеристом я был, командиром артиллерийского расчета из семи человек. Помню, как стреляли по огневым позициям, дотам, дзотам, подбивали бронебойными снарядами немецкие танки за 100 километров.

Дали мы врагу отпор. Немцы «крылышки» и опустили. Победу встретил в Прибалтике. Мы были уверены в ней, приближали ее каждый день, знали, что Гитлеру будет капут.

После победного мая в июле 1945 года с Прибалтики отправили меня в Монголию, из Монголии — в Маньчжурию. 12 часов ночи. Ночь была темная. Наш полк перешел границу Маньчжурии. Идут наши танки. Тишина. Преодолели Большой Хинган. Шли и шли вперед, туда, где расположена Квантунская армия. Был приказ: гнать японцев с Маньчжурии. И Советская Армия выгнала их [14].

Мы слышим устную речь, которая адресуется непосредственно собеседнику и рассчитана на слуховое восприятие. Эта речь чаще всего эмоционально окрашена, она передает разнообразные оттенки чувств, эмоций, настроений. Речь собеседников богата образами, оценочна. Характерно, что рассказчики в качестве вспомогательных средств передачи содержания в беседе активно используют жестикуляцию и мимику, меняют интонацию в зависимости от темы. Непридуманные *истории* участников и очевидцев Великой Отечественной войны, наряду с песнями, частушками, легендами и

анекдотами, позволяют лучше передать потомкам одну из героических страниц в истории тогда ещё общей нашей страны, создать представления, которые становятся культурной, исторической памятью.

Заключение

Как видим, в воспоминаниях очевидцев и участников Великой Отечественной войны на первый план выходит субъективный опыт конкретного человека. Важным для слушателя, читателя, для потомков фронтовиков, на наш взгляд, является восприятие и понимание того, как ведут себя совершенно разные по возрасту, по образованию, по статусу люди в экстремальных условиях, как адаптируются к обстановке, как меняется их характер, что помогает им оставаться людьми в сложнейших условиях, бороться и побеждать. При этом интерес представляют не только восстанавливаемые в памяти события военного времени и появившиеся в тот период мысли и чувства, но и проблемы, связанные с влиянием войны на их судьбу. Характерно, что современные устные воспоминания о войне развивают преимущественно темы военного быта и счастливых случаев на войне.

Анализ показал, что степень художественности представленных в статье материалов, в силу информативности, ниже, чем у таких жанров, как айтыс, сказка, героический эпос. Порой рассказы о войне далеки от композиционной стройности, сбивчивы, построены как сочетание отдельных эпизодов. Воспоминания спонтанны, но, на наш взгляд, более независимы от внутренней цензуры, чем письменные.

В то же время произведения, объединённые в жанр несказочной прозы, как правило, отличаются достоверностью, искренностью. Притягательна сказовая манера речи, прежде всего доверительная интонация. Обращения к слушателю, разнообразные лексические средства, которые использует рассказчик, стремясь передать свои переживания, волнение при восстановлении в памяти событий, фактов, придают речи личную окраску. Причём, мы понимаем, что эти воспоминания о далёком прошлом, которые могут и сегодня держать слушателей в напряжении, не давая угаснуть их интересу, важны, прежде всего, для него самого.

В устных рассказах, записанных много лет спустя после Великой Отечественной войны, находим все признаки фольклорных произведений. В поствоенном фольклоре, как показало исследование, важно не только то, что рассказывается, но и как рассказывается, кем и для кого рассказывается. Работа с рассказами о войне важна, чтобы не допустить искажения истории, моральной деградации (при невозможности врагов победить народ силой) подрастающего поколения, забвения подвига наших воинов и тружеников тыла, чтобы страшная история не повторилась.

Список литературы

- 1 Пропп В.Я. Фольклор и действительность: сб.ст. / В.Я. Пропп. — 1976. — С. 52.
- 2 Азбелев С.Н. О подразделениях несказочной прозы / С.Н. Азбелев // Межвуз. науч. сб. «Фольклор народов РСФСР». — 1987. — С. 28–37.
- 3 Морохин В.Н. Прозаические жанры русского фольклора: хрест. / В.Н. Морохин. — М.: Высш. шк., 1983. — 303 с.
- 4 Азбелев С.Н. О жанровом составе прозаического фольклора русских рабочих / С.Н. Азбелев // Устная поэзия рабочих России: сб. ст. — 1965. — С. 124–128.
- 5 Бахтин М.М. Проблема речевых жанров: собр. соч. / М.М. Бахтин. — М.: Русские словари, 1996. — Т.5. — С. 159–206.
- 6 Матлин М.Г. Жанровое своеобразие устных рассказов о голоде 1941–1945 годов / М.Г. Матлин // Научный диалог. — 2018. — № 11. — С. 114.
- 7 Власова Г.И. Устные рассказы о войне [Электронный ресурс] / Г.И. Власова // Портал Qazaqstan tarihy. — Режим доступа: <https://e-history.kz/ru/e-resources/show/13083>.
- 8 Сайфулина Ф.С. Вклад В.В. Радлова и Н.Ф. Катанова в изучение фольклора сибирских татар / Ф.С. Сайфулина, Г.К. Абдирасилова, Ж.А. Рустемова // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. Филология. — 2020. — № 1(97). — С. 92–99. DOI 10.31489/2020Ph1/92-99
- 9 Харитонова Л.М. Аксиологический подход в системе анализа литературного произведения / Л.М. Харитонова, К.П. Цой // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. Филология. — 2019. — № 1(93). — С. 18–24.
- 10 Дьяков Д.В. Вопросы теории фольклорного цикла / Д.В. Дьяков // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. Филология. — 2019. — № 3 (95). — С. 50–56.
- 11 Дьяков Д.В. Специфика контаминации и хронологии фольклорного цикла / Д.В. Дьяков // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. Филология. — 2020. — № 1 (97). — С. 63–70. DOI 10.31489/2020Ph1/63-70

12 Ислямов И.И. Поклон вам, фронтовики: сб. рассказов о ветеранах ВОв Абайского района / И.И. Ислямов, Ю.А. Демьянова. — Караганда: Арко, 2010. — 168 с.

13 Записано со слов Петунина П.С., ветерана ВОв.

14 Записано со слов Орлова Д.П., ветерана ВОв.

Ю.А. Демьянова, В.Т. Абишева

Ұлы Отан соғысы туралы ауызша әңгімелердегі шындықтың көрінісі

Мақалада ауызша әңгіменің ақпарат пен білімді берудің танымал және сұранысқа ие әдісі ретіндегі сипаттамалары қарастырылған. Ұлы Отан соғысының (ҰОс) оқиғалары бізден қаншалықты алыстаған сайын, ғалымдар мен зерттеушілердің оның белсенді қатысушылары мен куәгерлерінің әңгімелеріне деген қызығушылығы артады. Зерттеудің әдісі мен дереккөзі ретінде адамдардың ауызша тарихы осы қатыгез уақыт туралы көптеген онжылдықтар бойы қалыптасқан идеялардың одан әрі кеңеюі мен терендеуіне ықпал етеді, әскери күнделікті өмірдің ең қиын жағдайларына тап болған адамның сезімдерін, эмоцияларын, ойларын түсінуге тырысады. Ардагерлермен әңгімелесу барысында жазылған ауызша әңгімелердің мәтіндері ғылыми жұмыстың эмпирикалық негізі болды. Құжаттық дереккөздерге, майдангерлердің естеліктерінің ауызша түрлеріне сүйене отырып, авторлар ҰОс қатысушыларының соғыс жылдары туралы шынайы әңгімелерін мүмкіндігінше шынайы жеткізуге тырысқан. Тыңдаушының, оқырманның, көрерменнің қызығушылығын тудыратын нақты дәстүрлі әңгімелер талданған. Ауызша әңгімелер өзінің көркемдік ерекшеліктеріне қарай реалистік мазмұндағы өмірбаяндық әңгіме-естелігі бар (естелік), кейде қиял элементі бар шығарма.

Кілт сөздер: фольклор, ертегі емес проза, аңыз, ауызша әңгіме, жанрдың табиғаты, меморатив, ардагерлермен әңгімелесу.

Yu.A. Demyanova, V.T. Abisheva

Reflection of reality in oral stories about the Great Patriotic War

The article discusses the characteristic features of oral storytelling as a popular way of transmitting information and knowledge. The further the events of the Great Patriotic War go away from us, the more the interest of scientists and researchers in the stories of its active participants and eyewitnesses increases. Oral histories of people as a method and source of research contribute to the further expansion and deepening of ideas formed over many decades about this cruel time, allow us to try to understand the feelings, emotions, thoughts of a person who finds himself in the most difficult conditions of military everyday life. The empirical basis of the scientific work was oral unpublished texts recorded during conversations with veterans. Relying on documentary sources, oral forms of memoirs of veterans, the authors strive to convey as truthfully as possible the authentic stories of GPW I participants about the war years. Real traditional stories are analyzed that will arouse the interest of the listener, reader, viewer. According to their artistic features, oral stories are biographical memoirs (memorials) of realistic content, sometimes with elements of fiction.

Keywords: folklore, non-narrative prose, legend, oral narrative, genre nature, memorials, conversations with veterans.

References

- 1 Propp, V.Ya. (1976). *Folklor i deistvitelnost [Folklore and reality]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 2 Azbelev, S.N. (1987). O podrazdeleniiakh neskazochnoi prozy [About the divisions of non-fabulous prose]. *Mezhvuzovskii nauchnyi sbornik «Folklor narodov RSFSR» — Interuniversity scientific collection. Folklore of the peoples of the RSFSR*, 28–37 [in Russian].
- 3 Morokhin, V.N. (1983). *Prozaicheskie zhanry russkogo folklor [Prose genres of Russian folklore]*. Moscow: Vysshaya shkola [in Russian].
- 4 Azbelev, S.N. (1965). O zhanrovom sostave prozaicheskogo folklor russkikh rabochikh [On the genre composition of prose folklore of Russian workers]. *Ustnaia poeziia rabochikh Rossii — Oral poetry of the workers of Russia*, 124–128 [in Russian].
- 5 Bakhtin, M.M. (1996). *Problema rechevykh zhanrov [The problem of speech genres]* [in Russian].
- 6 Matlin, M.G. (2018). Zhanrovое svoeobrazie ustnykh rasskazov o golode 1941–1945 godov [Genre originality of oral stories about the famine of 1941–1945]. *Nauchnyi dialog — Scientific dialogue*, 11, 114 [in Russian].

- 7 Vlasova, G.I. (2014). Ustnye rasskazy o voine [Oral stories about the war]. *Portal Qazaqstan tarihy — Portal of the History of Kazakhstan*. Retrieved from: <https://e-history.kz/ru/e-resources/show/13083> [in Russian].
- 8 Saifulina, F.S., Abdirasilova, G.K., & Rustemova, Zh.A. (2020). Vklad V.V. Radlova i N.F. Katanova v izuchenie folklora sibirskikh tatar [Contribution of V.V. Radlov and N.F. Katanov to the study of the folklore of the Siberian Tatars]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Filologiya — Bulletin of the Karaganda University. Philology Series*, 1(97), 92–99 DOI 10.31489/2020Ph1/92-99 [in Russian].
- 9 Kharitonova, L.M., & Tsoi, K.P. (2019). Aksiologicheskii podkhod v sisteme analiza literaturnogo proizvedeniia [Axiological approach in the system of literary work analysis]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Filologiya — Bulletin of the Karaganda University. Philology Series*, 1(93), 18–24 [in Russian].
- 10 Diakov, D.V. (2019). Voprosy teorii folklornogo tsikla [Questions of the theory of the folklore cycle]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Filologiya — Bulletin of the Karaganda University. Philology Series*, 3(95), 50–56 [in Russian].
- 11 Diakov, D.V. (2020). Spetsifika kontaminatsii i khronologii folklornogo tsikla [The specifics of contamination and chronology of the folklore cycle]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Filologiya — Bulletin of the Karaganda University. Philology Series*, 1(97), 63–70. DOI 10.31489/2020Ph1/63–70 [in Russian].
- 12 Islamov, I.I., & Demyanova, Yu.A. (2010). *Poklon vam, frontoviki* [I bow to you, veterans]. Karaganda: Arko [in Russian].
- 13 Zapisano so slov Petunina P.S., veterana VOv [Recorded from the words of P.S. Petunin, a veteran of the GPW] [in Russian].
- 14 Zapisano so slov Orlova D.P., veterana VOv [Recorded from the words of D.P. Orlov, a veteran of the GPW] [in Russian].

S.S. Sagidulliyeva¹, M.S. Orazbek², R.B. Sultangaliyeva^{3*}^{1,2}L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;³M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan

(e-mail: samatovna2021@inbox.ru, makpal_zere@mail.ru, r.sultangaliyeva@mail.ru)

Chronotope problem in gothic works

It is known that Gothic literature had previously become the object of study of many writers. The history of the formation and stages of the development of Gothic literature and plot specifics, chronotope, the way of transmitting characters and the system of motives, etc. were considered as an urgent problem of the study. Although the manifestation of Gothic elements was considered in English, European, Russian literature, the picture of the Gothic genre in Kazakh literature has not yet been considered to the fullest extent. In the works of writers of the period of independence, D. Kostolin, K. Mubarak, M. Omarova, M. Malik, A. Adilbek, national codes that reproduce our national knowledge, the suffix of folklore forgotten today, shaking consciousness are set forth. We analyze the works of the authors based on a small plot, a national worldview based on a new form, a formal search. The method of transmitting the Gothic style was analyzed, including the authors' consideration of the chronotopic situation. New practices of writers in providing time and space are considered.

Keywords: modern Kazakh literature, Gothic style, chronotope, literary process, national value, national code, national cognition, artistic solution, mysticism.

Introduction

The Gothic style in architecture spread actively in France in the 12th century, then in England, in Germany in the 13th century, and then in Europe. A new trend appeared in literature in the 17th-18th centuries. It began with the literature of England and continued to the literature of the USA and Europe. This new trend has caused a great debate among literary people. One of them supports this new direction, while the other one is afraid to talk about his unpleasant elements. Despite such a great resonance, a new trend developed under the independent name "Gothic". The first manifestations of the Gothic style were reflected in architecture and sculpture.

The Gothic style became a separate genre in 1764 after the publication of Horace Walpole's novel "The Castle of Otranto". Pre-Horace Walpole writers have tried to give less of a fantasy element in their work. Walpole abandoned the tradition of normal neo-classicism and attempted to give a different picture of the world. The novel "The Castle of Otranto" is the first novel that contains elements of the Gothic genre. Horace Walpole describes an element of extranatural forces in the content of the novel. Another shaper of the Gothic genre is Clara Reeve's novel "The Old English Baron" (1777). In addition, Ann Radcliffe's novels "Romance of the Forest" (1791), "The Mysteries of Udolfo" (1794), "The Italian" (1797) by Anna Radcliffe, studies of domestic researchers as T. Asemkulova, A. Zhakulayev, "Poetic activities of myth in modern Kazakh prose" [1] by Zh. Zharylgapov and B.E. Syzdykova who became the founder of the Gothic novel, influenced the development of the artistic features of the Gothic genre.

In the previous studies, only the basic elements of the Gothic genre were considered. The issue of chronotope along the Gothic novel has not yet been considered scientifically. When it comes to the question of time and space in the literary text, we rely on the theoretical conclusion of M.M. Bakhtin.

M.M. Bakhtin's novel "Questions of literary and aesthetics" among foreign and Russian researchers concerning the issue of time and space, as well as, Y.M. Lotman "In the school of poetry", P. Smethurt's "The Postmodern chronotope", D.M. Frank's "Modern form in modern prose", monograph by G.V. Zalomkina "Poetics of space and time in the Gothic plot" [2], "Category of Media Culture" by A.Y. Gurevich, V.I. Vernadskiy "Naturalist thoughts: Space and time in inanimate and living nature", G. Minkowski "Space and time", V. Bakhmutsky considers in his works "About space and time in the French realistic novel of the XIX century (Balzac and Flaubert)", "Chronotope of unreal fiction text" [3] by N.A. Gerasimenko, also domestic scholars S. Makpyrov, R. Nurgali, A. Temirbolat, Zh. Aytymukhambet,

* Corresponding author's e-mail: r.sultangaliyeva@mail.ru

G.A. Adayeva, E.N. Nurakhmetov, Y. Tursynov, Zh. Dadebayev, "Integration of time and space in historical prose" [4] by A. Dalelbekkyzy etc. considered in their research works.

Materials and methods

During the research, the methods of analysis and collection of scientific-theoretical, philosophical literature, linguistic-psychological analysis, comparativism, grouping, comparison were used in the course of the research. The problem of space, characteristic of the Gothic genre was analyzed through the hermeneutic analysis of the literary text, as an example and explanation from the works of writers. In the period of independence, the personal signature of writers who rise above traditional themes, giving character to the inner world of the characters, qualitative changes in consciousness is individualized.

Analysis

In the works of foreign writers, ancient castles, tombs and old houses clarify literary Gothic poetics. Researcher Adil Zhakulayev based on the opinion of many scholars, points to the following well-known elements of the Gothic novel: "Castle or old ruins (passive element); Gothic evil (active element)" [5]. Regarding the passage of time, researcher A. Zhakulayev underlines: "The main events take place in the pitch black night" [5].

And in the work "Gothic myth as a literary phenomenon" by the Russian researcher G.V. Zalomkina, she addressed the issue of time and space in Gothic literature: "Space and time in the Gothic genre develop unrealistic, unpredictable and frightening: events related to the Gothic structure are mysterious and scaring. The peculiarity of the time placement is the power of the past, which is currently relevant" [2] explains the Kazakh translation. Thus, the Gothic stories are mysterious and frightening, and the current story dominates the past.

In the story "Happiness" by the outstanding representative of Hungarian literature Kosztolányi Dezső, the character instills a sense of fear among the reader through the threat to his life from the situation between color and background. The venue of this conversation is the inside of the train, and the time between the background and color of the sleeping person. The main character wakes up in shock from the terrible events he saw in his dream and feels safe when he sees the snow in the street. He tries to enjoy the most exciting moments of life.

While Hungarian writer Kosztolányi Dezső's character awakens from a fearsome dream and finds himself in a bright life, however Arman Adilbek's character is still unable to come to his senses.

In the story of "Happiness" by D. Kosztolányi's: "At that moment and the happiness began, which I was talking everywhere, which I was happy, full and satisfied, I never knew. The train raced among the mountains overgrown with impenetrable forests. It was snowing. Imagine, very early autumn — and it already snows, an unexplained gift from heaven. And then the sun came out. It was about morning outside the window. A small German industrial city appeared in the valley" [6]. The work depicts a forest mountain on the way to the train, after the main character awakens from his dream, and the day when the snow falls, even if it is early autumn, is a bright and unusual morning.

The character also reaches a German manufacturing town in the valley. Here the author attaches importance to real time and space. In his story, Arman Adilbek said: "No, this world cannot be compared with dream, dream can be as helpless, weak as I am. Only reproach us, only beat us. You don't even come close to the steppe.

Maybe, after all, this will change, and this imagination will also be much more exciting than just riding on my neck and jerking my spinal cord" [7; 74-75.]. In the character's dream, traces of time and space are also not visible. Only one remark hints that time is passing fast, so fast. The actual time and space of the character who woke up in a dream are not mentioned.

As we can see from the literary text, any Gothic work is based on a certain artistic reality, which implies the existence of two worlds — the amazing and the extranatural. Subsequently, throughout the story, the characters break this fragile balance by acting. The concept of similarity, kinship, limitation in works of art as a whole develops from the genre of fairy tales. In this context, A.B. Salkynbay said: "the parallel transmission of related, associated concepts is a kind of model of the concepts of time and space. This dimension, defined in the scientific literature by the concept of the abode (chronotope), deepens the meaningful structure of the fairy tale and the reflection of the hero" [8; 222]. The work of Arman Adilbek differs in the nature and motives of actions that violate the balance of the two worlds. It can be a terrible crime and even an attempt by a character to penetrate into an unreal world. Temporal and spatial exchanges

can occur in several directions, types, but at the end of the story, all events are re-pictured in their own way. D. Kosztolányi's character enters a different world, but the story resides in his own world. Thus, the gothic story is built entirely in accordance with the cyclical plan: the given state of world equilibrium, its disorder, and the return to the world picture of the previous dream.

From the point of view of time and space, Gothic works are dominated by the illustration of the illusion of the past, turning it into a pressing issue of the present day. In the literature of the independence period Koishybek Mubarak's "Last Wednesday of the Month", "Girl Lyaily", "Love", "Forty first Room", Madina Omarova's "On the Road", "Riddle", "One Evening in the Autumn", Maksat Malyk's "Fairy-Tale Girl", "Resident of the Third World", "Damned Kingdom" were written in Gothic style and conveyed the illusion of the past from the side of time and space through the motifs of fire, Moon and mirror.

Writers in the literature of the Independence period, using Gothic, mystical, magical motifs in their micro-plot works, show that the world has moved away from national values that have been formed for centuries at the stage of global development. One of the writers rocking in the Gothic and mystical genres is Koishybek Mubarak.

Koishybek Mubarak gives a view of three world spaces in the collection "Strange embrace". The heroes of the writer move from the familiar universe through magical power (fire, mirror, moonlight) to the second mysterious world, depicting a scene filled with adventures in infinite time and space.

In the story "Last Wednesday of the month", fairy girl is spoken to through the mirror of the car, and the character recalls the events of his childhood and recedes from time to time. The story at the moment when the character is going through, tells a long storyline, continuing from his ancestors.

In the story of "Last Wednesday of the month" there is a girl in the mirror, who can clearly communicate with a person through the exchange of talismans, and the character is The Girl of the Moon. "I am me. I'm the daughter of the Moon. I don't have a name, just call me what you want to call" [9; 11]. In the work, which began with a conversation between the main character of the guy and the girl of the Moon in the car, the author describes how the girl of the Moon reached the world of the present time, replacing the space of two worlds.

As we noted in the story, this family members who started his journey on the last Wednesday of the month died. The grandmother warns that she is admonished for fear of being deprived of a single grandchild. However, the hero goes on his way and talks with the girl of the Moon, a resident of the second world. In order to save her grandson from death, the old woman Aynamkoz committed suicide with the help of a sharp tool. The author gives an amulet, the Moon, as a connecting detail of the mysterious world and our space. The mysterious amulet plays a symbolic role in this story. This is because both the grandmother and the grandson have the same amulet.

Seit Kaskabasov shows that Kazakhs, like other peoples, believed in various superstitions. In his work "The Nature of folklore", "the Kyrgyz (Kazakhs — S.K.)", writes G.N. Potanin, "put seven black stones in an amulet; their function is to keep an eye on them" [10; 89] noted about the existence of faith.

In the works of Koishybek Mubarak, the variety of the narrative about the life of the character causes the reader a sense of awkwardness and security, regardless of what happens terribly, there is often a double time shift in the work, that is, a retreat that separates the reader from more terrible events.

In Gothic novels, the chronotope and the image of two different mysterious worlds coexisting are closely related to the structure of the theme and composition. In particular, the text is characterized by a narrative from the first and third person, as well as a combination of different approaches to plot events. Their function is to make the space of the three worlds (modern life, the world of ghosts, the future life) a support for the content of the work, as well as to preserve the mystery of the plot for the reader until the end of the story and, as a rule, only when all the events are over, to determine the author's position about mystical power.

The story "Layli girl" represents the image of the cat as a link between the world of the ghosts and the earth.

The author tells the story of a legend of the past day, which took place through dialogue between Layli and the hero-guy. Superstitions associated with ghosts in Kazakh cognition also give such concepts as: to tie men, not to shout out the names of ghosts. Due to the fact that the guy, not obeying these laws, loudly calls the name of Layli, the ghost of "maiden Layli" rises from under the water, causing a huge tragedy on the surface.

Writer Koishybek Mubarak quotes Kyz Layli (the second world character) as follows: "Although he was unable to help people, he was well aware that when it comes to cruelty, any ghost or spirit comes so

strongly... Now he's observed... The man who violated the principle and caused the people to fall into harm's way by bringing a black force, who was freed from his own trap, was in the heavens with a carcass in his celestial capacity" [9; 143].

The world of the spirits, the mystery, forbidden places are described in the story. The works of Ann Radcliffe in the world literature also use stories such as observance of special rules of etiquette regarding the world of the world, entering the sacred place. In Anna Radcliffe's works, all the horrors, including extra-natural, "locked" in a restricted area and not exceeding that limit, and therefore unable to enter a normal world. However, Koishybek Mubarak's Layli bursts the water and damages life. The author associates this with such concepts as calling the name of the aruyak (spirits) and often remembering it in terms of national traditions. The reader can control the development of the story by being concerned about the mistakes of the characters. He also understands with satisfaction that nothing bad will happen to him. The actions of the characters of the conversation, even if the actions of heroes are scary, the reader feels that everything will be better at the end of the story.

In this work of Koishybek Mubarak, elements of the Gothic style tell the story of the past day, drawing time and space and characters in both worlds by speaking with the serpent, depicting the home of the fear-causing avocados.

"Forty-first room" shows the life of a man who is completely impervious to the absence of life. He will not be able to live a good life, but he will come to an unpossessed house on the outskirts of the village, and he will be dead. The author presents the social situation of the Kazakh people using a mystic motif.

"As he was going to die, he was rescued by three pigeons. The thread is cut off. He lay on the ground for an insanely long time, and he hardly came to himself.

The new three pigeons turned into three girls in pigtails.

"How do you cut into this bright world?..

"I've never seen light or darkness, I've just been in the darkness...

- Did you really not see the light of the world... If you like, we're going to deliver...

But one condition is that you should get married to one of us. Which one of us are you going to get married to?" [9; 226].

By means of three pigeons, the author will present his character to the second world. The main character finds himself in a paradise home. The story shows forty-one doors floating in the sky. The character is not allowed to open the last forty-first doors. In this place, the time is different, and many centuries later, the character will open forty-first doors and be gone forever.

Koishybek Mubarak in the story "Forty First Room" shows that even if he gives a person everything he knew in life before he died, the interest of the man is not exhausting. In this conversation, the author was able to give the two world spatial spaces through the spirits, and in the second space, the time is several centuries ahead.

And in the story "Love" Adil Zhakulayev can agree with the opinion that "the work of researchers "Love" reflects the freedom of consciousness. Because the story is told from a third side, and the hero talks to his own being, and then a particle of his soul argues without obeying him" [5]. The story "Love" also reflects such elements of the Gothic genre as spirits, communication with ghosts, and a story at the beginning of the grave. In fact, the time that passes is the time after the accident, the place is the middle of the two world spaces of the guy. At the beginning of his story, it seems to the reader that the heroine, together with her boyfriend, surrendered her soul and went to the next World. However, the author only at the end of the story shows that the guy is alive, remaining in the living space, and only the guy's Love world is buried in the grave with his lover. Researcher Y.B. Borev notes that the characters in the neo-Gothic novels do not expect anything good from earthly life; their faith in heavenly life prevails.

Scholar S. Kaskabassov noted that "water is a symbol of the kingdom of the dead... water is connected with the hereafter world" [10; 71]. In the story of Koishybek Mubarak "Love", the painting of the river serves as a symbol of the connection between the world of the dead and the living.

The peculiarity in the Gothic works is used in the depiction of the mood of the timely character and the conflicts in the inner world. "Love" depicts a wounded, tragic moment in the soul of the main character, sitting alone on the bank of a flowing stream.

Talasbek Assemkulov commented: "I will not be mistaken if I say that the works of Madina Omarova are the beginning of Gothic prose in Kazakh literature" [11; 154]. Most of Madina Omarova's stories included in the collection "Night of dignity" are works written in the gothic genre. In the author's story "On

the road”, “Riddle”, “One autumn evening”, ghosts, through ghostly characters, switch space and confuse the reader in terms of time.

From one reading of the stories as “On the road”, “Riddle” one may not understand in what tense the story is taking place. In the story “On the road”, a girl who got to the village with her son Almabek, only when she came home, Almabek found out that her old son was not an inhabitant of this world. One of the main features of works of the Gothic genre is the time of the night, the place of the ruined houses, the old house or the image of the grave. These elements also predominate in the works of Madina Omarova.

“It was night. A separate smell is felt in the air. The smell of darkness. Cold. The two of us are coming. In front of us, the edge of the Black Road, creaked like a snake, is not visible. I closed my eyes and reopened, unable to bear the threat of going off the road. It's still dark” [12; 159].

“You don't seem to be from our village”, I said.

- But why? I'm from Kokkainal.

“I don't seem to recognize it”.

- But why?

He quickly accelerated his movements as if he were back in his head.

“The village is small, and I want to know everybody...” [12; 159-160]. From the dialogue between the son and Almabek, we can see that the two are residents of the same village, but so far the two do not know each other.

When you know that you are a guide, there is a feeling of fear in the reader. In terms of the time that passes, it's a night time. And the space is the void of the world on Earth and ghosts.

M. Bakhtin: “The chronotope of literary works is the fact that the signs of time and space are displayed in a unit worthy of the nature of a particular whole. Here, the time is tight, condensed and compacted. Thus, it reaches the level that is reflected in its artistry: space, concentration, subject to the movement of history, plot, time. The time symbol is specified in the space. Space is recognized by time and measured by time. This is how the chronotope of artistry is characterized by the composition of the fact and the connection of the symbols” [2; 235] — gives a reference. In accordance with the concept of M. Bakhtin in the story “Riddle”, we also show the view of the spatial space through the time of a specific event.

And in the conversation “Riddle”, friends who got involved in road accidents call at night and ask for help. It was only when the main hero visited the scene that all his friends learned that he had died in a road accident in the daytime. Here, the author connects the people of the two worlds, reverses the time, and the superstition represents the universe.

In the story “One evening in the Autumn”, Zhanna searches for a little boy named Askhat. The girl, Zhanna, is a resident of another world. She came to this world and searched for a child by the name of Askhat. Madina Omarova takes the characters from society itself, not artificial. The fact that the next generation of literature wants to give a new impetus to literature and step by step they need for a revolution in the human soul.

Scholar Zh. Zharylgapov, who studied the peculiarities of Gothic novels in continuity with the tradition of sentimentalism on M. Auezov's works, noted that, although hypersensitivity is also given in Gothic novels, the second world, the abode of ghosts, does not always manifest itself in an image that evokes a sense of fear [13]. Their work presents such places as a grave, ruins, a forest shrouded in the fog of the abyss, the darkness of the black night.

Cruelty and kindness, good and evil, sinister lust and godlessness, envy is an inseparable, unshakable channel created on a par with the human being. Edmund Burke: “No feeling can take possession of us along with our mind, just like fear. Only a sense of fear is capable of this” [9]. In Maksat Malik's story “Death of a main hero” took place, the main hero is a ghost girl.

From the details illustrating the mysterious situations of Maksat Malik's character, it can be seen that he is a ghost. It gives the cult of fire as a link between the two worlds. “Every evening, a lonely old man on the outskirts of the village sat at the foot of an oak tree and began his fairy tale. He collected manure and lit a fire. Subsequently, this work passed into my competence. At sunset, I go to the top of a lonely oak tree and light a fire. On the west side, a storyteller arrives. A snow-white dress, shrouded in an evening red flame, creates the illusion that it burns with fire” [14; 68]. “In the monograph of literary critic Ainur Toleu's “Otkarak”: “it is natural for any nation to have a mystical and mythical knowledge of fire. It is easy to see that through the mastery of fire there was a huge leap in the life of mankind. The fear of fire and the knowledge can be found in many ancient mythical characters. Dragons spewing fire from their mouths and

hellfire, identified with Islamic beliefs in cognition, are also the fruit of human understanding of this fire” [15; 95].

As we have shown above, the time depicted by Gothic works is night. After all, the night instills fear, panic in the human mind, mysterious secret situations occur at night. In Malik's story “Fairy-tale girl”, the two characters meet only at night. Fascinated by storytelling, the storyteller takes the hero to her world.

“I hurriedly entered the house, gathered up the clothes and things that I held in my hands in a small bag, and left the house without seeing anyone. I kept walking...When I came to my senses, it had already gotten dark night. On my knees, I was telling a fairy tale [14; 71]. In Kazakh folklore there are shamanic ideas about the three worlds. In fairy tales, especially in heroic songs, the heavenly world, the earthly world, the underworld are described. In the studies of S. Kaskabasov, it is noted that the Kazakhs have a life in the heavenly world, ghosts live only in their places and do not go beyond its borders. Maksat Malik's story “Fairy-tale girl” describes how a ghostly fairy-tale girl, an inhabitant of a mysterious place, led the main hero into her world.

In the story “Resident of the Third World”, the author considers the world on three levels. The modern space and the magical second world abode of the hero in the night are described. One of the features of the second magical world is that the people in it are different, and their characters are also various. The main hero will understand the reason for his arrival only when he meets the king of the mysterious world. The queen of the magical place wondering the earth through a balloon and fell in love with the main hero. At the request of the girl, the guy finds himself in the other space and temporarily settles in this place.

In the story, the balloon is used as a magical element. Through a balloon, the guy observes the surface of the earth and observes his past life. “I got acquainted with the events taking place on the ground. All my friends are in exile. One or two were imprisoned. They don't even know why they're sitting there. Deception, telling a lie and seduction are becoming more and more common. You say that everyone has a daily job on telling a lie. No one feels sorry for anyone. I wonder how I didn't notice all this while I was on earth” [14; 92].

The hint that the time of people on Earth passes with cunning, with sin, shows that space on earth is polluted. Depicting his hero at the level of three worlds, Malik evokes a sense of fear and panic in the reader.

Through the stories of the writer M. Malik, “Resident of the third world”, “Damned Kingdom”, dwindled and exhausted by a hard life on earth, an unjust society, the heroes go to another world, to a magical abode, believe in the existence of a second world.

The story “Damned Kingdom” tells the story of a hero who longs for a heavenly and cozy place on earth. “We've heard that everything is fine there. By hearsay, he imagined paradise. But no one went there. There are secrets only outwardly saturated” [14; 94]. In search of a paradise habitat, the character meets a resident of this place. The inhabitant of the paradise abode tells the hero that there is no such place in the world. “I don't escape, I have no other choice, and the state of the indigenous population is deplorable. Probably, you are different, for you everything follows the same track and leaves in its own way. But it's impossible for me.

You know, for example, you understand what I'm saying, and I am forbidden to speak exactly that language. It's just that I was an ancient resident of that land” [14; 96]. Paradise character was told why he was leaving the Earth. Thus, the conversation between the two passengers is going on. The character, who is looking for a happy country, stays in one place without knowing if he will go to see the country. This is the end of the conversation. The main character of Maksat Malik's story is looking for an earthly abode of Zheruiyk, as well as Asan Kaigy. However, the main idea of the conversation is that, although a foreign land seems to be a paradise, not every land, country, will be without flaws, but will promote contentment, it contributes to the satisfaction of existing ones.

The Cambridge Handbook gives a clear definition of time and space in Gothic literature: “Gothic literature psychologically reflects the boundaries of the ground understanding of extranatural phenomena, sometimes in the form of a fixation” [16]. In the works of the above-analyzed writers, we see that nature gives us time and space through the power of the supernatural. In terms of time in Gothic works — night or past, in terms of spatial space — old houses, waterside, landless settlement, road way.

Conclusion

As the young writers found out, there is a process of intellectual development in Kazakh prose, it is filled with new values. In modernist poetics, forms of stream of consciousness, fantastic images, dreams, etc. were used. Qualitative differences in characters are represented by new philosophical knowledge, new

stylistic reliefs, artistic features. Due to its impartial nature, the versatility of the author's personality, deep picturesqueness in understanding the human soul, the ability to feel the revolution that contemporaries of the outside world are making in the inner world with their whole being, indicate a new development of the sphere of prose.

The characters of Dezső Kosztolányi, Koishybek Mubarak, Madina Omarova, Maksat Malik, Arman Adilbek are depicted on a dark night full of forbidden rooms, closed doors and underground passages. In his stories in the Gothic genre, time gives night in the description, and in the matter of space-two levels of the world. It also reflects the time differences in both worlds.

The Gothic genre is one of the newest genres of Kazakh literature. We noticed that novice writers in this genre have prepared for the chronotope problem and created a new experience.

References:

- 1 Жарылғапов Ж.Ж. Қазіргі қазақ прозасындағы мифтің поэтикалық қызметі / Ж.Ж. Жарылғапов, Б.Е. Сыздықова // Қарағанды университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. — 2019. — № 4(96). — Б. 48-52.
- 2 Заломкина Г.В. Готический миф как литературный феномен: автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.01.08 «Теория литературы. Текстология» / Г.В. Заломкина. — Самара, 2011. — 44 с.
- 3 Герасименко Н.А. Хронотоп нерального в художественном тексте / Н.А. Герасименко // Вестн. Моск. гос. ун-та. Сер. Русская филология. — 2013. — № 6. — С. 15-18.
- 4 Дәлелбекқызы А. Тарихи прозадағы уақыт пен кеңістік интеграциясы / А. Дәлелбекқызы // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. — 2023. — Т. 189, № 1. — Б. 134-146.
- 5 Әдебиет порталы сайты [Электрондық ресурс]. — Қол жеткізу режимі: https://adebiportal.kz/kz/news/view/qazirgi-qazaq-prozasyndagy-gotikalyyq-ornekter_20719.
- 6 Малихин Е. Из рассказа «Счастье» — цикл «Приключения Корнела Эшти» Костолани Д. Избранное (проза) [Электронный ресурс] / Е. Малихин. — М.: Художественная литература, 1986. — 561 с. — Режим доступа: <https://coollib.xyz/b/516298-dezhyo-kostolani-izbrannoe/read>.
- 7 Дауыс. Әңгімелер антологиясы. Алматы: «Мазмұндама» қоғамдық қоры, 2022. — 192 б.
- 8 Салқынбай А.Б. Қазақ ертегілеріндегі мәдени-танымдық феномен: рефлексиялық мәні / А.Б. Салқынбай, Т. Нұрбек // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. — 2023. — Т. 142, № 1. — 219-233 б.
- 9 Мұбарак Қ. Жат құшақ / Қ. Мұбарак. — Алматы: Дүние жүзі қазақтарының қауымдастығы «Ата жұрт» баспа орталығы, 2012. — 272 б.
- 10 Қасқабасов С. Фольклор иірімдері / С. Қасқабасов // Таңдамалы: әр жылғы зерттеулер: [5 томдық] Т. 4. / Құрастырған: Ж. Аймұхамбетова. — Астана: Фолиант, 2015. — 328 б.
- 11 Әсемқұлов Т. Қазіргі қазақ прозасының бағыт-бағдары / Т. Әсемқұлов // Таң-Шолпан. — 2004. — № 5. — Б. 144-155.
- 12 Омарова М. Қадір түні / М. Омарова. — Алматы: Жалын, 2012. — 320 б.
- 13 Насипов И. М. Әуезов поэтикасындағы сентиментализм / И. Насипов, Ж. Жарылғапов // Қарағанды университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. — 2019. — № 4(96). — Б. 53-58.
- 14 Мәліков М. Жұмбақ кітап / М. Мәліков. — Алматы: Жалын, 2011. — 224 б.
- 15 Төлеу А. Отқарак / А. Төлеу. — Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2018. — 320 б.
- 16 The Cambridge companion to gothic fiction / ed. Jerrold E. Hogle. — Cambridge: Cambridge University Press, 2002. — 313 p.

С.С. Сагидуллиева, М.С. Оразбек, Р.Б. Султанғалиева

Готикалық шығармалардағы хронотоп мәселесі

Готикалық жанры осыған дейін әлемдік әдебиеттануда әсіресе, Еуропа ғалымдарының зерттеу объектісіне айналғаны белгілі. Зерттеудің өзекті мәселесі ретінде готикалық әдебиеттің қалыптасу тарихы мен даму кезеңдері және сюжеттік ерекшелігі, кейіпкерлердің жүйесі мен мотивтер сипаты т.б. қарастырылды. Готикалық элементтердің көрінісі Англия, Еуропа, орыс әдебиеттерінде қарастырылғанымен, қазақ әдебиетіндегі готикалық жанрдың көрінісі мүлде зерттелінбеді. Мақалада готикалық әдебиеттің қалыптасу кезеңі, қазақ әдебиеті мен мажар әдебиетіндегі готикалық туындылардағы уақыт пен кеңістіктің бейнелену ерекшелігі сөз болады. Мажар жазушысы Д. Костолин, тәуелсіздік кезеңіндегі қаламгерлер Қ. Мұбарак, М. Омарова, М. Мәлік шығармаларында ұлттық танымымызды жаңғыртатын, бүгінгі күнгі ұмыт қалған мифтік детальдар, оқырман санасын оятатын ұлттық құндылық мәселелері көтерілген. Мақала авторлары ұлттық дүниетаным жаңа форма мен ресми ізденіс негізінде құрылған шағын сюжетке негізделген жоғарыда аталған авторлардың шығармаларын талдаған. Готикалық стильді беру әдісі, оның ішінде хронотропты жағдай, сондай-ақ жазушылардың уақыт пен кеңістікті бейнелеудегі жаңа тәжірибелері қарастырылды.

Kілт сөздер: қазіргі қазақ әдебиеті, готикалық стиль, хронотоп, әдеби үрдіс, ұлттық құндылық, ұлттық код, ұлттық таным, көркемдік шешім, мистика.

С.С. Сагидуллиева, М.С. Оразбек, Р.Б. Султангалиева

Проблема хронотопа в готических произведениях

Известно, что готическая литература сравнительно недавно стала объектом изучения многих литераторов. В качестве актуальной проблемы исследования рассматривались история становления, этапы развития готической литературы, сюжетная специфика, хронотоп, способ передачи персонажей и система мотивов. Хотя проявление готических элементов изучалось ранее в английской, европейской, русской литературе, картина готического жанра в казахской литературе до сих пор не изучена. В произведениях писателей периода независимости (Д. Костолин, К. Мубарак, М. Омарова, М. Малик, А. Адилбек) изложены национальные коды, воспроизводящие наше национальное познание, мифы забытого сегодня фольклора, сотрясающие сознание. Авторы настоящей статьи проанализировали произведения указанных выше авторов, построенные на небольшом сюжете, где национальное мировоззрение построено на основе новой формы и формального поиска. Были рассмотрены способ передачи готического стиля, в том числе и хронотопная ситуация, а также новые практики писателей в представлении времени и пространства.

Ключевые слова: современная казахская литература, готический стиль, хронотоп, литературный процесс, национальная ценность, национальный код, национальное познание, художественное решение, мистика.

References

- 1 Zharylgapov, Zh.Zh. & Syzdykova, B.E. (2019). Qazirgi qazaq prozasyndagy miftin poetikalıq qyzmeti [Poetic function of myth in modern Kazakh prose]. *Qaragandy universitetinin khabarshysy — Bulletin of Karaganda University, Philology series*, 4(96), 48-52 [in Kazakh].
- 2 Zalomkina, G.V. (2011). Goticheskii mif kak literaturnyi fenomen [The Gothic myth as a literary phenomenon]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Samara [in Russian].
- 3 Gerasimenko, N.A. (2013). Khronotop neralnogo v khudozhestvennom tekste [The chronotope of the immoral in a literary text]. *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya Russkaia filologiya — Bulletin of the Moscow State University. Russian Philology Series*, 6, 15–18 [in Russian].
- 4 Dalelbekkyzy, A. (2023). Tarikhi prozadagy uaqyt pen kenistik integratsiiasy [Integration of time and space in historical prose]. *Qazaq ulttyq universitetinin khabarshysy. Filologia seriiasy — Bulletin of Kazakh National University. Philology series*, 1, 134-146 [in Kazakh].
- 5 Adebiet portaly saity [Literature portal]. Retrieved from https://adebiportal.kz/kz/news/view/qazirgi-qazaq-prozasyndagy-gotikalıq-ornekter__20719 [in Kazakh].
- 6 Malykhin, E. (1986). Iz rasskaza «Schaste» — tsikl «Priklucheniia Kornella Eshti» Kostolani, D. Izbrannoye (proza) [From the story “Happiness” — the cycle “The Adventures of Cornel Ashti”. Kostolani D. Favorites (prose)]. Moscow: Khudozhestvennaia literature. Retrieved from https://arzamas.academy/mag/533-hungary#item_11 [in Russian].
- 7 (2022). Dauys: Angimeler antologiiasy [The Voice: an anthology of stories]. Almaty: “Mazmundama” qogamdyq qory [in Kazakh].
- 8 Salkynbay, A.B., & Nurbek, T. (2023). Qazaq ertegilerindegi madeni-tanymdyq fenomeni: refleksiialyq mani [Cultural and cognitive phenomenon in Kazakh fairy tales: reflective essence]. *L.N. Gumilev atyndagy Euraziia ulttyq universitetinin khabarshysy — Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University*, 1, 219-233 [in Kazakh].
- 9 Mubarak, K. (2012). Zhat qushaq [Another hug]. Almaty: Dunie zhuzi qazaqtarynyn qauymdastygy “Ata Zhurt” baspa ortalygy [in Kazakh].
- 10 Kaskabasov, S. (2015). Folklor irimderi [Folklore threads]. *Tandamaly: ar zhylgy zertteuler — Selective: research for each year*. Zh. Aimukhambet (Ed.); (Vols. 1-5; Vol. 4). Astana: Foliant [in Kazakh].
- 11 Asemkulov, T. (2004). Qazirgi qazaq prozasynyn bagyt-bagdary [Directions of modern Kazakh prose]. *Tan-Sholpan*, 5, 144-155 [in Kazakh].
- 12 Omarova, M. (2012). Qadyr tuni [Night of dignity]. Almaty: “Zhalyn” [in Kazakh].
- 13 Nasipov, I., & Zharylgapov, Zh. (2019). M. Auezov poetikasyndagy sentimentalizm [Sentimentalism in the poem by M. Auezov]. *Karagandy universitetinin khabarshysy — Bulletin of Karaganda University, Philology series*, 4, 53-58 [in Kazakh].
- 14 Malikov, M. (2011). Zhumbaq kitap [The Mysterious Book]. Almaty: “Zhalyn” [in Kazakh].
- 15 Toleu, A. (2018). Otkarak [Pupil]. Almaty: Qazaq entsiklopediasy [in Kazakh].
- 16 Jerrold Hogle, E. (2002). The Cambridge companion to gothic fiction. Cambridge; New York.

Қ.С. Қалыбекова*, Қ.М. Хамзина

*Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті, Қазақстан
(E-mail: kalam09@mail.ru, jako199473@mail.ru)***Қазақ прозасындағы адам мен табиғат байланысының көрінісі
(Қ. Ысқақов романдары бойынша)**

Мақалада көркем әдебиеттің жетекші жанрына жататын прозалық туындылар талданған. Бұл еңбекте қазақ прозасының 70-жылдарындағы өзіндік ерекшеліктерінің басты көріністері және осы уақыттағы әдебиеттің көрнекті өкілі — Қалихан Ысқақовтың шығармашылығының зерделенуі болып табылады. Сонымен қатар мақалада жазушы шығармашылығындағы шындықтың, замана проблемаларының айқын көрініс табуы және туған жерінде болып жатқан кері үдерістерге баса назар аударуы арқау етілген. Қ.Ысқақовтың «Ақсу — жер жаннаты», «Қара орман» романдары арқылы жалпы адамзатты соңғы жылдары қатты алаңдатып отырған экология проблемасының өткір түрде көрсетілуі қарастырылды. Жазушы табиғат экологиясы мен адам жанының кемелдік деңгейге жету үрдісін органикалық тұтастықта қарастыруы нәтижесінде шығармаларының салыстырмалы, типологиялық байланыс санаттарына мейлінше молынан ие болуына қол жеткізе алған. Қаламгер қолтаңбасы, шеберлік нақыштары, стильдік даралығы талдау арқауына айналды. Талданған шығармаларда мазмұн мен пішін, көркемдік тәсілдер, тарихи шындық пен көркемдік шешім т.б. мәселелерге баса назар аударылды. Әйткенмен, нақты түрде, ресми, тарихи құжаттарға сүйене отырып, негізгі ой-пікір, тұжырымдардың тың болуына басты назар аударылды. Осы және басқа да мәселелер авторлық еңбекте көркемдік әдістер аясында қарастырылған.

Кілт сөздер: проза, жазушы, табиғат, экология, кейіпкер, проблема.

Kipicne

Әдебиет — адамтану ғылымы. Олай болса, жоғарыда айтылған жайттардың кімдердің алдына айрықша міндет жүктегені және мәлім. Ақын-жазушы — адам жанының инженері. Егер жер бетіндегі ең күшті, ең құдіретті жаратынды адам болса, неліктен оның құдірет-күшін жақсылық ұғымының жеңіске жетіп, мәртебесі биік болуы жолындағы әрекетке бағыттамаймыз? Дүниеде ананы немесе мынаны өзгерту керек, жаңарту керек деп жатамыз, ал, құдіретті күшті адамның пейілі-пиғылын өзгертуге неге талпыныс жасамаймыз?

С. Қирабаев: «Әдебиеттің негізгі зерттейтіні — адам мен оның өмірі, еңбегі екені жалпыға мәлім. Алайда, оны көркем бейнелеудің жолы алуан түрлі. Біреу адам өмірін оның нақты іс-әрекетін суреттеу арқылы тырысса, біреулер оның ойын, айналасын, өмір сүрген ортасын танытуға көңіл бөледі. Осындайда адаммен қарым-қатынаста болатын өмір құбылыстарының ешқайсысы да сырт қалмайды» деген болатын [1; 101].

Асылы, ұлттық белгілеріне қарап, ағылшын әдебиеті, қазақ әдебиеті, жапон әдебиеті, орыс әдебиеті деп жатамыз. Шын мәнінде қандай ұлттың әдебиеті болсын, оның ең үздік үлгілері әлем әдебиеті атты ұлы мұхитқа барып қосылады. Адамзат баласының шығу тегі біреу-ақ болса, әдебиеттер де әлемдік әдебиеттің бір-бір бөлшегі. Адамды зерттеу, адамды зерттеу нысанына айналдыру, адамды өзгерту, адамдық пейілін, пиғылын дұрыс жолға бағыттау — өткен ғасырдың алпысыншы жылдары ерекше міндеттеген мақсаттар болатын. Барша әлем әдебиетінің алдында тұрған міндеттер де осынау жоғарыда айтылған проблемалардан туындаған еді.

XX ғасырдың алпысыншы жылдарынан басталған қазақтың ұлттық әдеби үдерісі төлтумалық мәдениетімізге қосылған қомақты үлес болып табылады. Академик С. Қирабаевтың осы заман әдебиеті жайлы «Жасырмай айтсақ, біздің бүгінгі профессионалды, әлемге танылған әдебиетіміз — сол жылдардың жемісі. Сол жылдар әдебиет жанрларын байытып, жетілдірді», — деген байламына келіспеуге болмайды» деген сөзі бар [2; 134]. Мақсатымыз — Қ. Ысқақов, М. Мағауин, Ә. Тарази, Д. Исабеков, О. Бөкеев, Ә. Сараев, Т. Әбдіков т.б. қаламгерлердің шығармаларына арқау болған, елуінші жылдардың екінші жартысында қоғамда орын алған «жылымық» сәт, адам болмысына терең

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: kalam09@mail.ru

үңілу, мазмұны т.б. жайттарды тереңінен талдау. Осы мақсатта әдебиеттің көрнекті өкілі — Қалихан Ысқақовтың шығармашылығындағы романдары бойынша адам мен табиғат байланысының көрінісі зерделенді. Егер жалпыадамзаттық өткірлігімен алапат қауіп туғызып отырған экология мәселесіне қалам тартқан жазушылар әлемде көптеп саналатынын ескерсек, негізгі мақсаттың Қ. Ысқақов романдары көркемдік-эстетикалық ұғымдар тұрғысынан солардан несімен ерекшеленеді; ұлттық ауқымында нендей сипаттармен дараланған; сөз өнеріндегі Табиғат-ананы құрту проблемасына, ашкөздік, тойымсыздық сияқты жалпылық сипат алған дүниелерден Қ. Ысқақов шығармаларының нақтылығы, шынайылығы неде деген мәселелер төңірегін табылғанын айтқан жөн.

Қалихан Ысқақовтың шығармашылығын зерттеген К.А. Төлеубаева, З. Қабдолов, Ө. Бөпежанова, Д. Исабеков, Ө. Тарази, С. Мұратбеков, С. Оспанов, Д. Әшімханұлы, Қ. Жұмаділов, М. Әйтұмов, Ш. Шортанбаевтардың еңбектерінде жазушының осы мәселені жеткізудегі шеберлік қырлары кеңінен ашылып көрсетілген. Солардың кейбіріне тоқталсақ, «Сөз саралауда, сөйлем құрауда, жалпы өнер өрнегін төгуде — Қ. Ысқақов біртүрлі бір екпіндік пен кең тыныс танытуда», – дейді академик Зейнолла Қабдолов [3]. Ал Әлия Бөпежанова «Жазушы Қалихан Ысқақов ұғымында — адам бойындағы жағымсыз қасиеттер туа бітпеген. Оның бәрін адам тағдыр тәлкегіне түскенде жамап алады. Бірақ, қанша дегенмен, адамның аты — адам. Жүрегінде ізгіліктің, жақсылықтың, адамгершіліктің сәулесі бар. Соны таба білу керек. Оята білу керек. Сондықтан да суреткер кейіпкерлерінің де, замандастарының да бойынан осындай қасиеттердің ұшқынын іздейді. Бұл сипаттар, әсіресе, оның «Қара орман», «Ақсу — жер жаннаты» романдарында көрініс тапқан», – дейді [4; 170].

Зерттеудің деректері мен әдістері

Осынау серпінді топ өкілдерінің қатарына жазушы Қ. Ысқақов жатады. Қаламгер өз шығармаларында дәуір шындығын, әлеуметтік ақиқатты мейілінше шынайы көрсетуге тырысты. Және бір атап өтер жайт, жазушы экология мәселесін басты назарда ұстады. Бір-біріне ұқсай бермейтін қаһармандарды сомдады. Табиғатты аялау, күту проблемасын ерекше көтере білген Қ. Ысқақов аз кейіпкерлерін сомдау арқылы табиғат, айнала қоршаған орта экологиясын қызғыштай қоруға үндей отырып, адам жанының экологиясына да ерекше көңіл бөлді.

Табиғат — адам — қоғам. Осынау ұштағанның үйлесімділігін бұзбауға көптеген жазушылар шығарма арнады. Жоғарыда айтқанымыздай, Қ. Ысқақов, Ө. Нұрпейісов, М. Мағауин, Ш. Мұртаза, Р. Тоқтаров т.б. сияқты қазақ жазушылары әлеуметтік шындықты жариялай көрсетсе, көптеген зерттеушілер, зиялы қауым өкілдері осынау өткір проблемаға қатысты үн қосты, мәселен, С. Әшімбаев, Т. Тоқбергенов, ұжымдық жинақ. Бір жайтты есте ұстаған абзал. Табиғатты аялау өмірді аялау деген сөз. Табиғат — қазақ ұғымында ана. Сондықтан да жер-ана деп жататынымызды кең мағынасында түсінгеніміз абзал. XX ғасырда бүкіл әлем халқын айрықша алаңдатқан да осы экология проблемасы болатын. Бір ғана Қазақстан жеріндегі Семей полигоны ондай ажал ағын жаудырған түрлі сутегі, ядролық сынақтар, Алтайдың ну орман тоғайларының құри бастауы, кебуге айналған Арал, біртін-біртін құрғап бара жатқан Балқаш, түрлі әскери сынақ алаңдары бәрі де адам ашкөздігінің, тойымсыздығының белгісі еді.

Экология проблемасы бойынша Қ. Ысқақовтың «Ақсу — жер жаннаты» романы, ортақ нысандарды қарастыру барысында сондай-ақ «Қара орман» шығармасы таңдалды. Жеке пікірдің жалпы пікірге, бір қаламгер идеясының жалпы суреткерлер толғамына ұласып, бір көзқарас төңірегінде тоқайласуын ашып саралау үшін тарихи, салыстырмалы, салыстыру арқылы идея үндестігін сараптау әдістері бірінші кезекке шығарылды.

Нәтижелер мен олардың талқылануы

Ұлттық санаға бұғау салынған кешегі тоталитарлық дәуір қарсаңы мен бүгінгі тәуелсіздік заманында өнер туындысына талдау жасаудың арасы жер мен көктей екені мәлім. Сондықтан да кешегі дәуірде айта алмаған шындықты бүгін айтып жатырмыз. Демек, ұлттық әдебиетке талдау жасау дегеніміз белгілі бір принцип, қағида-ережелерге сүйену деген сөз. Ал, көркем шығарманы талдау, әділ бағасын беру әдебиеттану ғылымының міндеті екені аян. Соңғы жылдары тәуелсіздік таңының арқасында әдебиеттану ғылымының өркендеп, дамығанын, әлі де дами беретінін ешкім де жоққа шығармас.

Қандай халықтың, қандай ұлттың болмасын, рухани, мәдени, төлтума игіліктерін сол халық немесе сол ұлт өзгеге бодан, кіріптар боп тұрғанда талдап, зерделеу бар да, өз еркі өзіне тиіп, өз

тізгініне өзі ие болғанда саралап, зерттеу бар. Халықтың, ұлттың рухани игіліктерін жасаушы тұлға — ақын-жазушы өзі ғұмыр кешіп отырған қоғамынан, сол қоғамның талап-тілегінен тыс тұра алмайды. Қоғам ұсынып, талап еткен міндеттерге сөзсіз мойынсыну, сол тілектерді құлшына, еш сөзге келмей орындау бар, сонымен қатар сол талап-тілектерге іштей болса да қарсылық білдіру, шынғырған шындықты тұспалдап, ишаралап жеткізу бар.

Уақыт және кеңістік (М. Бахтинше «хронотоп», Т. Жұртбайша «жазушы идеясының алғышарты», Б. Майтановша «мекеншақ») ауқымында Адам — Қоғам — Сана ұштағанының даму немесе іркілу, ілгерілеу үрдісі тұрғысынан алғанда белгі бере бастаған бір жайттың адамды селт еткізіп, дүр сілкіндіретіні бар. Атақты ойшыл Аристотельдің пайымдауынша: «Бізді қоршаған табиғат ішіндегі белгісіздердің белгісізі ол — уақыт. Уақыт деген не, оны қалай басқаруға болады, бұны ешкім білген емес», — деп тұжырымдайды ойшыл. Аристотель «уақыт» туралы түсінігін «уақыт қозғалыспен тығыз байланысты, бірақ ол екеуі тең болмайды» деген қорытынды жасайды [5; 59].

Егер періште емес, пенде болғандықтан, небір келеңсіз істерімізді уақытқа, заман талабына сілтеме жасап («уақыт сондай болған», «заман талабы ерекше боп еді ғой» дегендей, алайда уақыттың сол кешегі немесе бүгінгісінде еш айырмашылықтың жоқ екенін, заман да адамдар пиғылы мен іс-әрекетінің арқасында өзгеріске түсіп жатқанын елей бермей), басымызды арашалап алуға тырысқанымызбен, сананы жайлаған ашкөздіктің табиғатқа айнала қоршаған ортаға өктемдігінің басымдығын айта береміз. Адамдар тобы қоғам деп аталады. Бір немесе бірнеше адамның табиғат-ананы қорлап, байлық көзіне айналдыруы қоғам тарапынан, билік иелері тарапынан еш тосқауыл көрмесе, онда тұтас қоғам санасының ашкөздік дертіне бой алдыруы және бойы үйреніп, сол сырқаттан жазылуды мақсат тұтпағандығы деп білгеніміз жөн.

Табиғатпен үйлесімді бұзушылықтың орасан зор зардабы әлем халқын алаңдатты, соның нәтижесінде табиғат экологиясының адам жанының экологиясына жай-жапсарына үнілуімен тығыз байланысын сезген танымал қаламгер жар салды, жан айқайын баршаға естіртуге күш салды. Қазақ, орыс, басқа елдер жазушылары: Д. Адамсонның «Рожденная свободной», Ш. Айтматовтың «Жанпида», Ә. Нұршайықовтың «Соңғы парыз», С. Алексиевичтің «Чернобыльская молитва», В. Астафьевтің «Царь-рыба», В. Распутиннің «Прощание с Матерой», С. Санбаевтың «Белая аруана», Д. Бриннің «Красный свет», Р. Сейсенбаевтың «Отчаяние, или Мертвые бродят в песках», С. Мұратбековтың «Жабайы алма» және т.б., сондай-ақ жоғарыда сөз етіп отырған Қ. Ысқақовтың қос романы, әрине, әлем әдебиетіндегі барлық шығармаларды тізіп шығу мүмкін емес, бәрі де осы ойымыздың нақты дәлелі.

Ұлттық ерекшелігіне орай жалпыадамзаттық проблемаға жататын экологиялық апатқа әр ел қаламгерлерінің көзқарасы да әрқилы. Идея ортақ. Тек ұлттық төл топырақ қана басқа. Осы тұрғысынан келгенде, Қ. Ысқақов кейіпкерлері өздері сезіне қоймаса да, небір алапат, тағдырқешті оқиғалар арасында жүреді.

Суреткерлік қарым, қолтаңба даралығы тұрғысынан келсек, жазушы машығына:

«Адамның үш тағандық тұтастық — тән, жан, рух бірлігінен тұратыны сияқты, әрбір ұлттық тұтастық та үш тағанды бірліктен тұрады: ұлттық табиғат — ғарыш, психея — халықтың мінезі және логос — ой қатпары» қағидасына сүйенсек [6; 336].

Қ. Ысқақов ұлттық болмыс иірімдерін түрлі мінездер, қоғам ұстанымы, тіпті өздері де (кейіпкерлер) аңғармай, алашапқын ғұмыр кешіп жатқан сәттерімен органикалық бірлікте алғаны жатады:

- Асекең, Сифат, Бекет, Бескемпір, Сан Саныч, Әбдіжаппар т.б. тұтаса келіп, автор ұйғарымымен әрқайсысының ішкі әлпетін аша бермейтін жұмбақ жанға айналуы жатады;

- Туған жер, төл топырақ, атамекендегі жөн-жобасыз қатыгездікпен өктемдік құра бастаған экологиялық апатқа бәрі болмаса да, роман кейіпкерлерінің біразы (әсіресе Бекет) кеш те болса аңғара бастаған сәтте жазушының оларды жалындай шарпысу, ағымдап, арпалысу сезімінің аясында даралай көрсете білуі жатады;

- Авторлық ұстанымнан туындаған идеямен сарындас лирика-психологиялық сарын және философиялық тереңдікке ұмтылу жатады.

Бұл айтылғандар жазушының өзіндік мәнеріне, сондай-ақ ұлттық сипат ерекшеліктеріне тән белгілер, жаңашылдық әрі жалпыадамзаттық өткір проблемалар легіне үн қосуына жатады дер едік.

Автордың поэтикалық ізденісі, тіпті шағын ғана диалог құрудағы жаңашылдығынан, шеберлігінен айқын аңғарылып, болашақ суреткер жазушының характер жасаудағы, образ сомдаудағы өзіне тән стильдік ерекшелігі айқын байқалып тұр [7; 108].

Қ. Ысқақовтың «Қара орман», «Ақсу — жер жаннаты» романдарына тұтастай Алтай табиғаты, сол жерді мекен еткен адамдар тағдыры бейнеленген. Аталмыш романдардың өзектілігі — рухани болмыстан туындайтын жан экологиясының проблемалары басты арқау етіп алуында. Қаламгер Алтай өңірінде болған аласапыран оқиғаларды адамдар тағдыры арқылы суреттей отырып, сол арнада рухани және экологиялық проблемаларды алға тартады. Осы жағынан келгенде сыншы Т. Тоқбергеновтің: «Адамды, адамның тағдырын суреттеу, жалпы, анық суреткерге лайық мінез Қалиханға тән, Қалиханға қонған бақ ол өзі туып-өскен Алтай өңірінен көз жазған емес. Осы кезге дейін жазған шығармасынан Алтай тұрғындарын, Алтай табиғатын, алтайлықтардың тағдырын көреміз» [8; 480], — деген пікірі — әділ баға.

Қ. Ысқақов шығармаларының қай-қайсында да алтын арқау — адамдар тағдыры, кейіпкерлер болмысы. Жазушы қандай мәселені алға тартса да, қаһармандар әрекеті, қаһармандар сезімі мен ойы арқылы өрістете жеткізеді. Көркемдік-әлеуметтік салмақ арқалаған сондай кейіпкерлердің бірі — Бекет.

Бекет образынан қаламгердің табиғат әсемдігі мен адам рухының асқақтығын танытуды мұрат тұтқан авторлық тұғырнамасын айқын байқаймыз. Бұл жәйт Бекеттің Туған жердің ну орманын, қалың тоғайын қорғау, аялаудағы жан арпалысынан айқын таныла түседі. Өйткені Бекет үшін Алтай тағдыры оның өмірінің мәні және туған елінің күретаымыры. Туған жерінің күретаымыры іспеттес қалың орманның қатпар-қатпар тамырын балталап жатса, ну тоғайын тонап, жалаңаштап жатса қалайша күйзелмесін, қалайша егілмесін.

«Ұшпаға дестелеп жиған ағаш стандартқа толмаған балапан қарағайлар екен. Бекет кубометрін есептеп, блокнотына жазды. Кесілген орманның гектары мен ауданын картаға түсірді де, Жындысай учаскесіне крест салды. Енді орман қоры ретінде бұл өңірден Жындысайдың да аты өшті деген сөз, адам аяғы, ат тұяғы болмаса ит арқасы қиянға техника дәрменсіз, ағаш егіліп, егін себе алмайсың, шаруаға септігі жоқ таз төбенің бірі болып қала береді...» [9, 232]. Міне, табиғат байлығына, қоршаған ортаға деген немқұрайдылық салдарынан туған жердің нулы орман қорының бір бөлігі адам қолымен құртылады. Жазушының әр сөйлемінде әлеуметтік өмірдің шынайы кескін-келбеті бар. «Стандартқа толмаған балапан қарағайлар», «кесілген орман», «крест салды», «аты өшті», «тас төбе». Мұны табиғатқа жасалып отырған қиянат эволюциясының шағын көрінісі деуге болады.

Қандай да болмасын қиянат, қаталдық пен қатыгездіктің туындау себептері бар. Оның басты себебі — кісіліктің жоқтығы, адами қасиеттің төмендеуі. Ол адам үшін ғана емес, қоғам үшін де қауіпті. «Қара орман» романында көтерілген адамгершілік мәселесі Сифаттың мына монологында айқын аңғарылады: «Маған салса, жұртқа аттестат үлестірмей тұрып, мектеп есігін ашарда баламды психиатрға апарған болар едім. Кісілік деген емтихан осыдан басталса керек. Кім ел басқарады, кім күрек ұстайды, бәріне де әуел бастан баулығанға не жетсін... ...Жауыз бен қаскөй, карьерист пен күншіл-дарынсыздан, тоғышар-жабайыдан, барықсыз дарақы-тексізден. Адамның санасы мен тегіне социализм принципі жүрмеуге тиіс...». Демек, қоғамда асқынған дерт, яғни парықсыздық, дарынсыздық, қаскөйлік, жауыздық, тоғышарлық, теңсіздік сияқты індеттер орын алған жағдайда түрлі әлеуметтік әділетсіздік, қиянат, бұрмалаудың да туындауы заңды. Ал ондай қоғамда рух экологиясы және содан өрістейтін келеңсіздік адамды қара ормандай адастыратыны және тоздыратыны ақиқат.

Сифаттың кісілік келбеті, азаматтық тұлғасы туған жер байлығын, табиғатты ысырап етпеу сияқты келелі де өміршең мәселеде еселене түседі.

«Темір бетон аяқтың астында жатқанда бұзау байлайтын қазық үшін қарағай жықпай, енді табиғатқа да бір мезгіл тыныс беретін уақыт жетті. Сен маған мынау жұтап қалған таулардың қиясына техника шығарып, соқа салып берші? Адыра қалған аңы мен құсын айтпай-ақ қояйын, кешегі ит тұмысығы өтпейтін есіл тайғаны қалпына келтіріп көрші? ...Солай! ...Ойланбай істеген шаруаның соңында осындай шешілмейтін сауал қалады. Оған сен миыңды ашытпасаң, мерзавчиктер бас қатырып жатпайды» [9; 232].

Жазушы Бекет, Сифат образдарын ерекшелеуде, олардың тағдырын туған жермен байланысты ашуда тартыс табиғатын тек әлеуметтік жағынан ғана емес, жеке адамның шынайы адами болмысы тұрғысынан да өрістетеді. Бұлардың әр толғанысынан өрбитін келелі мәселер сол қоғамның жан жарасы — экологиялық жағдай екенін де шығарма желісінің әр бөлігі дәлелдей түседі. Кешегі көрікті де сұлу Алтайдың тағдырына алаңдауы Бекет, Сифат образдары жазушының авторлық ұстанымынан туған деуге толық негіз бар. Қаламгер мақсаты — Алтай табиғаты мен тұрғындарының жан экологиялық жағдайын шынайы суреттеу. Пейзаждық көріністерде эстетикалық асқақ та сұлу, әсем

де кербез категориялар емес, керісінше, көркінен айрыла бастаған жұтаң да сүреңсіз бейне көрініс береді. Өзен-судың суалуына, қалың орман ағаштарының орынсыз кесіліп, шабылып, ысырапқа түсуіне сол өңір тұрғындарының бойы үйренген. Кешегі Алтай табиғаты, сол табиғат аясын мекендеген құтты елдің бүгіндері ырысы да ортайған, жер мен ел тоз-тоз болуға бет алған. Бұл — өмір шындығы десек, көркем ақиқаттың өрілуі де, өзінің шындық болмысынан ажырамаған. Әсіресе орман шаруашылығын тиімді пайдалану, жер қойнауының құнарлығын арттырудағы бейқамдық пен салғырттық шынайы берілген. «Аттыға өткел бермейтін өзендер тұяқ шыламайтын арық боп қалған соң жағасынан жайлау да кеткен» немесе «Мың ағаш кесілсе, оның бодауына он-ақ шырпы қадалады екен» деген жолдардан құрдымға бет алған туған өлке трагедиясын еш боямасыз танимыз. Әсіресе, қоғамда орын алған, яғни шаруашылық ісіндегі көзбояушылық та жазушы назарынан тыс қалмаған. «Биіктен жоғалтқан орманның гектарын ойдан толтырмақ боп леспромхоз аздаған шабындық пен жайылымды айдап тастап, боз шырша егіп еді, құр жер тарылтқанымен қоймай, ол да төрт-бес жылдан соң қурап қалып жатыр» [9, 232].

Динамитпен копарылған жер мен ну орман, бульдозердің шынжыр табанымен тапталған туған жер тағдырына деген Шерубай жылқышының жанашырлығы, адуын іс-әрекеті де табиғатпен біте қайнасқан Шерубайлар әлеміне тән кіршіксіздікті танытады. «... Шерубай да қырсықтай жабысып балташылардың қыр соңынан қалмай-ақ қойғаны: лесопотология жөнінде инженердің басын жарғаны үшін он бес сөтке аудан басында қонақтап қайтсада беті қайтар емес. Ағашқа күл түсіп, құрт жеп жатқанында шаруасы жоқ, әйтеуір ит тұмсығы өтпейтін ну орманның көз алдында қарайып тұрғанына мәз тұтатын кәрі көңіл шыбық біткенді араның тісі мен балтаның жүзінен қорғап әлек».

Романның идеялық қуаты, тақырыптық өзектілігі туған жер табиғатын қорғау, аялау десек, бұл — адам жанының экологиялық проблемаларының туындау себебіне терең үңілген қаламгер тұғырнамасы да:

«Туған жердің топырағы кімге болсын қымбат та. Қара орманын кесіп бере қою оңай ма...»
...Адам қасиетті қара орман үшін ең қымбаттысы — өмірін тіккен...

...Бір кезде қасиетті Ақсу, қасиетті Сүндетсай еді, бүгіндері Жындысай деп қағындырып жүрсіндер ғой. Маған салса, сол адамның тілін кесіп, Жерұйық деп атар едім! Жерұйығының Ақсудай-ақ болар! [9; 232].

Бұл — романның бүкіл болмысын айқындайтын қорытынды іспеттес. Қара орман — қазақтың қасиетті атамекені. Қара орман — қазақтың қасықтай қаны қалғанша қорғап, сақтаған киелі Жерұйығы. Әр адам үшін өзінің туған жері — Жерұйық. Сондықтан да оның тауы да, тасы да, суы мен орманы да қымбат. Демек, оның табиғатын қорғау, аялау барша елдің ұлы мұраты, ұлы мақсаты болуы қажет. Осындай өзекті ой, көкейкесті толғаныс Қ. Ысқақов романдарында үзілмес желі болып жалғасып отырады. Оған «Ақсу — жер жаннаты» романы толық дәлел бола алады.

«Ақсу — жер жаннаты» романы — авторлық ұстанымды паш етуші. «Ақсу — жер жаннаты» романы — адамның рухани әлемін зерделеген туынды. Роман осы мақсатты орындаудағы автордың жанр саласындағы, мазмұн мен пішін ұғымдары төңірегіндегі ізденісі.

«Иә, жаңа роман сол «қара орманның» мүлде қайта жазылған, көп-көп өзгерістерге, көп-көп өңдеу жөндеулерге түскен, жаңадан баспа табақтай көлем қосылып, идеялық-көркемдік салауат тапқан кемел нұсқасы. Мұнда сүйекті, сүбелі шығарманың үрдісімен бүгінгі заманның ең өзекті мәселесі — ел мен жердің тағдыры табиғи ортаны аялау парызымен ұштастырылып, көркемдік шешімін тауыпты», — деген сыншы Т. Токбергенов тұжырымы Қ. Ысқақов шығармашылығына тән сипатты жаңа бір қырынан көрсетеді.

Жазушы қазақ халқы басынан өткерген түрлі қасірет, саяси зобаландар зардабын, содан туындап жатқан қиянат пен қатыгездік тамырына үңіледі. «Біз осы кімбіз?» деген кейіпкер толғанысы адам баласының адамгершілік пен ізгілік, мейірім мен парасат сияқты қасиетін қашанда сақтауына ой салады. Өйткені адамның азуы, қоғамның тозуы үдеген тұста табиғаттың да құрдымға кетуі заңды. Адамның адамға деген жүрек жылуы, жан мейірімі болмағанда адамзат түгілі ғаламзаттың да азып-тозуы болмай қоймайтын құбылыс. Ал табиғи қасиетін сақтаған адам сол табиғаттың төл перзенттері болып табылатын Сіғат, Бекет, Асекеңдер десек, оларға қарама-қарсы алынған Әбдіжаппар, Тынекең, Жақып, Сибандар бойынан тек парықсыз пасық жандарға тән кесір-кесапатты аңғарамыз.

«Әрі-беріден соң романды роман қылатын актуальды мәселе емес. Бізге керегі — адамның тағдыры, мінезі, актуальды мәселенің бәрі адамға байланысты, оның пейіл-пиғылына, құлқына, ой-өрісіне байланысты. Ал, адамды, адамның тағдырын суреттеу, жалпы, анық суреткерге лайық мінез». Бұл пікірді Қ. Ысқақовтың суреткерлік шеберлігін танытатын, соған берілген әділ баға деуге болады.

Бұл қаламгерлеріміздің шығармаларындағы желісі үзілмей көзге түсіп отыратын ерекшелік — тарихи деректерді, тарих көздерін шығарма арқауына молынан кіргізгендігі [10; 42].

«Ақсу — жер жаннаты» романында қазақ жеріндегі экологиялық мәселесі мен адам жан экологиясының мәселесі бір ғана Алтай өңірімен ғана емес, өзге де аймақтармен байланыста кеңінен және жан-жақты сөз болады. Шығарма кейіпкері Василий Ивановичтің келелі мәселені ортаға салған толғанысының өзегі де табиғат-ананың азып-тозуы. Одан біріншіден, туған жер көл-суының сапасынан айырылуы, айнадай тұнық мөлдірлігінің сілті қышқылының тұнбасына айналуы, екіншіден, Алтай табиғатының азуы, үшіншіден, Арал проблемасының адамзатқа төнген қауіп тұрғысынан байыпталуы сияқты қаламгер дйттеген өзекті арна оқырманды да терең ойға салады. Бұл шығармадағы жан экологиясының проблемалар арнасын жан-жақты зерделеуге мүмкіндік береді. Мұның өзі бір ғана қазақ жерінің емес, тұтас ғаламзатқа тән алапат апат екені де ұғындырылады.

Жетісудың қызылшасына, Сырдың балығы мен қауынына да улы зәрін төккен зобалаң төркіні сонда. Арал, Балқаш, Каспийдің тартылуының да төркіні осында. Тіптен түркімендер жыл сайын төрт жүз мың тонна мақтасынан да сол сілті қышқылының салдарынан айырылып отыр. Екі бірдей оазисін жоғалтып алды. Бұл бір. Екіншіден, қоршаған ортаның ластануы, жасыл желектің улануы да адам баласына өлім зәрін төгуде. Мұндай алаңдатар проблемалардың түп-тамыры экология екенін ұғына отырып, «Шынымен осының бәріне кім кінәлі?» деген сауал өзекті өртейді.

Қайда барсаң да темір жол мен трассаның бойынан тірнектеп бау жиған шау-шақан, ақ жол жиегіне қонақтаған тозаң мен түтіннің кесепаты удан да жаман екенін дәрігерлік сауаты кем жұртқа түсіндіріп жату қиын. Әрине, түсінген күнде де мал баққан ел: ие, талшық болса да жарайт та, онда тұрған не бар дей салады. Зардабы дастарханға тікелей зауал болып жетпегенмен, ішіп отырған сүтіміздің, жеп отырған етіміздің мәйегі өліп кеткенін аңғара бермейміз» [8; 480], – деген толғаныстан табиғат үйлесімінің бұла қасиетінен ажырау үрдісін көреміз. Экологиялық апат — адамзат баласына ортақ қасірет. Алайда, туған жер мен елге деген перзенттік парыз, адами қасиетке тән ар-ождан тазалығы еселенбейінше, әр адамның өз атамекеніне деген махаббат жер тағдырын келімсектерге, пайда іздегендерге емес, сол жердің шын мәніндегі перзентіне тапсыру қажет. Және де табиғат байлығын ысырапқа салудағы көзбояушылыққа тосқауыл қойылып, кез келген сұрқиялық тамырына балта шабылуы мейілінше шарт.

«Бірақ ендігі жерде тайғаның тағдырын қалымшықтар мен кездейсоқ келімсектерге қалдыруға болмайды, Алтайға алдымен саналы азамат, іргесі аумақтың ел керек, жердің қасиетін елдің ниеті мен психологиясынан танысақ, бұл да біз бітірген үлкен істің бірі болар еді» [8; 480]. Шындығында, қазақ жеріне табыс пен байлық іздеп келген талай келімсек елімізді ойрандап, жерімізді тонап кетті емес пе? Тек қана пайда ойлаған алаяқтардың адамға деген пейілі дұрыс болмағанда табиғатқа деген мейірі қайдан болсын?!

Кеңестік интернационализмнің беті жылтыр, іші сұрқия саясатының қазақты, оның жерін, табиғатын өркендеткені шамалы. «Ақсу — жер жаннаты» романының экологиясы проблемасын көтерудегі маңызы табиғатты қорғау, аялау және ел мен жерге деген әр азаматтың патриоттық сүйіспеншілігі деуге толық негіз бар. Адам және табиғат үйлесімі сақталмайынша адамның ғана емес, табиғаттың да құрдымға кетуінің өзіндік заңдылығы бар.

Мына жайтты ескеруіміз дұрыс: ол қандай шығарманың болсын, құндылық сипаты көркемдік-эстетикалық сапасымен өлшенетіндігі. Себебі, әдебиет — өнер. Ол рухани шүйгіндігінің құнарын адам болмысынан іздейді, сондықтан да филология факультетінің студенттері үшін көркем әдебиеттің өзіндік табиғатын жете меңгеру деген сөз шығарманың танымдық, тәлімдік, эстетикалық қырын кешенді түрде талдау деген ұғымды білдіретінін пайымдағанымыз орынды.

Қорытынды

Қандай шығарма болса да ондағы кейіпкердің келбеті қаншалықты дәрежеде кескінделгені, замана сипаты мен басты әлеуметтік проблемалардың орны көп жайтты аңғартады. Кейіпкер — шығармадағы басты тұлға. Сондықтан да аталмыш кезеңдегі қазақ повестерінде қаһармандар жүйесінің жасалу ерекшеліктері, өзіндік сипаттары, әр қаламгердің уақытты біртұтас дүние ретінде қабылдауы т.б. кешенді түрде қарастырылды.

Зерттеу барысында өзіміз қарастырған қазақ қаламгерінің шығармашылық болмысы, бейнесі жан-жақты зерделенді. Бейне — бұл шынайы өмірдегі заттар мен құбылыстардың философиялық-

психологиялық тұрғыда сана-сезім арқылы қабылдауының бір мысалы болса, бейнелі ойлау — көркем туындының басты ерекшелігі. Яғни бейне — сананың құбылысы [11; 35].

Әдебиет — сөз өнері ретінде эстетикалық қасиеті бар екені айдан анық. Образ және образдылық әдебиет ұғымдарының маңызды мәселелерінің бірі болып табылады. Егер кеңінен қарастырсақ көркем образ өмір шындығын әр қырынан көрсету үшін өнер саласында ғана қолданылатын тәсілді сипаттайтын эстетикалық категория [12; 125]. Әдебиет — ұлттық болмыстың өре-деңгейінің көрсеткіші. Оның, оны жасаушы ақын-жазушының өз халқының перзенті екендігі, өз ел-жұртының өркениет биігінен көрінуіне айрықша ықылас танытып, еңбек сіңіретіні мәлім. Олай болса, біз қарастырған кезеңдегі қазақ қаламгерлері повестерінің көркем уақыт пен кеңістік аясындағы эстетикалық таным, талғамы осындай екен. Осы тұрғыда Қ. Ысқақовтың адам жаны мен болмысын суреттеуі Фарит Халитовтың «Адам жанын саралау көркем прозада өзін өзі рухани тұрғыда тану. Сол арқылы оның ой-қиялдары, пікірлері, жалпы қоғамды, дүниені сезінуін білдіріледі» деген пікірмен тұспа-тұс келетінін атап өткен жөн [13; 63]. Академик З. Қабдоловтың «Жазушының тілі шұрайлы, сөздік қоры мол болу керек. Бұл — қалам иесіне қойылатын бұлжымас талап. Тіл байлығы сөз өнеріндегі мазмұн байлығына әкеледі. Ал халыққа қажет шығарма — мазмұнды шығарма», — деген пікірі дәл Қ. Ысқақов туралы айтылғандай [14; 117].

Қорыта келгенде, бір ақиқатқа ден қойғанымыз абзал: ол ақын-жазушының өз елінің мұң-мұқтажын, арман-аңсарын әлеуметтік шындық етіп көтере білетіндігі. Қ. Ысқақов — сондай қаламгер. Жазушының әлеуметтік шындықты бірде астарлап, бірде ашық түрде көрсете білуі қазіргі таңда бүкіл әлем елдерін айрықша алаңдатып отырған экология проблемасына қосылған үлес деп бағалауымыз қажет [15; 157]. Табиғатқа жасаған қиянат адамзаттың ертеңгі өз болашағына жасаған қиянат екендігін алдын-ала ескерту жасайды. Табиғат жазушы үшін рухани жаңарудың, рухани тазартудың түрі, тазалықтың таразысы.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Тагудретава Б.Б. М. Байғұт шығармаларындағы әлеуметтік шындық және замандас бейнесі / Б.Б. Тагудретава // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — 2022. — №2(106). — Б. 101-108.
- 2 Жарылғапов Ж.Ж. Жоғары мектепте ұлттық әдебиетті зерттеу мен оқытудың әдіснамалық мәселелері. / Ж.Ж. Жарылғапов // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — 2022. — №2(106). — Б. 134-140.
- 3 Қабдолов З. Шығармалары / З. Қабдолов. — Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2013.
- 4 Россия—Украина: диалог культур // Дружба народов. — 1997. — № 8. — С. 170-173.
- 5 Кулынтаева Т.Б. Циклическая модель концепта «время» (на основе текстов исторических эпосов) / Т.Б. Кулынтаева, Г. Гүлсевин // Ясауи университетінің хабаршысы. — 2022. — № 3 (125). — С. 59-67.
- 6 Токбергенов Т. Аймүйіз / Т. Токбергенов. — Алматы: Жазушы, 1990. — 336 б.
- 7 Шортанбай Ш.А. Қ. Ысқақтың «Келмес күндер елесі» роман-эссесіндегі қаламгерлер бейнесі және авторлық ұстаным / Ш.А. Шортанбай // Ясауи университетінің хабаршысы. — 2023. — №1(127). — Б. 108-119.
- 8 Ысқақов Қ. Ақсу — жер жаннаты. Роман / Қ. Ысқақов. — Алматы: Жазушы, 1989. — 480 б.
- 9 Ысқақов Қ. Қара орман. Роман / Қ. Ысқақов. Алматы: Жазушы, 1981. — 232 б.
- 10 Толеубаева К.А. Көркем шығармадағы Тәттімбет бейнесі / К.А. Толеубаева, И.С. Насипов // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — 2019. — №1(93). — Б. 42-49.
- 11 Аймұхамбет Ж.Ә. Көркем туындыдағы бейне мен таңбаның қызметі / Ж.Ә. Аймұхамбет, Қ.С. Құрмамбаева, М.Н. Миразова // Ясауи университетінің хабаршысы. — 2023. — №1(127). — Б. 35-45.
- 12 Толеубаева К.А. Көркем идея және драматизм / К.А. Толеубаева, А.М. Смагулова // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — 2023. — №2(110). — Б. 125-131.
- 13 Карипбаев Ж. Әдеби шығармашылықтағы рухани контекст / Ж.Карипбаев // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — 2019. — №2(94). — Б. 63-70.
- 14 Хамзина К.М. Қасым Аманжолов поэзиясының көркемдік-эстетикалық ізденіс сипаттары. / К.М. Хамзина, М.Т. Оспанғалиева, Ж.З. Кадина // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — 2022. — №1(105). — Б. 117-123.
- 15 Аширбекова А.Б. О.Бөкей прозасындағы көркемдік-стильдік ерекшелік / А.Б. Аширбекова, К.С. Калыбекова, Т.Х. Абдықадырова // Қазіргі заманғы маңызды мәселелер: Халықаралық ғылыми журнал. — 2022. — №1(35). — Б. 157-165.

К.С. Калыбекова, К.М. Хамзина

Отражение взаимосвязи человека и природы в казахской прозе (на основе романов К. Исакова)

В статье проанализированы произведения прозы, относящиеся к ведущему жанру художественной литературы. Представлены основные проявления самобытности казахской прозы 70-х годов и изучение творчества выдающегося представителя литературы того времени — Калихана Исакова. Подчеркнута четкая картина действительности, проблем времени в творчестве писателя и сделан акцент на обратных процессах, происходящих на родине. Через романы К. Исакова «Ақсу — жер жаннаты», «Қара орман» было рассмотрено острое изложение проблемы экологии, которая в последние годы сильно беспокоит человечество в целом. В результате изучения вопросов экологии природы и тенденции стремления человеческой души к совершенству в органической целостности писатель смог добиться максимального охвата произведений категориями сравнительной, типологической связи. Авторский стиль, мастерство, стилистическая индивидуальность писателя стали основой анализа. Особое внимание в анализируемых произведениях было уделено вопросам содержания и формы, художественным подходам, исторической реальности и художественным решениям. В частности, рассмотрены основные соображения, выводы, имеющие опору на официальные, исторические документы и источники. Эти и другие проблемы нашли отражение в авторском труде в рамках художественных приемов.

Ключевые слова: проза, писатель, природа, экология, герой произведения, проблема, совокупность художественных приемов.

K.S. Kalybekova, K.M. Khamzina

Reflection of social reality in Kazakh prose

The article analyzes the works of prose related to the leading genre of fiction. This work presents the main manifestations of the originality of Kazakh prose of the 70s and the study of the work of an outstanding representative of the literature of that time — Kalikhan Isakov. The article emphasizes a clear picture of reality, the problems of time in the writer's work and the emphasis on the reverse processes taking place at home. Through K. Isakov's novels "Aksu — zher Zhannaty", "Kara Orman", an acute presentation of the problem of ecology, which in recent years has greatly worried humanity as a whole, was considered. As a result of consideration of the ecology of nature and the tendency of the human soul to perfection in organic integrity, the writer was able to achieve maximum coverage of works by categories of comparative, typological connection. The autograph, the skill, the stylistic individuality of the writer became the basis of the analysis. Special attention in the analyzed works was paid to the issues of content and form, artistic approaches, historical reality and artistic solutions, etc. In particular, the main attention was paid to the presence of the main considerations, conclusions based on official, historical documents. These and other issues are considered in the author's work within the framework of artistic techniques.

Keywords: prose, writer, nature, ecology, hero of the work, problem, set of artistic techniques.

References

- 1 Tagudretova, B.B. (2022). M. Baigut shygapmalaryndagy aleumettik shyndy zhane zamandas beinesi [Social reality and modern image in the work of M. Baigut]. *Qaragandy universitetinin khabarshysy. Filologia seriasy — Bulletin of Karaganda University. Philology series*, 2 (106), 101-108 [in Kazakh].
- 2 Zharylgapov, Zh.Zh. (2022). Zhogary mektepte ulttyk adebietti zertteu men oqytudyn adisnamalyk maseleleri [Methodological problems of research and teaching of national literature in higher school]. *Qaragandy universitetinin khabarshysy. Filologia seriasy — Bulletin of Karaganda University. Philology series*, 2(106), 134-140 [in Kazakh].
- 3 Kabdolov, Z. (2013). *Shygarmalary [Works]*. Almaty: Qazaq entsiklopediasy [in Kazakh].
- 4 (1997). *Rossia–Ukraina: dialog kultur [Russia-Ukraine: dialogue of cultures]*. *Druzhba narodov — Friendship of Peoples*, 8, 170–173 [in Russian].
- 5 Kulyntaeva, T.B., & Gulsevin, G. (2022). Tsiklicheskaia model kontsepta «vremia» (na osnove tekstov istoricheskikh eposov) [Cyclic model of the concept "time" (based on the texts of historical epics)]. *Yasawi universitetinin khabarshysy — Bulletin of Yasawi University*, 3(125), 59–67 [in Russian].
- 6 Tokbergenov, T. (1990). *Aimuiz [Horns like a month]*. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].

- 7 Shortanbai, Sh.A. (2023). Q.Ysqaqtyn «Kelmes kunder elesi» roman-essesindegi qalamgerler beinesi zhane avtorlyq ustanym [The image of writers and the author's position in K. Ishak's novel-essay "The Ghost of Unfortunate Days"]. *Yasaui universitetinin khabarshysy — Bulletin of Yasawi University*, 1(127), 108-119 [in Kazakh].
- 8 Yskakov, K. (1989). *Aksu — zher zhannaty [Aksu is heaven on earth]*. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 9 Yskakov, K. (1981). *Qara orman [Black wood]*. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 10 Toleubaeva, K.A., & Nasipov, I.S. (2019). Korkem shygarmadagy Tattimbet beinesi [Image of Tattimbet in a work of art]. *Qaragandy universitetinin khabarshysy. Filologia seriasy — Bulletin of Karaganda University. Philology series*, 1(93), 42-49 [in Kazakh].
- 11 Aimuhambet, Zh.A., Kurmambaeva, K.S., & Mirazova, M.N. (2023). Korkem tuyndydagy beine men tanbanyn qyzmeti. [The function of the image and symbol in the work of art]. *Yasaui universitetinin khabarshysy — Bulletin of Yasawi University*, 1(127), 35-45 [in Kazakh].
- 12 Toleubaeva, K.A., & Smagulova, A.M. (2023). Korkem idea zhane dramatizm [Artistic idea and drama]. *Qaragandy universitetinin khabarshysy. Filologia seriasy — Bulletin of Karaganda University. Philology series*, 2(110), 125-131 [in Kazakh].
- 13 Karipbaev, Zh. (2019) Adebі shygarmashylyqtagy rukhani kontekst [Spiritual context in literary creativity]. *Qaragandy universitetinin khabarshysy. Filologia seriasy — Bulletin of Karaganda University. Philology series*, 2(94), 63-70 [in Kazakh].
- 14 Khamzina, K.M., Ospangalieva, M.T., & Kadina, Zh.Z. (2022). Qasym Amanzholov poeziasynyn korkemdik-estetikalyq izdenis sipattary [Characteristics of artistic and aesthetic search of Kassym Amanzholov's poetry]. *Qaragandy universitetinin khabarshysy. Filologiya seriasy — Bulletin of Karaganda University. Philology series*, 1(105), 117-123 [in Kazakh].
- 15 Ashirbekova, A.B., Kalybekova, K.S. & Abdykadyrova, T.H. (2022). O. Bokei prozasyndagy korkemdik-stildik erekshelek [Artistic and stylistic feature in O. Bokei's prose]. *Qazirgi zamangy manyzdy maseleler: khalykaralyq gylymi zhurnal — Important contemporary issues: an international scientific journal*, 1(35), 157-165 [in Kazakh].

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ INFORMATION ABOUT AUTHORS

- Abdibekova, A.E.** — Master of Humanities, Senior Lecturer, A. Baitursynov Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan. E-mail: aikumisab@gmail.com
- Abisheva, V.T.** — Doctor of Philological Sciences, Professor, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: vera.abisheva@mail.ru
- Agabekova, Zh.A.** — Candidate of Philological Sciences, Assistant Professor, Department of Kazakh Language and Turkic studies, Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: zhazira.agabekova@nu.edu.kz
- Alzhanova, A.Y.** — PhD student, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: ainuralzhanova@bk.ru
- Balmagambetova, J.T.** — Doctor of Philological Sciences, Professor, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: janna1965@rambler.ru
- Bochina, T.G.** — Doctor of Philology, Professor, Kazan (Volga Region) Federal University, Kazan, Russia. E-mail: Tatyana.Bochina@kpfu.ru
- Demyanova, Yu.A.** — PhD student, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: ydemyanova@list.ru
- Kalybekova, K.S.** — Candidate of Philological Sciences, Abylkas Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: kalam09@mail.ru
- Karinov, A.K.** — PhD student, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: abylayqarin@gmail.com
- Kaukerbekova, B.S.** — Candidate of Philological Sciences, Karaganda Medical University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: kaukerbekovab@kgmu.kz
- Khamzina, K.M.** — Candidate of Philological Sciences, Abylkas Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: jako199473@mail.ru
- Kharitonova, L.M.** — Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: novoedelo@yandex.ru
- Kim S.K.** — MA in Oriental Studies, Lecturer of Department of Translation of Oriental Languages, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, 2nd year PhD student, Almaty, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: ms.wha@mail.ru
- Kurmanali, A.A.** — PhD, Associate professor, Al Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: altynshash777@hotmail.com
- Kurmanaliyev, K.A.** — Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazakhstan National Academy of Natural Sciences, Astana, Kazakhstan. E-mail: kareke09@mail.ru
- Malikov, A.** — Undergraduate Student, 4th year, School of Sciences and Humanities Political Sciences and International Relations, Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan. E-mail: akzhol.malikov@nu.edu.kz
- Maretbayeva, M.A.** — Candidate of Philological Sciences, Karaganda Medical University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: maretbaeva@qmu.kz
- Meng, K.** — Doctor of Philological Sciences, Professor, Leibniz-Institute for the German Language, Mannheim, Germany. E-mail: kathmeng@online.de

-
- Mukeeva, B.E.** — Assistant Professor of the Language Development Center, Master of Pedagogical Sciences, Karaganda Medical University, Karaganda, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: mukeeva@qmu.kz
- Nurgali, K.R.** — Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: nurgalik1@mail.ru
- Orazbek, M.S.** — Doctor of philological sciences, Professor of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: makpal-zere@mail.ru
- Ospanova, G.E.** — Assistant Professor of the Language Development Center, Master of Pedagogical Sciences, Karaganda Medical University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: g.ospanova@qmu.kz
- Protassova, E.** — Doctor of Pedagogical Sciences, Docent, University of Helsinki, Finland. E-mail: ekaterina.protassova@helsinki.fi
- Qazanbayeva, A.Z.** — Candidate of Philological Sciences, Professor, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: Kazanbaeva67@mail.ru
- Radchuk, O.A.** — Candidate of Philological Sciences, Senior lecturer, A. Baitursynov Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan. E-mail: olyaradchuk@mail.ru
- Sagidulliyeva, S.S.** — PhD student of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: samatovna2021@inbox.ru
- Sovetova, Z.S.** — Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Almaty University of Power Engineering and Telecommunication named after Gumarbek Daukeev, Almaty, Kazakhstan. E-mail: zaure.sovetova@mail.ru
- Soylemez, O.** — Doctor, Professor, Kastamonu University, Turkey. E-mail: soylemezo@kastamonu.edu.tr
- Sultangaliyeva R.B.** — Candidate of philological sciences, Professor of M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: r.sultangaliyeva@mail.ru
- Takirov, S.U.** — Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: sarzhan68@mail.ru
- Tashekova, A.T.** — PhD student, NPJSC "Toraighrov University", Pavlodar, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: aiko_tarbinovna@mail.ru
- Tursynova, M.A.** — Candidate of Philological Sciences, Professor, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: t_marhaba@mail.ru
- Uaisbayeva, A.G.** — 2nd year doctoral student of the Faculty of Philology, specialty «Literary Studies», L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: alina.uaisbayeva@mail.ru
- Yerzhanova, A.S.** — Assistant Professor of the Language Development Center, Master of Pedagogical Sciences, Karaganda Medical University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: a-erzhanova@qmu.kz
- Zhalmakhanov, Sh.Sh.** — Doctor of Philology, Professor of Department of Kazakh Linguistics, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: szhalmakhanov@bk.ru
- Zhartybaev A.E.** — Doctor of Philology, Professor of Department of Kazakh Linguistics, Karaganda Bolashak Academia, Kazakhstan. E-mail: as.zhar@mail.ru
- Zharylgapov, Zh.Zh.** — Doctor of Philological Sciences, Professor, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: zharylgapov_zhan@mail.ru
- Zhussipbek, T.Z.** — PhD, Associate Professor, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda Kazakhstan. E-mail: zhussipbektz@buketov.edu.kz
- Zhussipov, N.K.** — Doctor of Philology, Professor, NPJSC "Toraighrov University", Pavlodar, Kazakhstan. E-mail: nartai1970@mail.ru
- Zhuyntayeva, Z.N.** — Candidate of Philological Sciences, Professor, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: zamza_bota@mail.ru